

Міністерство освіти і науки України
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Підручник

2-ге видання, перероблене і доповнене

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів юридичних
вищих навчальних закладів*

Харків
«Право»
2008

ББК 88.4 я 73
К 64

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1.4/18-Г-1525 від 02.07.08 р.)*

*Рекомендовано вченою радою Національної юридичної
академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 7 від 26.03.08 р.)*

Рецензенти:

С. П. Бочарова — доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри психології Українського інженерно-педагогічного університету, академік Балтійської педагогічної академії,

Ю. М. Грошевий — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік Академії правових наук України,

М. В. Костицький — доктор юридичних наук, професор, академік Академії правових наук України, член-кореспондент Академії педагогічних наук України

Коновалова В. О., Шепітько В. Ю.

К 64 Юридична психологія: Підручник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Х.: Право, 2008. — 240 с.

ISBN 978-966-458-068-4.

Пропонований підручник — це спроба упорядкування проблем загальної та юридичної психології, висвітлення психологічних закономірностей у системі «людина — право». Докладно викладено методологічні засади юридичної психології, її природничо-наукові основи, психологічні особливості процесуальної діяльності, проблеми кримінальної та пенітенціарної психології.

Для студентів юридичних вищих навчальних закладів, а також може бути корисним аспірантам, викладачам, працівникам судових та правоохоронних органів.

ББК 88.4 я 73

© В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько, 2008

© Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004

© «Право», 2008

ISBN 978-966-458-068-4

Вступ

Підручник підготовлено відповідно до програми курсу навчальної дисципліни «Психологія (загальна та юридична)» у вищих юридичних навчальних закладах. Зазначена дисципліна викладається у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого з 1965 р. (раніше мала назву «Судова психологія»). Перший власний, ґрунтовний підручник було видано у 2004 р. Пропонований підручник є 2-м виданням, яке подано у дещо скороченому вигляді.

Для сучасного періоду характерними є розвиток психологічної науки, використання її рекомендацій у різних галузях людської діяльності. У системі наукових знань, що сприяють удосконаленню правозастосовної діяльності, важливе місце посідає юридична психологія. Це особлива наука, що вивчає психологічні закономірності у системі «людина — право» і спрямована на оптимальне виконання юридичної діяльності. Широкі аспекти її використання з метою пізнання особливостей цієї діяльності і вироблення рекомендацій з удосконалення її організації передбачають проведення комплексних досліджень юристів і психологів.

Підручник є оригінальною роботою, яка охоплює найбільш важливі проблеми загальної та юридичної психології, відрізняється певною новизною викладення складних питань та наданням новітніх рекомендацій щодо застосування психологічних знань у юридичній практиці. За своєю структурою підручник складається з семи частин («Вступ до юридичної психології», «Природничо-наукові основи юридичної психології», «Психологічні основи процесуальної діяльності», «Психологія слідчої діяльності», «Психологія судової діяльності», «Кримінальна психологія», «Пенітенціарна психологія») і 16 розділів. До кожної частини він містить запитання для самоконтролю та рекомендовану літературу.

Важливим є те, що у підручнику загальнопсихологічні проблеми інтерпретовано стосовно юридичної діяльності. Особливу увагу приділено психологічним аспектам слідчої та судової діяльності, параметрам її виконання, створенню професіограм слідчого та судді. Висвітлено психологічні механізми вчинення злочинів, розкрито особливості поведінки злочинця на різних етапах злочинної діяльності. Надано рекомендації щодо психологічних можливостей впливу на особу засудженого та механізмів її ресоціалізації.

При підготовці підручника автори використовували не тільки багаторічний досвід викладання студентам юридичної психології, а й практичний досвід застосування психологічних знань при проведенні судово-психологічних експертиз і психологічного консультування як атестовані експерти — судові психологи.

Підручник розраховано на студентів юридичних вищих навчальних закладів, працівників судових та правоохоронних органів.

Автори висловлюють щиро подяку всім, хто надав допомогу при підготовці підручника, а також мають намір продовжувати розробки даних проблем і тому будуть вдячні читачам за їх відгуки, зауваження та побажання.

Частина I

Вступ до юридичної психології

Розділ 1

Юридична психологія як наука

§ 1. Предмет юридичної психології

Поняття «психологія» походить від грецьких слів ψυχή — душа і λόγος — слово; вчення, що означає знання про душу, про психічне. Як наука психологія вивчає факти, закономірності та механізми психіки. Юридична психологія вивчає особливості психіки в системі «людина — право».

Праця індивіда в будь-якій сфері людської діяльності визначається психічними процесами, що сприяють пізнанню об'єктивних законів дійсності, відносин між людьми, мотивів і спрямованості їхньої поведінки, психологічної структури окремої особистості. Кожна галузь праці має притаманні саме їй риси, що певною мірою впливають на характер відносин людей у процесі конкретних трудових операцій і розкривають психологічні особливості осіб, які їх здійснюють. Її різноаспектність визначає необхідність використання в цій діяльності психологічних закономірностей, виявлених у процесі вивчення її основних характеристик.

Психічне життя людини, пов'язаної із судочинством і правовою діяльністю, має свої особливості, характер яких визначається виконанням безлічі різноманітних соціальних і правових функцій. Саме дана обставина сприяла формуванню *юридичної психології* — науки, яка досліджує закономірності психіки людини, що виявляються у сфері суспільних відносин, які регулюються правом.

Сутність сучасного розвитку наук полягає не лише в їхній диференціації, що зумовлює глибину дослідження кожної відокремленої від тієї чи іншої науки певної галузі знань і поступове формування її окремих структур, а й урахуванні інтегративного руху наук, що ґрунтується на взаємозв'язках і взаємозалежностях галузей, які відображають різні сторони досліджуваного предмета. У цій площині інтеграція юриспруденції та психології сприяла становленню нової науки — юридичної психології, яка забезпечує вирішення комплексу завдань, що стосуються правозастосовної діяльності.

Юридична психологія покликана розробляти загальні закономірності психологічної науки в їхньому специфічному відображенні — з погляду права. Природна цілісність цієї науки є відтворенням глибокої інтегративності базових наук (психології та юриспруденції), розвиток яких створив передумови для виникнення юридичної психології.

У сучасній юридичній психології виділяють закономірності, пов'язані з психологічними аспектами правотворчості, психологією правосвідомості та праворозуміння, психологічними проблемами правозастосування. Що стосується традиційних закономірностей, то до них належать: виникнення і формування психічних властивостей особи, що сприяють протиправним діям; розвиток і формування психічних властивостей особи в процесі злочинного діяння; формування психічних властивостей особи при здійсненні різних функцій у судочинстві; зміна психічних властивостей особи, яка вчинила злочин, у процесі перевиховання; зміна і формування психічних властивостей особи у профілактичній діяльності¹.

Наведені закономірності здебільшого належать до тих сфер людських проявів і діяльності, що переважно пов'язані з протиправними діями або з діями, що спричиняють їх, і регулюються, з одного боку, нормами права, а з другого — заходами соціального впливу. Отже, юридична психологія вивчає психічні явища і властивості, що стосуються формування антисоціальної установки, її джерел, передумов і чинників, які впливають на її розвиток і попередження, форм її можливого прояву, а відтак, і її ранньої діагностики. До закономірностей, досліджуваних юридичною психологією, належить і формування психічних властивостей особи в процесі вчинення злочину, зокрема психологічна сторона мотивації злочинного діяння, стадій, способів його вчинення і приховування, впливу вчиненого діяння на психічні властивості особи в періоди,

¹ Подібні закономірності визначено А. В. Дуловим (див.: Дулов А. В. Судебная психология. — Мн.: Выш. шк., 1975. — С. 15).

пов'язані з її ставленням до діяння, його наслідків, оцінки соціальної та особистісної значущості своєї винуватості.

Найбільш докладно в юридичній психології вивчаються психічні властивості особи при здійсненні різноманітних функцій у судочинстві. Як відомо, ці властивості визначаються процесуальним становищем особи, її роллю і функціями в процесі судочинства. У цьому відношенні роль і функції учасників судочинства нерівнозначні як за процесуальним, так і за психологічним статусом (слідчий, прокурор, суддя, захисник, експерт, свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, підсудний та ін.). Відповідно до обов'язків, виконуваних тими чи іншими особами, виробляються і психічні властивості, зумовлені характером їхньої діяльності. Так, виконання індивідом обов'язків слідчого, судді, прокурора може розвивати в нього певні моральні та вольові якості, здатність до аналітичних і пізнавальних дій. Це дозволить індивіду робити правильні висновки, давати точну оцінку соціальним і антисоціальним проявам, здійснювати виховну діяльність.

Юридична психологія вивчає зміни психічних властивостей осіб, щодо яких здійснюється правосуддя. У результаті цього виникає можливість розробляти рекомендації з проведення окремих слідчих дій і встановлення психологічного контакту, а також з обрання способів виявлення обставин вчиненого злочину, впливу на причетних до нього осіб з метою одержання достовірної інформації. Аналіз психічних властивостей особи, яка виконує функції свідка в судочинстві, дає змогу виявити закономірності її психіки, пов'язані зі специфікою сприйняття (довільного та мимовільного) і відтворення події злочину, її інтерпретацією, визначеними наперед екстремальними умовами її перебігу. Вивчення закономірностей, що стосуються зміни психічних властивостей особи, яка вчинила злочин, дозволяє з'ясувати особливості особи, що виявляються в усвідомленні нею вини, адаптації до нових умов життя, визначенні своєї належності та ролі в мікросередовищі, де відбувається процес виховного впливу.

До закономірностей, що є предметом вивчення юридичної психології, належать також зміна і формування психічних властивостей особи під впливом профілактичної діяльності. Система впливу на особу охоплює чимало заходів, серед яких політичні, естетичні, моральні, правові погляди та переконання, що відображають ідеологію суспільства. У профілактичній діяльності вони виявляються комплексно, але головна роль належить правовому впливу як системі правових розпоряджень і заборон, обов'язкових для виконання. Правовий виховний

вплив із використанням різноманітних передбачених законом форм створює передумови для такої правової орієнтації особи, яка забезпечує попередження правопорушень. Психологічний вплив правового виховання відбувається в досить широкому діапазоні, чим забезпечується не тільки здатність особи правильно оцінювати результати своїх дій, а й поширення такого впливу на інших осіб шляхом одержання необхідної інформації щодо правозастосовних заходів.

Аналіз наведених закономірностей, що їх вивчає юридична психологія, дає змогу визначити її предмет. **Юридична психологія** — це галузь психології, яка вивчає закономірності та механізми психіки людини у сфері регульованих правом відносин.

Юридична психологія як наука ставить перед собою певні завдання, що забезпечують розвиток наукових концепцій і розроблення рекомендацій із найбільш ефективного здійснення правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності. До них належать:

1) вивчення психології особи юриста (слідчого, прокурора, судді, адвоката та ін.) і його діяльності, психологічних особливостей юридичної процедури;

2) розгляд психологічної ефективності дії норм права, правотворчого процесу;

3) дослідження психологічної структури злочину та особи правопорушника, формування антисоціальної установки і методів попереджувальної діяльності;

4) вивчення шляхів формування психічної діяльності учасників судочинства з метою найбільш оптимального виконання завдань правосуддя;

5) розгляд психологічних основ проведення окремих процесуальних дій з метою найефективнішого здійснення пізнавальної діяльності та її організації;

6) дослідження психологічних закономірностей пенітенціарної діяльності з метою розроблення системи заходів, що сприяють корекції поведінки засуджених;

7) створення рекомендацій щодо навчання і виховання працівників правозастосовних органів, спрямованих на формування професійно необхідних якостей;

8) розроблення практичних рекомендацій для юристів щодо здійснення правотворчої, правозастосовної та правоохоронної функцій;

9) забезпечення правозастосовної практики психологічним знанням, розроблення методик психологічної діагностики та судово-психологічної експертизи;

10) аналіз психологічних характеристик правового виховання громадян з метою розроблення методів профілактичної діяльності щодо окремих осіб і груп населення.

Виконання цих завдань покликане сприяти подальшому вдосконаленню правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності, забезпечити практичних працівників науково обґрунтованими рекомендаціями з оволодіння професійно необхідними якостями.

§ 2. Система юридичної психології

Юридична психологія, досліджуючи різноманітні форми психологічних явищ у сфері застосування права, має підпорядковувати їх певній науково обґрунтованій системі, що поєднує комплекс і спрямованість психологічних знань. Система будь-якої науки передбачає виклад логіки дослідження, основних його напрямів, структури знань, обґрунтованих складовими закономірностями. Суміжний характер юридичної психології, зумовлений її тенденціями і тяжінням, з одного боку, до загальної психології, а з другого — до юриспруденції, спричиняє певні труднощі у формуванні її системи. Побудова останньої внаслідок комплексного характеру досліджуваних питань залежить від домінуючої основи в системі наукових знань, а також від цілей і завдань, що стоять перед наукою. Побудова системи юридичної психології за принципами загальної психології означала б не розв'язання проблеми, а коментування окремих психологічних закономірностей фрагментарними відомостями з галузі юриспруденції, тобто поширення проблем власне юридичної психології в константному і пошуковому матеріалах загальної психології.

З огляду на це система юридичної психології має бути сформована на інших принципах, що відповідають завданням становлення і розвитку науки, підпорядкованим тим її закономірностям, дослідження яких забезпечує найбільш плідний розвиток широкого кола юридичних наук. Дослідження у цій галузі знань логічно узгоджуються з усіма формами і видами правової діяльності, тому в їхню основу покладено об'єктивно існуючі комплекси правових знань.

Тут важливо зазначити, що побудова системи науки не є одноразовим процесом. Розвиток науки та її окремих галузей, виникнення та розв'язання нових проблем вносять корективи у формування системи, змінюючи в ній співвідношення окремих структурних частин, що відображають рух і вдосконалення її змісту.

Традиційно юридична психологія поділяється на загальну та особливу частини. До **загальної частини** належать питання наукознавчого характеру, а саме: предмет науки, визначення її методів, завдань, місця в системі наук і власне системи науки. Загальна частина охоплює також питання з історії юридичної психології в аспекті передумов її виникнення, аналіз найважливіших етапів її розвитку, тенденції, що відобразилися у фундаментальних наукових працях, дослідження методологічних засад науки. До структури системи юридичної психології послідовно входять ті, вже сформовані напрями, за предметом дослідження яких визначаються її окремі частини. Одним із таких розділів є кримінальна психологія, що вивчає психологічні основи формування антисоціальної установки, психологічну структуру злочину, діагностику виникнення і розвитку груп антисоціального напрямку. Цей розділ охоплює також вивчення психологічної сторони профілактичної діяльності в її загальносоціальному аспекті і попередження злочинів. Існуючі форми і методи профілактичної діяльності потребують удосконалення на основі аналізу практики застосування педагогічних, соціальних, кримінологічних і психологічних даних. Профілактика, що охоплює окремі групи осіб і застосовується щодо конкретних індивідів, вимагає знання та урахування психологічних особливостей групи і особистості, правильної діагностики їхньої спрямованості, ставлення до моральних цінностей, виявлення і прогнозування ступеня позитивного впливу, що може бути ефективним у тому чи іншому випадку.

Особлива частина юридичної психології охоплює психологію судочинства, яка вивчає значний комплекс питань, пов'язаних із психологічними сторонами судово-слідчої діяльності. До них, зокрема, належать проблемні питання психологічної характеристики процесуальної діяльності, що розглядаються як визначальні в організації судово-слідчої роботи, професійні якості осіб, які здійснюють провадження у справах, психологічні основи доказування, організації та планування слідчої і судової роботи. Даний розділ охоплює також питання, що характеризують психологічні основи окремих процесуальних дій, таких як слідчий огляд, допит, пред'явлення для впізнання, перевірка показань на місці, слідчий експеримент, обшук, призначення і провадження судово-психологічної експертизи.

Окремим розділом юридичної психології представлена пенітенціарна психологія (виправно-трудова чи кримінально-виконавча), що досліджує психологічні характеристики колективів засуджених, пси-

хологічні основи процесу їхнього виправлення і перевиховання (корекції). Пенітенціарна психологія досліджує також професійні якості і психологічні характеристики осіб, які виконують виховні функції, з метою розроблення рекомендацій з найбільш ефективного справляння впливу на засуджених.

В юридичній психології з огляду на характер досліджуваних нею закономірностей як відносно самостійні виділяють чотири основні галузі: правову, кримінальну, судову та пенітенціарну психологію. У свою чергу, кожна галузь відповідно до своєї спрямованості досліджує групи психічних закономірностей, що належать до її предмета.

У сучасній юридичній психології виокремлюють нову галузь юридичної психології — *правову*. Ця галузь покликана вивчати психологічні особливості дії права як чинника соціальної регуляції поведінки людини чи групи людей, психологічні закономірності правотворчого процесу, психологічні механізми правосвідомості та праворозуміння. В юридичній психології досліджуються не тільки проблеми психологічних закономірностей правопорушень (злочинів), а й психологія правомірної поведінки, психологічні особливості недопущення злочинних дій, впливу соціальних заборон, громадської думки, моралі, правових розпоряджень на поведінку особи, формування її правослужняності.

Кримінальна психологія вивчає: а) психічні закономірності, пов'язані з формуванням антисоціальних установок, мотивів учинення злочину і протиправних дій, поведінкою осіб, які характеризуються делінквентністю (схильністю до правопорушень); б) психологію формування груп правопорушників, роль конкретних обставин та чинників, що сприяють їхній появі; в) форми і способи діяльності, спрямованої на попередження антисоціальних тенденцій, виявлення причин і умов, що у психологічному аспекті сприяють формуванню антисоціальних установок та їх проявам, розробляє конкретні заходи профілактичного характеру.

Судова психологія як предмет дослідження включає проблематику, що стосується психологічної характеристики правоохоронної діяльності, пізнавальних процесів, пов'язаних із доказуванням, психологічних основ проведення окремих процесуальних дій, а також аналізу психологічної сторони формування внутрішнього переконання. До предмета судової психології належить і вирішення комплексу питань, що характеризують психологічний аспект профілактичної діяльності у сфері судочинства.

Пенітенціарна психологія вивчає психологічні особливості пост-кримінальної поведінки і відбування покарання у відповідних установах. Предмет її дослідження — психологічна структура особи, яка відбуває покарання (її адаптація, ставлення до встановленого режиму, вироку); психологічну сторону формування мікрогруп та їхньої спрямованості; методи впливу та їх оптимальне поєднання, що застосовуються з метою створення необхідного психологічного клімату, та ін. До предмета пенітенціарної психології входить також система заходів, які забезпечують розроблення і застосування прийомів виховного впливу, навчання педагогічного персоналу (вихователів), формування у них навичок, необхідних для здійснення виховних функцій.

Галузі юридичної психології характеризуються різним рівнем розвитку, що пояснюється, з одного боку, потребами правозастосовної практики, а з другого — нерівномірністю формування окремих сторін досліджуваних проблем, обмеженістю експериментальних даних, недостатнім залученням суміжних галузей знань, що дають змогу комплексно вивчати закономірності психіки людини.

Становлення юридичної психології як самостійної науки зумовлене тим, що проблеми, які належать до її предмета, не могли бути розв'язані з використанням даних загальної психології, а вимагали з'ясування специфічних закономірностей, вирішення яких можливе тільки на стику психологічної та юридичної наук. Нова система знань дозволяє поглиблено досліджувати проблеми, пов'язані із закономірностями психіки, що проявляються в правовій сфері, створила передумови для самостійного існування юридичної психології.

§ 3. Зв'язок юридичної психології з іншими науками

Теоретичними основами будь-якої науки є методологічні положення, що визначають принципи та напрями дослідження. Для судово-психологічних досліджень таку роль відіграють науки, що сформулювали закономірності розвитку суспільства, природи, мислення.

Дослідження психологічних закономірностей у сфері правозастосовної та правоохоронної діяльності ґрунтується на використанні законів і категорій діалектики, що дає змогу пізнати психічні явища в їхньому русі та розвитку, в різноманітних проявах залежно від певних умов, місця і часу. Наприклад, такі категорії діалектики, як аналіз

і синтез, сутність і явище, причина і наслідок, тотожність і відмінність, щодо явищ психічного життя дають можливість пояснити психічні процеси, що лежать в основі формування протиправної поведінки та виховного впливу, неадекватності сприйняття та інтерпретації окремих фактів і обставин, причинно-наслідкових зв'язків між властивостями особи та їх проявами в конкретних умовах. Водночас використання категорій аналізу і синтезу, сутності і явища є основою для дослідження і пояснення таких особливостей особи, як конформність, професійна деформація, віктимна поведінка, що має певне значення у формуванні, з одного боку, професійних якостей особи, а з другого — її негативних проявів, що спричиняють правові наслідки. Розгляд багатьох психічних процесів, властивостей та станів з позицій їхнього взаємозв'язку і взаємозумовленості дає змогу пояснити багато проявів людини, що характеризують особу в звичайних і екстремальних ситуаціях, її реакціях на подразник, особливостях мислення, комунікабельності, сприйняття різноманітних форм психологічного впливу, здатності виконувати ті чи інші професійні функції. Діалектика дає можливість використовувати для цілей юридичної психології концепції соціальної психології, що пояснюють причини формування мікрогруп, їхню спрямованість, референтний характер відносно окремої особи. Ці залежності, перенесені в негативне середовище, дозволяють з'ясувати їхні окремі сторони і прояви серед правопорушників і розробити рекомендації зі здійснення профілактичної та виховної діяльності. Остання може бути ефективною лише в тому разі, якщо ґрунтується на аналізі психологічних характеристик негативних проявів, а відтак, може науково пояснити як їхні причини, так і способи впливу на правопорушника, що сприяють їх усуненню.

Як природничо-наукову основу юридична психологія використовує методологічні засади фізіології вищої нервової діяльності. Стосовно юридичної психології базовою наукою є загальна психологія, тому перша, будучи за своїм характером і спрямованістю суспільною наукою, тяжіє до природничих засад свого походження. Усі психічні прояви, що виявляються в психічних процесах, властивостях і станах, як і в інших характеристиках психологічної структури особи, зумовлені фізіологічними закономірностями. Психічні процеси, що виникають у людини внаслідок дії внутрішніх і зовнішніх чинників, є відповіддю на подразники, що викликаються рухом матерії в її різноманітних формах. Так, способи відображення навколишньої дійсності, їхня своєрідність, залежність від стану органів чуття і психічного стану особи

дають пояснення багатьом закономірностям формування показань свідків, потерпілих, обвинувачених, а отже, створюють певне підґрунтя для розроблення заходів і рекомендацій із використанням даних вищої нервової діяльності. Рефлекторна теорія у фізіології, теорія єдності процесів збудження і гальмування дозволяють пояснити безліч психічних процесів, що специфічно відображаються в юриспруденції, зокрема фізіологічний афект, мотиви вчинення злочину, прагнення правопорушника поділитися «таємницею» злочинного діяння, замаскувати свій емоційний стан під час процесуального спілкування тощо. Психічні явища, пов'язані з певними закономірностями психічної організації особи, можуть бути пояснені за допомогою положень фізіології вищої нервової діяльності, яка дає уявлення про типи темпераменту та їхні прояви, типові риси характеру, спрямованість особи, її волеволі процеси та інші дані, що лежать в основі життєдіяльності людини. Знання і використання цих закономірностей, що є природничо-науковими засадами юридичної психології, сприяють розвитку теоретичних концепцій науки і розроблених нею практичних рекомендацій.

У формуванні юридичної психології значне місце належить її правовим основам. Сама назва науки — юридична психологія — передбачає не тільки спрямованість на використання психологічних знань, а й певні режими, в яких вони можуть застосовуватися. Наявність правових установок для юридичної психології означає, що її дослідження і рекомендації мають точно відповідати демократичним засадам судочинства, його принципам і змісту окремих правових норм, тобто за своєю сутністю не суперечити тим демократичним і моральним установкам судочинства, які забезпечують виконання завдань, поставлених державою перед правоохоронними органами. Демократизм судової системи і суворе додержання законності в її діяльності зумовлюють характер судово-психологічних досліджень і межі допустимості тих рекомендацій, які є результатами даних досліджень. У цьому аспекті неприпустимим є розроблення таких методів досліджень людської психіки і заснованих на них рекомендацій, що суперечать морально-правовим вимогам, пов'язані з порушенням демократичних прав і гарантій особи.

Юридична психологія пов'язана з різними юридичними науками. Існує зв'язок юридичної психології з теорією держави і права. Необхідно зазначити, що в теорії держави і права досліджуються проблеми правової свідомості, механізму дії правової системи, правомірної та протиправної поведінки, дії юридичної відповідальності. Усі зазна-

чені проблеми (категорії теорії держави і права) не можуть бути вивчені без залучення психологічної науки. Певною мірою і юридична психологія вивчає дані проблеми, хоча відмінності в дослідженнях теорією держави і права та юридичною психологією цих явищ лежать у глибині підходу та аспектності.

Тісний зв'язок юридичної психології простежується з такими юридичними науками, як кримінальне і цивільне право, кримінальний і цивільний процеси, кримінологія і криміналістика. Так, кримінальне право, досліджуючи питання, пов'язані із суб'єктом злочину і його суб'єктивною стороною, осудністю, мотивом злочину, виною, вчиненням злочину в стані сильного душевного хвилювання, доведенням до самогубства тощо, не може обійтися без використання положень юридичної психології. Зокрема, дані психології сприяють визначенню віку кримінальної відповідальності, покарання тощо.

Юридична психологія взаємопов'язана і з процесуальними науками (кримінально-процесуальним і цивільним процесуальним правом). Дослідження проблем доказування, внутрішнього переконання судді, процесуального статусу учасників кримінального процесу тощо не може бути здійснене без залучення даних психології. У цьому плані одержали розвиток «психологія показань свідків», «психологія внутрішнього переконання», «психологія потерпілого чи обвинуваченого» та ін.

Існують тісні зв'язки між юридичною психологією і криміналістикою. Остання служить цілям розкриття, розслідування, судового розгляду і попередження злочинів, а також розробляє оптимальні прийоми і методи збирання, дослідження, оцінки і використання доказів. Тому криміналістика максимально використовує дані психології. Юридична психологія сприяє розробленню тактичних прийомів, заснованих на використанні на необхідному рівні психологічного впливу, що дає змогу встановити психологічний контакт, викрити неправду, актуалізувати забуте.

Розділ 2

Методи юридичної психології

§ 1. Пізнавальна функція методів юридичної психології

Методи, за допомогою котрих досліджуються закономірності будь-якої науки, визначають її розвиток і ступінь вірогідності одержуваних результатів. Історія психології багата на приклади пошуку методів досліджень, які нерідко відзначалися вузькістю і суб'єктивністю. Застосування методу діалектики в психологічних дослідженнях дало змогу пояснити процеси і явища людської психіки з позицій теорії пізнання.

Використання методу пізнання передбачає наявність методів, притаманних кожній науці, в яких виявляється загальний метод. Тут співвідношення загального і окремого проявляється в тому, що загальне (діалектичний метод) відображається в окремих методах конкретної науки відповідно до її особливостей і завдань. Окремими методами пізнання є методи кожної науки, які дозволяють всебічно досліджувати систему закономірностей, що становлять її предмет. Таким чином, *загальним методом юридичної психології є діалектичний метод, а окремими — методи, що специфічно відображаються в ньому, для вивчення психічних явищ, спрямовані на всебічне дослідження психологічної структури людської діяльності в правовій сфері.*

Окремі методи розвивалися переважно за такими своєрідними напрямками. По-перше, методи, які перенесені із загальної психології і виконують пізнавальні функції водночас як у загальній, так і в юридичній психології. Вони охоплюють: а) психологічні методи вивчення особистості; б) методи психологічного впливу на особу; в) методи перевірки психологічних якостей особи. За структурою ці методи різноманітні і використовуються відповідно до поставлених цілей. По-друге, методи, які сприяють пізнанню тільки в юридичній психології і формуються відповідно до її завдань або такі, що трансформуються з методів загальної психології щодо цілей юридичних.

В юридичній психології важливе місце посідають методи психологічного впливу на особу. Вони використовуються посадовими особами правоохоронних органів у межах кримінально-процесуального законодавства і професійної етики. У деяких літературних джерелах виділяють також методи судово-психологічної експертизи. До системи даної групи методів належать: психологічний аналіз матеріалів кримінальної справи; психологічний аналіз злочину; психологічний аналіз ситуації; метод психоаналізу; метод тестування; метод бесіди з підекспертним та ін.

§ 2. Система методів юридичної психології

Методи — це своєрідний інструментарій проведення дослідження, вони визначають розвиток юридичної психології. Ці методи виступають у певній системі, в якій окремонаукові методи посідають важливе місце і являють собою конкретизацію діалектичного і загальнонаукового методів. Таким чином, оптимальною є система методів трьох рівнів: загального, особливого та окремого — відповідно загальний метод (метод діалектики), загальнонаукові методи і окремі методи (окремонаукові).

До окремонаукових методів юридичної психології належать: спостереження, бесіда, анкетування, тестування, інтерв'ювання, природний і лабораторний експерименти, біографічний метод, метод незалежних характеристик тощо.

Сутність *методу спостереження* полягає в систематичному і планомірному вивченні психічних явищ шляхом сприйняття дослідником зовнішніх проявів психіки у процесі застосування права. Спостереження передбачає заздалегідь розроблену програму, підпорядковану певній меті, і має здійснюватися в різних ситуаціях, щодо однієї особи або групи осіб, без привнесення будь-яких елементів експерименту. Метод спостереження, здійснюваний із науковою метою, може використовуватися в судово-слідчій і пенітенціарній діяльності. Так, практичний аспект методу спостереження широко проявляється при провадженні окремих процесуальних дій, де реєстрація психічних явищ у вигляді різноманітних реакцій на подразник часто є підставою для застосування або видозміни тактичних прийомів, розуміння психологічної і тактичної позиції особи, встановлення психологічного контакту, обрання власної позиції особи, яка здійснює розслідування або судовий розгляд.

Метод спостереження в діяльності з виконання покарань має дві сторони — наукову і практичну. Наукова передбачає збирання і реєстрацію матеріалів, необхідних для дослідження закономірностей людської психіки в умовах відбування покарання, поміщення у виправно-трудоу установи; практична — встановлення даних про окремих осіб, мікроколективи, їхню психологічну спрямованість, ефективність застосування заходів виховного впливу, видозміну психіки осіб, які зазнають психолого-педагогічного і трудового впливу. Використання розглядуваного методу в його науковій і практичній інтерпретації дозволяє одержувати досить високі результати, оперативно розробляти конкретні рекомендації і спостерігати за ефективністю їхнього впливу. Метод спостереження містить і самоспостереження, що дає можливість судити про перебіг власних психічних процесів.

Експериментальний метод спрямовано на вивчення психологічних явищ у спеціально створених для цього умовах. За сутністю і видами він поділяється на *природний* і *лабораторний експерименти*. При організації природного експерименту особи, яких випробовують, не знають про його призначення і умови, сприймають експеримент як справжню подію, учасниками якої вони є. З метою дослідження закономірностей, які виявляються у судово-слідчій діяльності, такий експеримент, як правило, не проводиться¹.

¹ Природний експеримент було проведено румунськими криміналістами з метою перевірки вірогідності показань свідків. На ринковій площі Бухареста в годину «піку» був організований продаж риби, що користується великим попитом у місцевих жителів. Дирекція ринку виділила для цього невелике торгове місце і лише одного продавця та одного касира. Поблизу непомітно розташувалися працівники поліції в цивільному одязі і формі, аби втрутитися й залагодити конфлікт, що мав би спалахнути. У різних місцях було встановлено кілька прихованих кінознімальних апаратів із телеоб'єктивами і мікрофони для звукозапису. Через три хвилини після початку торгівлі біля прилавка утворилася черга в 40–50 чоловік. У цей момент з'явився «покупець» (кіноактор) — єдиний «несправжній» учасник експерименту. Відразу ж навколо нього виникла суперечка, бо він намагався підійти до прилавка без черги. Його подальша поведінка спричинила ще більше невдоволення присутніх: він вибирав рибу з ящиків, сварився, а коли підійшла його черга — оплатив покупку і зажадав здачу, що набагато перевищувала сплачену ним суму. На цьому ґрунті розгорілася суперечка, яка перейшла в легку сутичку між «покупцем», продавцем і касиром. Працівники поліції, що втрутилися, з'ясували особу свідків, і цей момент було використано для того, щоб «злочинець» сховався. Розслідування здійснювалося особами, які не знали про цілі експерименту. Тут ми бачимо пересічну «справу» звичайних свідків у природній обстановці і разом з тим усі переваги експериментального методу. Недивно, що результати цього дослідження рішуче розійшлися з твердженнями деяких учених про недостовірність показань свідків (див.: *Bogdan T. Curs introductiv in Psychologia Judiciara.* — Bucurest, 1957; *Рапинов А. П.* Судебная психология для следователей: Учеб. пособ. — М.: НИИРПО ВШ МООН СССР, 1967. — С. 28–29).

В юридичній психології лабораторний експеримент має обмежене застосування. Це пояснюється тим, що вивчення психічних властивостей особистості в процесі судочинства виключає експериментування (крім досліджень, проведених у процесі судово-психологічної експертизи). Зрештою, матеріал, необхідний для наукових висновків, можна збирати за допомогою інших методів, насамперед шляхом узагальнення судово-слідчої практики.

У спеціальній літературі вказується на можливість використання в наукових цілях так званого *формуючого експерименту* (О. Р. Ратінов), спрямованого на вивчення психічних явищ у процесі навчання і професійної підготовки за допомогою постановлення та вирішення комплексу завдань, аби установити і сформувати професійно важливі якості особи.

У деяких теоретичних дослідженнях зазначається доцільність проведення *емоційного експерименту*, мета якого — спостереження за реакцією особи, спеціально викликаною пред'явленням чи оголошенням певного подразника. Такий експеримент використовують для того, щоб з'ясувати ставлення особи до розслідуваної події або встановлюваного факту. Вважаємо, що проведення таких експериментів суперечить етичним вимогам судово-слідчої діяльності, внаслідок чого вони не можуть бути рекомендовані для одержання інформації.

Різновидом експериментального методу, що застосовується в більш вузькому діапазоні, є *метод тестів*. Психологічна проба, яку називають тестом, використовується для вирішення різних питань: перевірки рівня інтелектуального розвитку, обдарованості (у певних межах), професійної придатності (або придатності до служби в армії чи спецпідрозділах СБУ або МВС), реакції на різноманітні подразники тощо. Тестування досить широко використовується при визначенні психічних станів людини, її реакцій, і з огляду на це створюються певні передумови для прогнозування можливої поведінки особи в різних ситуаціях, у тому числі екстремальних. Так, при перевірці типів темпераменту і можливих реакцій на подразник у космонавтів використовуються набори тестів, які дозволяють досліджуваній особі поставити себе у певну ситуацію і виявити свою реакцію на певні обставини чи дії. Використання таких тестів (наприклад малюнків, ситуаційний характер яких проявляється як подразник) дає змогу певною мірою визначити психологічну структуру особи (властивості темпераменту) і прогнозувати її психологічну сумісність, а також параметри її поведінки в ситуаціях, які вимагають прийняття миттєвих рішень. Метод тестування

може в деяких випадках застосовуватися й у дослідженнях судово-слідчої діяльності, зокрема для вироблення оптимальних рекомендацій з вирішення різноманітних розумових завдань. Такі дослідження не тільки виявляють рівень професійної підготовки як основи для її подальшої оптимізації, а й створюють передумови для зміни характеру і методики навчання осіб, діяльність яких пов'язана насамперед з вирішенням таких розумових завдань.

У загальній психології існує *метод бесіди*, який використовується для одержання різних відомостей про особистість шляхом безпосереднього спілкування з нею. Він передбачає складання переліку питань, що з'ясовуються у процесі його застосування. При цьому важливо створити обстановку, яка сприяє невимушеному висловленню щодо низки обставин, до яких належать моменти, що характеризують особу в усіх її проявах. Метод бесіди передбачає одержання інформації, що цікавить дослідника, шляхом вільної розповіді та постановлення запитань, характер яких визначається метою бесіди. Наприклад, причетній до тієї чи іншої події особі можуть ставитися запитання, що пояснюють її ставлення до певних явищ, фактів, обставин, які не стосуються безпосередньо сфери інтересів цієї людини. При проведенні бесіди дослідник спостерігає за реакціями співрозмовника, реєструючи їхній характер і відповідність висловлюваній позиції.

Певним доповненням до методу бесіди може бути *біографічний метод*, який полягає в збиранні та аналізі відомостей біографічного характеру, що дають уявлення про психічні особливості особистості. Такі відомості можуть міститися в різних документах — листах, щоденниках, архівних матеріалах, документах, одержаних від навчальних і лікувальних закладів, підприємств, де проходила трудова діяльність особи. Всебічне вивчення таких матеріалів дає можливість припустити, як формувалася дана особистість, які життєві обставини (сім'я, школа, коло друзів) вплинули на формування її інтересів та установок. При цьому слід ураховувати динаміку формування особистості, зміни її психологічної структури, пов'язані з віком, соціальним статусом та ін. Використання окремих аспектів біографічного методу в судово-слідчій практиці є важливим засобом одержання інформації про особу, яка може бути використана з тактичною метою.

За своєю сутністю до біографічного методу близький *метод незалежних характеристик*, мета якого — збирання даних про особу з різних, незалежних один від одного джерел. Незалежні характеристики дають багатосторонній матеріал, який в результаті його аналізу

дозволяє скласти найповніше уявлення про особистість з огляду на оцінки, представлені особами, з якими досліджувана особа перебувала в тих чи інших стосунках. Метод незалежних характеристик за амплітудою одержуваного матеріалу є значно ширшим, ніж біографічний метод, і дає можливість більш об'єктивно оцінити психологічні якості особистості. Водночас слід зазначити, що одержувані в такий спосіб матеріали мають ретельно аналізуватися і порівнюватися, аби виключити елемент суб'єктивності, що є присутнім у них, а також мусять бути підпорядковані єдиній схемі, яка передбачає постановлення певних запитань. Це дозволить одержати характеристики, які найбільше відповідають цілям і напряму досліджень, і проаналізувати психологічну структуру конкретної особистості. В судово-психологічних дослідженнях метод незалежних характеристик є засобом одержання даних про особу, яка вступає в коло судочинства, і в ізольованому вигляді застосовується вкрай рідко. Найчастіше він поєднується з біографічним методом і пов'язаним із ним *методом анкетування*. Останній передбачає опитування значної кількості осіб за чітко встановленою формою, що містить запитання, які цікавлять слідчого. Анкетний метод дає змогу виявити характеристики масових явищ, їхні тенденції, обмеженість або поширеність, кількість у загальній структурі явищ. Він ґрунтується на анонімності заповнення анкети, що дозволяє одержати найбільш об'єктивні дані про досліджувані процеси, особливо якщо вони стосуються деяких психологічних властивостей індивіда. Анкетний метод застосовується в основному при дослідженні судово-слідчої і пенітенціарної діяльності для з'ясування параметрів цієї роботи, зокрема вміння вирішувати професійні завдання, умов діяльності та шляхів її оптимізації, типових негативних явищ, форм організації, вимог, що ставляться до особи, тенденцій і причин їхнього виникнення тощо.

Одним із найефективніших методів юридичної психології, що широко застосовується на практиці, є *метод інтерв'ювання*. Його сутність полягає в одержанні суджень особи щодо певних явищ, обставин, дій, подій. Внаслідок його застосування можна одержати відомості, що мають суміжний соціально-психологічний і судово-психологічний характер. Можливість одержати інтерв'ю невизначеної кількості осіб надає дослідженню характеру соціологічних узагальнень, судово-психологічна спрямованість яких визначається тематикою правоохоронної діяльності. Інтерв'ю, проведене за чітко сформульованою програмою, сприяє одержанню різних відомостей і від осіб, які вико-

нують найрізноманітніші функції в судочинстві. Так, інтерв'ю суддів дає досліднику інформацію про шляхи формування їхнього внутрішнього переконання, критерії оцінки доказів, форми встановлення психологічного контакту з підсудними, виховну роль судового процесу, недоліки і переваги судової процедури, важливість і результати планування судового слідства та ін. Інтерв'ювання слідчих дає матеріал про їхню професійну підготовку, вміння вирішувати розумові завдання, долати психологічні бар'єри при розслідуванні злочинів, що мають ознаки типових ситуацій, оптимальні методи планування та організації слідчої діяльності, а також про умови, що спричиняють формування професійної деформації. Узагальнення результатів інтерв'ю дає досить репрезентативний матеріал для теоретичних висновків і рекомендацій із найбільш ефективного здійснення різноманітних напрямів і форм правозастосовної діяльності.

§ 3. Використання методу тестування в юридичній практиці

У процесі досудового слідства, судового розгляду, профілактичної діяльності обізнані в психології особи можуть використовувати тестові методики. Тести застосовує психолог чи експерт-психолог при проведенні діагностичних або експертних досліджень (участь у слідчих діях, провадження судово-психологічної експертизи).

Термін «тест» походить від англійського *test*, що означає випробування. Тест — це певне завдання (система завдань), яке дає змогу визначати рівень розвитку тієї чи іншої психологічної властивості (якості) особистості. У психології використовується також термін «тестування», що означає проведення перевірки або випробувань із використанням стандартизованих завдань (тестів), які відрізняються відповідною шкалою значень. Тестування застосовується з метою вимірювання індивідуальних відмінностей.

У психології розрізняють тести інтелекту (для виявлення розумового потенціалу індивіда), тести особистісні (вимірюються різні сторони особистості: установки, цінності, відносини, емоційні властивості та ін.), тести креативні (для вивчення творчих здібностей особистості), тести досягнень (визначають ступінь володіння конкретними знаннями, вміннями, навичками), тести проєктивні (для цілісного вивчення особистості, заснованого на психологічній інтерпретації ре-

зультатів проєкції (перенесення суб'єктом власних властивостей чи станів на зовнішні об'єкти) тощо.

З метою дослідження пізнавальної сфери, наприклад сприйняття, може використовуватися, зокрема, *метод пояснення сюжетних картин*, який полягає в пред'явленні випробовуваному тих чи інших малюнків: веселих, сумних, зі складним сюжетом. При цьому враховуються активність і бажання випробовуваного розглядати малюнок, витрачений час. Унаслідок тестування можуть бути одержані дані про кмітливість особи, вміння виділити істотне, емоційне відображення (відгук).

Для дослідження сприйняття випробовуваного результативним є *метод відшукування чисел за допомогою таблиць Шульте*. Сутність цього тесту полягає в такому. На п'яти планшетах написані в різному порядку цифри від 1 до 25. На кожному планшеті вони написані порізно. Випробовуваному пропонується відшукати, показати і назвати уголос всі цифри підряд і зробити це якомога швидше. При оцінці результатів ураховується різниця в кількості часу, витраченого на кожний планшет. Збільшення його на останніх планшетах свідчить про стомлюваність, прискорення — про повільне входження в роботу. У нормі на кожний планшет має витрачатися однаковий час (від 30 до 50 с).

Для дослідження пізнавальної сфери може бути застосовано *метод заучування десяти слів*. Випробовуваному зачитують десять слів і пропонують повторити в будь-якому порядку. Дослід повторюється п'ять разів, через годину — ще раз. Крива запам'ятовування може вказувати на послаблення активної уваги, стомлюваність, «застрявання» на помилці. Деяка модифікація розглянутого тесту у вигляді методу заучування десяти чисел застосовувалася у військах спеціального призначення для визначення особливостей запам'ятовування випробовуваними в екстремальних умовах (пропонувалося десять різних двозначних чисел).

Зорово-моторний *тест «форм Бендера»* спрямовано на виявлення мозкових уражень, визначення емоційних розладів. Дев'ять простих фігур подаються одразу на одній картці. Усього карток вісім. Випробовуваного просять скопіювати кожне зображення зі зразка перед ним. При оцінці підраховується час і аналізується характер виконання кожного завдання.

Використання тестових методик не припускає спрощеного підходу. Історія юридичної психології знає періоди, коли з метою визначення причетності до вчиненого злочину пропонувалося використовувати

тестування. Зокрема, мала місце рекомендація про використання тесту «плями» (у психології — *тест Роршаха*) для «діагностики» причетності. Якщо випробовуваний у чорних плямах Роршаха бачив схожість зі слідами крові, робився висновок про його причетність до вчинення злочину (рис. 1).

Водночас уведення в психологічну практику тесту Роршаха стало одним із великих досягнень психології ХХ ст. Цей тест призначено для діагностики прихованих установок, спонукань, властивостей характеру. Основні теоретичні настанови Роршаха полягали в такому.

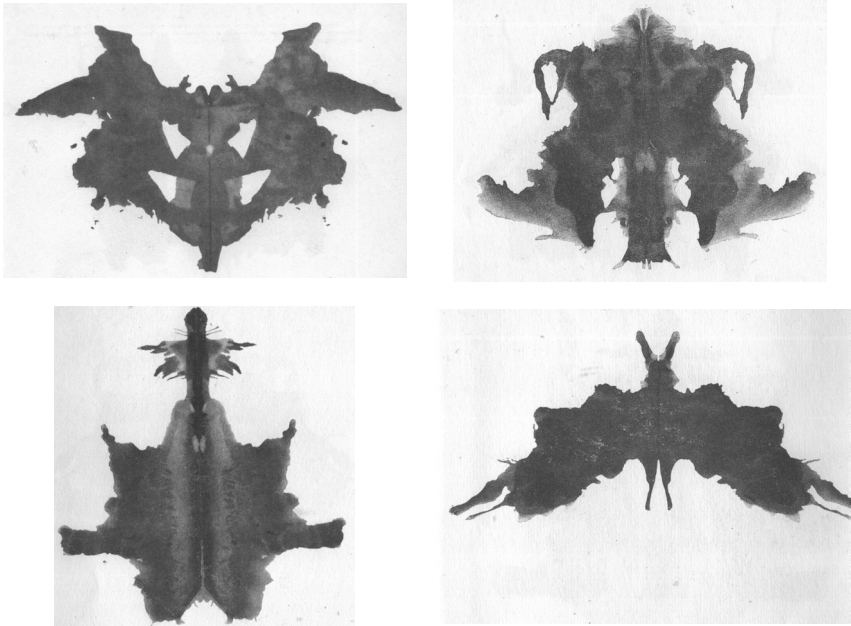

Рис. 1. Фрагменти зображень плям за тестом Роршаха

Якщо людина оперує всією плямою, це означає, що вона здатна сприймати основні взаємозв'язки і схильна до систематизованого мислення. Якщо увагу зосереджено на дрібних деталях, це означає, що людина уїдлива і дріб'язкова, якщо на рідкісних — схильна до «надзвичайного» і здатна до загостреної спостережливості. Відповіді на біле тло, на думку Роршаха, свідчать про наявність опозиційної установки:

у здорових людей — про схильність до дискусій, упертість і свавілля, а у психічно хворих — про негативізм і відхилення у поведінці¹.

Тест руки (Hand Test) — проєктивна методика дослідження особи, що призначена для діагностування відкритої агресивної поведінки.

Стимульний матеріал тесту руки — стандартні дев'ять зображень кистей рук (рис. 2) і одна порожня таблиця, при показі якої просять представити кисть руки та описати її уявлені дії. Зображення подаються у певних послідовності та положенні. Обстежуваний має відповісти на запитання про те, яку, на його думку, дію виконує нарисована рука (або сказати, що здатна виконувати людина з такою рукою). Крім запису відповідей, реєструються положення, в якому обстежуваний тримає таблицю, а також час із моменту пред'явлення стимулу до початку відповіді.

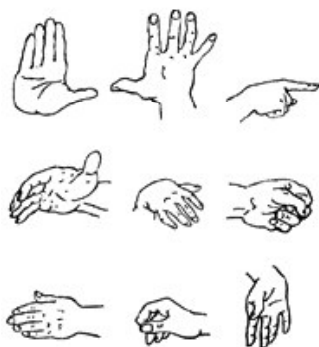

Рис. 2. Зображення кистей рук для тесту руки

У практиці визначення професійної придатності і при провадженні судово-психологічних експертиз ефективними є стандартизовані особистісні опитувальники. За своєю сутністю опитувальник є певним набором запитань, кожне з яких логічно пов'язане з основною проблемою дослідження і призначене для вивчення та оцінки певних властивостей і проявів особистості. Найвідомішими опитувальниками є: Опитувальник PEN (Ганс і Сибілла Айзенки); Опитувальник міні-мулт (скорочений варіант міннесотського особистісного переліку ММРІ); характерологічний опитувальник К. Леонгарда; тест Кеттела (16PF-опитувальник); патохарактерологічний діагностичний опитувальник Лічка та ін.

¹ Див.: *Белый Б. И.* Тест Роршаха. Практика и теория / Под ред. Л. Н. Собчик. — С.-Пб.: Дорваль, 1992.

Історія юридичної психології

§ 1. Передумови застосування психологічних знань у судочинстві

Історія юридичної психології починається з перших спроб застосувати психологічні знання у кримінальному судочинстві. Ще з давніх-давен робилися спроби проведення випробувань, механізм яких було засновано на психофізіологічних закономірностях людського організму. В різних народів використовуються певні способи випробувань. Так, на Стародавньому Сході були відомі ордалії. Зокрема, за вавилонським та індійським правом підозрюваного випробовували водою (у річці). В інших народів відомі випробовування «розпеченим залізом» (у європейців), «рисом» (у китайців), «там-тамом» (в африканців).

У середньовічному кримінальному процесі також широко застосовуються випробування. Положення «Кароліни» (Кримінально-судового уложення імператора Карла V, що вийшло в 1532 р.) визначали процедуру «ведівських процесів». У цей період використовується «випробування водою» («купання відьом»). Процедура полягала в такому: руки, ноги і все тіло зв'язували мотузкою, а потім зіштовхували у воду. Якщо стихія не приймала випробовувану і тіло спливало, жінка визнавалася відьмою.

Випробування «розпеченим залізом» полягало в тому, що випробовуваного примушували взяти рукою розпечений на вогні металевий предмет. Після цього рука перев'язувалася і через певний час пов'язка знімалася. Якщо опік був сильним, не загоювався, робився висновок, що особа причетна до вчинення злочину. Психофізіологічний механізм полягав у тому, що особа, причетна до вчинення злочину, перебуває в стані емоційного напруження, при якому відбувається підвищене потовиділення на долонях рук. У разі, якщо руки випробовуваного вологі, — рана загоюється довго, а відтак, особа причетна до злочину і є винною.

Крім різних випробувань, у цей час проводяться «добре дізнання», «допит з тортурами». Широко застосовується психічне насильство — «заякування словами» (показують знаряддя катувань і пояснюють їхнє призначення). У процесі допиту використовуються наполегливі розпитування. Типові запитання зводилися до такого: де і коли відбу-

лася змова з Дияволом, яким чином відьма віддавалася йому, скільки разів гостювала на шабаші, що там відбувалося тощо.

В інквізиційному процесі особисте визнання вважалося основним доказом. Причому таке визнання одержувалося за допомогою катувань і тортур. «Допит з тортурами» (рис. 3) передбачав: використання лещат, якими обвинуваченому поступово стискували пальці; «іспанський чобіт» (металева пластина чи колодка), що стягує голілку; розтягування за допомогою мотузкових лебідок; підняття «на дибу» тощо.

Рис. 3. «Допит з тортурами»

Певна увага при оцінці показань обвинувачених приділялася спостереженню за їхніми психофізіологічними реакціями на подразник (зміну тембру голосу, міміки, жестів та ін.). Робилися спроби створити відповідні умови, в яких особа відображає свої щирі почуття (обвинувачений у кімнаті біля трупа повинен був говорити правду).

На зміну інквізиційному процесу поступово приходять змагальний процес (буржуазний). Розвиток цивілізації викликає перегляд засобів одержання доказів, використання наукових даних психології. У формальній системі зізнання вважалося кращим доказом, воно було вирішальним. Нині воно, так само як і інші докази, може бути взяте до уваги з урахуванням конкретних особливостей кожної справи. Слідчий процес того часу допускав для одержання зізнання примусові заходи, на сьогодні, навпаки, намагаються забезпечити добровільність зізнання, і будь-який примусовий вплив на підсудного в цьому сенсі є незаконним, таким, що нищить значення здобутих таким шляхом відомостей¹. У судовому процесі від застосування загальножиттєвих знань психології переходять до узагальнення і використання закономірностей психологічної науки.

¹ Див.: Тимофеев А. Г. Речи сторон в уголовном процессе. Практическое руководство (извлечение) // Судебное красноречие русских юристов прошлого. – М.: МГП «Фемида», 1992. – С. 255–256.

§ 2. Розвиток і становлення юридичної психології

Юридична психологія як наука виникає у XVII–XVIII ст. Саме в цей час з'являються перші наукові праці з психології, звернені до сфери кримінального судочинства. Так, у Росії І. Т. Посошков (1652–1726) висловлювався щодо необхідності врахування психологічних особливостей злочинців, пропонував психологічні рекомендації щодо допиту свідків і обвинувачених («Книга о жадности и богатстве»). М. М. Щербатов (1733–1790) у своїх роботах зазначав, що закони повинні розроблятися з урахуванням індивідуальних особливостей особистості («Истории Российской империи с давних времен»).

У XIX ст. виходить серія робіт з юридичної психології: «Очерк судебной психологии» (А. У. Фрезе), «Психологические особенности преступников по новейшим исследованиям» (Л. Є. Владимиров), «Систематическое руководство по судебной психологии» (І. Фрідріх) та ін.

Середина XIX ст. характеризується тим, що в цей час були здійснені спроби визначити природу злочинної поведінки. Посилиться інтерес до кримінальної психології. Дослідження психології злочинних типів розпочинає італійський професор з судової психіатрії Чезаре Ломброзо (1835–1909). Його теорія відображається в книзі «Преступный человек в его соотношении с антропологией, юриспруденцией и тюремоведением» (1876). З 1880 р. Ч. Ломброзо і його однодумці видавали журнал «Архив уголовной психиатрии и уголовной антропологии». Ідеї Ч. Ломброзо були розвинуті в працях його учнів Енріко Феррі (основна праця «Криминальная социология», 1881) і Рафаеля Гарофало (книга «Криминология», 1885). Основна ідея теорії Ч. Ломброзо (антропологічної школи кримінального права) полягає в тому, що існує «природжений злочинець» — особливий тип особи, яку, як писав Ч. Ломброзо, необхідно обміряти, зважити і повісити. «Природженого злочинця» можна виявити за фізичними ознаками («стигматами»)¹.

У XIX — на початку XX ст. виходять фундаментальні праці австрійських і німецьких учених, що ґрунтуються на експериментальних дослідженнях. Ганс Гросс є одним з піонерів кримінальної психології («Криминальная психология», 1905). Вільям Штерн проводить екс-

¹ Докладніше про це див.: Словарь по уголовному праву / Отв. ред. А. В. Наумов. — М.: БЕК, 1997. — С. 3–8.

перименти з визначення достовірності показань. За його хибною думкою, показання свідків є принципово недостовірними¹.

Наукові засади юридичної психології формувалися в результаті вивчення фізіології вищої нервової діяльності людини (праці І. М. Сеченова, І. П. Павлова, В. І. Сербського, В. М. Бехтерева та ін.). Перші спроби використовувати наукові дані психології в кримінальному судочинстві належали Л. Є. Владимирову, А. І. Єлістратову, Я. А. Канторовичу, А. Є. Брусиловському, М. М. Гернету, А. Ф. Коні та ін. Ці вчені проводили експерименти з вивчення можливості повного сприйняття індивідом дійсності в екстремальних умовах і подальшого відтворення з метою встановлення даних, пов'язаних із достовірним характером показань свідків.

Судово-психологічні проблеми досліджувалися також ученими-психіатрами. Так, питання психопатології осіб, які вчинили злочини, вивчалися в психоневрологічному інституті (під керівництвом В. М. Бехтерева). В. М. Бехтерев підготував книги «Об экспериментальном психологическом исследовании преступников» (1902), «Объективно-психологический метод в применении к изучению преступности» (1912). У цей же час з'являються праці, присвячені навіюванню і гіпнозу, можливостям їхнього використання в судочинстві.

На початкових етапах становлення юридичної психології з метою діагностики особи злочинців спостерігалися спроби застосування антинаукових теорій (фізіогноміки, графології, френології та ін.). Діагностика кримінального типу за рисами зовнішності, формою обличчя, наявністю зморшок, особливостями почерку відображає примітивізм і спрощений підхід до складних наукових та прикладних проблем.

Історія юридичної психології знає періоди, коли створювалися спеціальні кабінети та інститути з вивчення особи злочинця і злочинності. Так, 1918 р. у Петрограді було створено кабінет з вивчення злочинності і особи злочинця (аналогічні кабінети створюються в Москві, Саратові, Ростові, Києві, Харкові, Одесі). 10 липня 1923 р. Раднарком УСРР прийняв постанову про заснування в Харкові, Києві та Одесі обласних кабінетів науково-судової експертизи і затвердив положення про них. 25 квітня 1925 р. Раднарком УСРР затверджує нове положення про кабінети науково-судової експертизи, що передбачає не тільки виконання експертиз у судових справах, а й проведення наукових робіт і експериментальних досліджень з питань кримінальної техніки і методології досліджень злочинів і дослідження особи злочинця.

¹ Див.: Штерн В. Психология показаний свидетелей // Вестник права. – С.-Пб., 1902. – Кн. II. – С. 110.

У 1927 р. було організовано лабораторію експериментальної психології при Московській губернській прокуратурі. У цій лабораторії свої дослідження проводив основоположник нейропсихології в СРСР О. Р. Лурія (1902–1977). Вчений досліджував можливості використання асоціативного експерименту, застосування фіксувочної апаратури, що реєструє реакції випробуваного.

У 30-ті роки ХХ ст. відбуваються політичні зміни в житті суспільства, що негативно позначилися на розвитку юридичної психології. Установи з вивчення злочинності і особи злочинця ліквідуються або реорганізуються. Психологія перетворюється на додаток педагогіки. Дослідження в галузі судової психології припиняються. В юриспруденції починає домінувати концепція А. Я. Вишинського про примат особистого визнання (особисте визнання — цариця доказів вини підсудного).

Відродження юридичної психології припадає на 50–60-ті роки ХХ ст. У 1964 р. було прийнято спеціальну постанову ЦК КПРС «Про подальший розвиток юридичної науки і поліпшення юридичної освіти в країні», а з 1965 р. судову психологію почали викладати в юридичних вузах і на юридичних факультетах університетів.

У 1966 р. Міністерство вищої і середньої освіти СРСР провело Все-союзний семінар з судової психології, на якому обговорювалися проблеми викладання цієї дисципліни. У 1971 р. у Москві відбулася I Всесоюзна конференція з судової психології, а в 1986 р. у м. Тарту (Естонія) — II Всесоюзна конференція, присвячена проблемам юридичної психології.

Про розвиток юридичної психології свідчить вихід у світ фундаментальних праць «Судебная психология для следователей» (О. Р. Ратінов, 1967), «Судебная психология» (А. В. Дулов, 1975), «Юридическая психология» (В. Л. Васильев, 1974, 1991, 2003), «Психология в расследовании преступлений» (В. О. Коновалова, 1978), «Правовая психология» (В. О. Коновалова, 1990, 1997), «Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы» (М. В. Костицкий, 1990), «Юридическая психология» (М. І. Єнікєєв, 1999), «Юридична психологія» (за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва, 1999), «Криминальная психология» (В. Ф. Пирожков, 2001) та ін.

З 1998 р. у науково-дослідних інститутах судових експертиз Міністерства юстиції України створюються підрозділи, що спеціалізуються на провадженні судово-психологічних експертиз. У 1995 р. в Україні створено Інститут вивчення проблем злочинності при Академії правових наук України, що проводить, зокрема, наукові та експериментальні дослідження, пов'язані з проблемами юридичної психології. Відповідно до переліку ВАК України засновано спеціальність «Юридична психологія» (19. 00. 06).

Запитання для самоконтролю

1. Які закономірності досліджує юридична психологія?
2. Які завдання вирішує юридична психологія?
3. Яким чином можна розглядати юридичну психологію за її структурою?
4. У чому полягає зв'язок юридичної психології з іншими науками?
5. Які методи застосовуються в юридичній психології?
6. Чи виконують методи юридичної психології пізнавальну функцію?
7. Яке практичне значення має метод тестування?
8. Які основні етапи розвитку юридичної психології?
9. Чи існують особливості сучасного розвитку юридичної психології?

Рекомендована література

1. *Бедь В. В.* Юридична психологія: Навч. посіб. — Л.: Новий світ, 2000. — К.: Каравела, 2002. — 376 с.
2. *Белый Б. И.* Тест Роршаха. Практика и теория / Под ред. Л. Н. Собчик. — С.-Пб.: Дорваль, 1992. — 200 с.
3. *Васильев В. Л.* Юридическая психология: Учебник для вузов. — 5-е изд., перераб. и доп. — С. Пб.: Питер, 2003. — 656 с.
4. *Гончаренко В. Г., Сокиран Ф. М.* Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: Навч. посіб. — К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. — 48 с.
5. *Еникеев М. И.* Юридическая психология: Учеб. для вузов. — М.: Изд. группа «НОРМА—ИНФРА•М», 1999. — 517 с.
6. *Костицкий М. В.* Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. — К.: Вища шк., 1990. — 259 с.
7. *Леонова А. Б.* Психодиагностика функциональных состояний человека. — М.: Изд-во МГУ, 1984. — 200 с.
8. *Рашинов А. Р.* Судебная психология для следователей. — М.: НИ и РИО ВШ МООП СССР, 1967. — 290 с.
9. Словарь-справочник по психологической диагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов; Отв. ред. С. Б. Крымский. — К.: Наук. думка, 1989. — 200 с.
10. *Чуфаровский Ю. В.* Юридическая психология: Учеб. пособ. — М.: Право и Закон, 1997. — 320 с.
11. Юридична психологія: Підручник / За заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. — К.: КНТ, 2007. — 360 с.

Частина II

Природничо-наукові основи юридичної психології

Розділ 4

Психологічний аналіз діяльності людини. Емоційно-вольові процеси і стани

§ 1. Поняття і структура діяльності. Вміння і навички

У психології широко використовується діяльнісний підхід у вивченні психіки людини (М. Я. Басов, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонт'єв та ін.). Такий підхід розглядається як принцип вивчення психіки і як окрема теорія. В юриспруденції досліджується правомірна і протиправна діяльність, аналізуються різні види діяльності (слідча, судова, оперативно-розшукова або злочинна діяльність, діяльність злочинних груп тощо).

У психологічній науці діяльність визначається як динамічна система взаємодій суб'єкта зі світом або як сукупність дій людини, спрямованих на задоволення її потреб та інтересів. Іншими словами, діяльність — це форма активного ставлення до дійсності, у перебігу якої людина впливає на навколишній світ (інших людей, речі і природу). *Діяльність* — це активність, регульована свідомістю людини і спрямована на пізнання зовнішнього світу. В психології розрізняють види діяльності: трудову, навчальну, ігрову (гру).

Діяльність людини характеризується цілеспрямованістю, плановістю і систематичністю. У своїй діяльності людина керується свідомо

поставленими цілями. Діяльністю керує усвідомлена мета як регулятор активності. Доречно згадати класиків, навести слова К. Маркса про те, що павук виконує операції, які нагадують операції ткача, і бджола побудовою своїх воскових чашечок посоромлює деяких людей — архітекторів. Але і найгірший архітектор від найкращої бджоли із самого початку відрізняється тим, що перш ніж будувати чашечку з воску, він уже побудував її у своїй голові. Наприкінці процесу праці виходить результат, що вже на початку цього процесу був в уяві людини. Йдеться про те, що людина, здійснюючи діяльність, досягає мети за допомогою свідомо організованих засобів і способів дій. Діяльність має плановий характер. Будь-яка діяльність є системою дій, що знаходяться у чіткому порядку, є взаємозалежними. Діяльність людини соціально зумовлена, пов'язана з розвитком суспільства.

За своєю структурою діяльність складається з окремих дій, а дії — з окремих робочих операцій. Причому дія в психології розглядається як одиниця діяльності. Операція — це спосіб виконання дії, зумовлений ситуацією.

Є дві стадії володіння робочими операціями. У психологічній літературі їх називають уміннями і навичками. **Уміння** — це дія, основою якої є практичне застосування одержаних знань. Уміння формуються шляхом вправ. Особливістю уміння є те, що окремі операції ще можуть бути не цілком досконалими (тривалими, містити певні недоліки тощо). Більш високим ступенем оволодіння робочими операціями є навички. **Навичка** — це дія, яка має високий ступінь освоєння і сформована шляхом повторення до досконалості. Навичка — це автоматизовані компоненти дій. Наприклад, вирізняють навички водіння автомобілем, навички письма тощо. У психології розглядають перцептивні, інтелектуальні та рухові навички.

На формування навичок впливають об'єктивні (стан або конструкція устаткування, умови роботи та ін.) і суб'єктивні причини (стан здоров'я, динаміка навички, настрої тощо).

§ 2. Поняття волі і вольової дії. Етапи формування складного вольового акту

Воля є важливим компонентом психіки людини — це здатність здійснювати свідомі (умисні) дії, регулювати діяльність і керувати

своєю поведінкою. Вона забезпечує виконання двох функцій: спонукальної (забезпечення активності людини) і гальмівної (стримування небажаних проявів активності).

Вольові дії відрізняються від автоматичних рухів, які виконуються без участі свідомості. Коли рухи виконуються несвідомо, вони не можуть бути віднесені до вольових. Вольові дії відрізняються від безумовних рефлексів і не є уродженими. Вони виникають і розвиваються в процесі життєдіяльності людини.

У психології розрізняють вольові дії — дії, в яких людина свідомо прагне до досягнення цілей. Вольова дія реалізується в простих і складних формах. Для складного вольового акту характерне те, що дії передують врахування наслідків, усвідомлення мотивів, прийняття рішення тощо.

Складний вольовий акт проходить декілька етапів: 1) спонукання до здійснення вольового акту (в більшості випадків це пов'язано з виникненням необхідності задоволення потреби, які супроводжують емоційні стани: відчуття спраги, голоду та ін.); 2) уявлення мети дії; 3) уявлення засобів, необхідних для досягнення наміченої мети (в разі відсутності чи неясності цих уявлень вольовий акт виявиться нездійсненим або недосконалим); 4) намір здійснити певну дію; 5) рішення виконати дію; 6) вольове зусилля, пов'язане з «боротьбою» мотивів, тобто протиборством особистих позицій людини (розрізняють об'єктивні і суб'єктивні труднощі); 7) прийняття рішення — визначення лінії поведінки в ситуації невизначеності дій, які за певних умов можуть привести до бажаного результату; 8) виконання дії і його точне коректування (виконання прийнятого рішення).

Вольові дії здійснюються відповідно до певних мотивів. Мотив (від лат. *movere* — надавати руху, штовхати) — психічне переживання, що спонукає і визначає вибір людиною дій. До мотивів можуть бути віднесені: почуття, прагнення, звички тощо. У своєму розвитку мотиви проходять певні етапи: 1) потяг (вихідний момент у розвитку мотивації волі; характерний для дітей раннього віку і пов'язаний з елементарними почуттями задоволення і невдоволення); 2) прагнення (незадоволена потреба починає усвідомлюватися у вигляді незрозумілого прагнення до певного об'єкта); 3) бажання (чітко визначене уявлення мети; бажання належить до майбутнього); 4) хотіння (до уявлення мети приєднується уявлення і про засоби її досягнення); 5) «боротьба» мотивів (стан внутрішнього коливання; завершується перемогою якогонебудь одного бажання). У «боротьбі» мотивів зіштовхується «треба», «не хочу», «хочеться», «не слід», «бути чи не бути».

Основу виховання і формування волі становлять вольові якості людини: цілеспрямованість (уміння підпорядковувати свої дії поставленим цілям); ініціативність (уміння починати дії за власною ініціативою); рішучість (уміння приймати обґрунтовані і тверді рішення); наполегливість (уміння використовувати свої можливості у складних ситуаціях); самостійність (уміння критично оцінювати поради інших людей і діяти з огляду на свої погляди); дисциплінованість (свідоме підпорядкування своєї поведінки загальноприйнятим нормам) та ін.

Вольова дія завершується прийняттям рішення і його виконанням. У цьому плані важливе значення має виокремлення видів рішень: 1) звичні рішення — характерні для простих вольових актів (майже невіддільні від конкретних бажань), «боротьба» мотивів зведена до мінімуму чи взагалі відсутня; 2) рішення без достатньої підстави — з метою вийти зі стану нерішучості, приймаються в екстремальних ситуаціях; 3) усвідомлені рішення — приймаються і виконуються з обмірковуванням і аналізом усіх обставин, усіх «за» і «проти», із розумінням сутності здійснюваних дій.

§ 3. Емоції і почуття

Емоції (від лат. *emovere* — хвилювати, збуджувати) — це переживання людиною свого особистого ставлення до дійсності, його реакції на вплив внутрішніх і зовнішніх подразників. Емоційне переживання — це суб'єктивне відображення об'єктивної реальності, його виникнення наперед визначене впливом на нервову систему людини об'єктивних явищ. Виникнення емоцій пов'язане із задоволенням чи незадоволенням потреб людини. Ті або інші явища можуть викликати почуття задоволення чи невдоволення, можуть порадувати чи засмутити, подобатися чи не подобатися. Слід зазначити, що емоції істотно впливають на діяльність людини.

Поряд з терміном «емоції» у психології вживається також термін «**почуття**». Емоції і почуття в широкому значенні — це синоніми. У вузькому значенні емоції — це переживання, що виникають у певний, конкретний момент, у певній ситуації. Почуття виникають як результат узагальнення багатьох емоцій, пов'язаних з тим чи іншим об'єктом.

Існує різноманіття емоцій (емоційних переживань), що зумовлено не тільки властивостями впливів, а й суб'єктивними особливостями самого індивіда, його індивідуально-психологічними особливостями, станом здоров'я, потребами, прагненнями, бажаннями тощо.

Емоційні переживання можуть бути класифіковані. Так, розрізняють позитивні і негативні емоції (характеризуються наявністю відтінків задоволення або невдоволення). Емоції відрізняються також за ступенем збудження чи заспокоєння.

Є три класи емоцій:

1) настрої — стійкі переживання будь-яких емоцій. Вони є найбільш поширеним видом емоційних станів людини. Їхні характерні риси: а) слабка інтенсивність; б) значна тривалість; в) невизначеність, «неусвідомленість»; г) своєрідний дифузійний характер (вони накладають відбиток на всі думки і дії людини в конкретний момент);

2) афекти — переживання, що вирізняються різко вираженою інтенсивністю і відносною короткочасністю. Характерні риси: а) бурхливий зовнішній прояв; б) короткочасність; в) певна «неусвідомленість» переживання; г) різко виражений дифузійний характер. Слід зазначити, що сильні афекти захоплюють особистість повністю;

3) почуття — переживання, що характеризуються відносною стійкістю і виділяють ті чи інші явища, що мають стабільну мотиваційну значущість. Характерні риси: а) виразність і визначеність переживання; б) обмежена тривалість (почуття тривають не так довго, як настрої; їхня тривалість обмежена часом дії причини); в) усвідомлений характер; г) предметність (зв'язок переживання з конкретними діями, обставинами). Почуття не мають дифузійного характеру.

Почуття у свою чергу можуть бути поділені на нижчі (пов'язані переважно з біологічними процесами, задоволенням чи незадоволенням природних потреб людини) і вищі (виникають у зв'язку з задоволенням чи незадоволенням суспільних потреб).

Існують три види вищих почуттів:

1) моральні (відображається ставлення індивідуума до вимог моралі): почуття обов'язку, дружби, людської гідності тощо;

2) інтелектуальні (пов'язані з пізнавальною сферою діяльності людини): почуття здогадки, упевненості, сумніву, подиву тощо;

3) естетичні (викликані красою чи потворністю явищ або об'єктів, що сприймаються).

Виникнення і розвиток емоцій зумовлені впливом таких чинників: спосіб життя індивідуума; особливості його діяльності; рівень інтелектуального розвитку; характер виховання; здатність переживати різні емоції. Емоції людини відображаються в різних емоційних станах. Причому в процесі діяльності одні з них покращують її життєдіяльність (стенічні), інші, навпаки, погіршують її (астенічні). Емоційні стани (радість, страх, гнів, сум та ін.) зовнішньо проявляються у зміні подиху, міміці, пантоміміці та ін.

§ 4. Поведінка людини в конфліктних емоційних ситуаціях. Психічні стани особистості у процесі вчинення злочину

Емоційні стани відображають об'єктивну реальність у процесі взаємодії особистості і суспільства. Вчинення злочинів відрізняється екстремальністю ситуацій, що викликають різні емоційні відображення в особистості залежно від її місця в механізмі злочинної події: особа, яка вчиняє злочин (злочинець), жертва злочину (потерпілий) чи очевидець (свідок) того, що відбулося. Виникнення емоційних (психічних) станів у процесі злочинної події зумовлюється низкою чинників: видом злочину, його тривалістю, способом вчинення злочину, індивідуально-психологічними особливостями учасників, що передують злочинній поведінці, та ін.

Злочинна подія є тим впливом, що викликає різні емоційні реакції. Найчастіше такі реакції пов'язані з емоційною (психічною) напруженістю або стресом. У певних інтерпретаціях ці категорії використовуються як синоніми. Напруженість розглядається як психічний стан, обумовлений передбаченням несприятливого для суб'єкта розвитку події. **Стрес** (від англ. *stress* — тиск, напруга) — термін, який використовується для позначення станів людини, що виникають у відповідь на різноманітні екстремальні впливи (стресори). Стрес виникає при небезпеці, фізичних чи розумових перевантаженнях, у разі необхідності приймати відповідальні рішення. У психології розрізняють фізіологічні та психологічні стресори. До фізіологічних стресорів відносять фізичне перевантаження, стимули болю, дію високої (чи низької) температури тощо. До психологічних стресорів включають наявність небезпеки, погроз, образ та ін. Очевидець (свідок) чи жертва тяжкого злочину перебуває в стані стресу (напруження). Його стан характеризується тим, що всі процеси нібито «пригальмовані»: людина погано розуміє, чує, неадекватно сприймає свої рухи тощо. Рівень напруження в тих або інших людей може бути різним. У стані стресу перебуває й особа, яка вчиняє злочин, і це пов'язано з небезпеками, погрозами, ризиками.

У психології розрізняють емоційний стан — розгубленість, чи фрустрацію. **Фрустрація** (від лат. *frustratio* — обман, розлад, руйнування планів) — психічний стан людини, який викликається об'єктивно непереборними (або суб'єктивно так сприйнятими) труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети або до розв'язання проблеми¹,

¹ Яскравий прояв фрустрації можна спостерігати на скорпіонах. Так, якщо з мотузки зробити коло і підпалити, а у колі помістити скорпіона, то ніякої об'єктивної загрози для його існування немає. Однак він починає метатися, не бачить виходу з ситуації, що склалася, зрештою своєю голкою б'є себе в голову і гине.

переживання невдачі. Фрустрацію можна розглядати як одну з форм психологічного стресу. Розрізняють: фрустратор — причину, яка викликає стан фрустрації, фрустраційну ситуацію та фрустраційну реакцію. Фрустрація — це психічний стан, який виражається в характерних рисах переживань та поведінки і викликається об'єктивно нездоланими (або такими, що суб'єктивно сприймаються як нездоланні) труднощами, які виникають на шляху до досягнення мети чи до вирішення задачі¹.

Фрустрація супроводжується в основному негативними емоціями: гнівом, роздратуванням, почуттям вини, безвихідності. Рівень фрустрації залежить від інтенсивності фрустратора, індивідуальних особливостей особистості.

Виникнення стану фрустрації в багатьох випадках характерне для посткримінального періоду, коли після вчиненого злочину людина (злочинець чи жертва) не бачить виходу із ситуації, що виникла. У деяких випадках такі особи схильні до суїцидальної поведінки (самогубства).

Екстремальні ситуації породжують страх у людини. У психології *страх* визначають як емоцію, що виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню людини. Цей стан варіює в досить широкому діапазоні відтінків (побоювання, страх, переляк, жах та ін.). У психологічній літературі розрізняють три форми страху (В. Л. Васильєв): стенична форма (паніка, погано чи зовсім не контролювана свідомістю); астенична форма, що протікає короткочасно і виявляється в заціпенінні, тремтінні, недоцільних учинках; стеничне збудження — поведінка, що регулюється свідомістю і спрямована на подолання небезпеки і страху.

У патологічних випадках йдеться про фобії (нездоланний нав'язливий страх перед певним предметом чи явищем). З. Фрейд розглядав дві групи фобій: 1) «життєві страхи» (страх смерті, інфекції тощо); 2) спеціальні фобії (страх відкритих просторів, певних тварин, комах тощо). На його думку, причиною фобії, як і будь-якого симптому, є не-свідомий конфлікт душевних прагнень².

Страх може сприяти гіперболізації того, що сприймається (перебільшенню). Зокрема, якщо нападників при вчиненні злочину було четверо, особа, яка перебуває в стані страху, може вказувати, що їх було шість чи сім. Якщо напала одна особа, то людина в стані страху може говорити про косий сажень плечей, високий зріст, зле і страшне обличчя злочинця тощо.

¹ Див.: Левитов Н. Д. Фрустрация – один из видов психических состояний // Вопр. психологии. – 1967. – № 6. – С. 120.

² Див.: Фрейд З. Психология бессознательного: Сборник произведений – М.: Просвещение, 1989. – С. 446–447.

Розділ 5

Особистість і структура її психічних властивостей

§ 1. Поняття особистості. Співвідношення соціального і біологічного в особистості

Термін «особистість» спочатку означав маску, яку надягав актор театру. Тому використання терміна «особистість» щодо окремого індивідуума підкреслює його роль у суспільному житті, суспільстві. Особистість — це насамперед суб'єкт певних соціальних відносин і свідомої діяльності, людина, яка має соціальні і психологічні особливості. У психологічній літературі є різні визначення поняття «особистість». Деякі з них: особистість — суб'єкт суспільної поведінки і комунікацій (Б. Г. Анан'єв); особистість — це індивід, який визначає свою активну позицію щодо всього оточуючого: до праці, соціального ладу, боротьби мас, задач колективу, долі іншої людини (Є. П. Кряжев); поняття особистості позначає людського індивіда як члена суспільства, узагальнює інтегровані в ньому соціально значущі риси (І. С. Кон); особистість — людина як суспільний індивідуум, суб'єкт пізнання та об'єктивного перетворення світу, розумна істота, яка володіє мовою і виявляє здатність до трудової діяльності (А. В. Петровський); особистість — людина як носій свідомості (К. К. Платонов).

Особистість — це біосоціальна істота, що має дві сторони: біологічну (живий організм) і соціальну (член суспільства). Не можна ігнорувати біологічні основи в особистості і обмежуватися лише соціальними особливостями. Людина — жива істота, якій притаманні природні закономірності (ембріональний розвиток, стать, зміна життєвих процесів в організмі та ін.). Тому необґрунтована соціологізація людини (як *homo sapiens*) неприпустима. З іншого боку, особистість не може розглядатися як замкнена в собі біологічна індивідуальність (З. Фрейд).

Особистість досліджується багатьма науками. Психологія вивчає особистість як свідому істоту, духовну сутність. Об'єктом її вивчення є насамперед психічні процеси, стани і властивості в їхньому взаємозв'язку та залежностях.

Кожна людина є індивідуальною і неповторною. Особистість вирізняється індивідуальністю, має індивідуальні властивості. Водночас можна говорити про психологічну структуру особистості, яка охоплює: 1) темперамент (психологічні властивості, що визначають динаміку її проявів у діяльності; система природних властивостей); 2) характер (психологічні властивості особистості, що визначають ставлення до соціального середовища; сукупність відносин і особливостей соціально набутої поведінки); 3) спрямованість (психологічні властивості особистості, що визначають активний характер відносин і дій людини; система потреб, інтересів та ідеалів); 4) здібності (психологічні властивості особистості, що є потенційними можливостями людини у виконанні діяльності; ступінь пристосованості до вимог певної діяльності).

§ 2. Фізіологічні основи темпераменту і його поняття

Стійкими і притаманними людині від народження психічними властивостями є властивості темпераменту. *Темперамент* (від лат. *temperamentum* — належне співвідношення частин, домірність) — характеристика індивіда з боку його динамічних особливостей: інтенсивності, швидкості, темпу, ритму психічних процесів і станів. Однакове за значенням зі словом «темперамент» грецьке слово «красіс» увів давньогрецький лікар Гіппократ (V—IV ст. до н. е.). Під темпераментом він розумів анатоμο-фізіологічні і психологічні особливості індивіда. На його думку, темперамент визначається порушеннями в пропорції чотирьох рідин у тілі людини: крові (латинською *sanguis*), лімфи (грецькою φλέγμα), жовчі (грецькою χολή) і чорної жовчі (грецькою μλαηχολία) (гуморальна теорія). Теорію Гіппократа удосконалив римський лікар Гален (200—130 рр. до н. е.). З того часу людей стали поділяти на чотири групи відповідно до чотирьох типів темпераменту. Згодом виникли назви чотирьох типів темпераменту — сангвінік, холерик, флегматик та меланхолік¹.

¹ Відповідно до гуморальної теорії характеристика темпераментів полягає у такому: сангвінік відрізняється перевагою в організмі крові, легко змінює уподобання і звички, його настрої швидко змінюються, життєрадісний, рухливий, кмітливий тип; холерик характеризується значною кількістю жовтої жовчі, що виділяється, його емоції чітко виявлені, він запальний, хоча швидко відходить, рухливий і енергійний; флегматик вирізняється великою кількістю слизу в організмі, для нього характерними є низька рухливість, слабке емоційне збудження, його важко вивести із себе; меланхолік характеризується переважанням в організмі чорної жовчі, його емоції мають астеничний характер, психіка уразлива, переживання глибокі, невдачі пригнічують.

Існують й інші теорії темпераменту: а) світоглядна теорія (представник — англійський психолог і філософ Е. Кречмер, який встановлював прямий зв'язок між темпераментом людини та її світоглядом); б) моралістична теорія (представник — І. Кант; зокрема, у книзі «Размышления над чувством прекрасного» (1764) він писав, що флегматик вирізняється нестатком морального почуття, а меланхоліку більше ніж будь-кому притаманна «справжня чеснота»; почуття прекрасного найбільш розвинуте у сангвініка, а почуття честі — у холерика; в) конституційно-морфологічна теорія (представник — У. Шелдон та ін.; вважається, що темперамент залежить від конституції, будови людського тіла (повна людина зазвичай добродушна, на противагу худій).

Наукове пояснення природи темпераменту запропонував І. П. Павлов у вченні про основні властивості нервової системи (неврологічна теорія). У процесі вивчення вищої нервової діяльності тварин він установив, що собаки, які відрізняються за характером утворення умовних рефлексів, розрізняються також і за темпераментом. Тому було зроблено висновок про те, що в основі темпераменту лежать ті самі причини, що й в основі умовно-рефлекторної діяльності — властивості нервової системи. Неврологічна теорія І. П. Павлова визначає три основні властивості нервової системи: 1) силу процесу збудження і гальмування, що залежить від працездатності нервових клітин; 2) урівноваженість нервової системи, тобто ступінь відповідності сили збудження силі гальмування (їхній баланс); 3) рухливість нервових процесів, тобто швидкість зміни збудження гальмуванням і навпаки.

Ці властивості пов'язані з виконанням функції вчасного врівноважування нервової системи людини. І. П. Павлов установив, що темперамент залежить від сполучення властивостей нервової системи (від її типу). Вчений розглядав чотири основні типи нервової системи: 1) сильний, неуврівноважений (з перевагою сили процесу збудження); 2) сильний, урівноважений, рухливий; 3) сильний, урівноважений, інертний; 4) слабкий. Іншими словами, три властивості нервової системи в класифікації І. П. Павлова в різних сполученнях дали чотири типи вищої нервової діяльності, що визначають чотири типи темпераменту: холеричний; сангвінічний; флегматичний; меланхолічний.

Слід зазначити, що тип нервової системи — це поняття фізіологічне, а тип темпераменту — психологічне. Темперамент є динамічною характеристикою діяльності людини (що виявляється в активності та емоційності).

§ 3. Типи темпераменту та його властивості

Темперамент — це сукупність індивідуальних властивостей психіки. Він характеризує динаміку психічної діяльності. У психології розглядають чотири типи темпераменту.

Холеричний темперамент (за характеристикою І. П. Павлова)¹ — явно бойовий тип, задержуватий, легко і швидко драгується. Для холериків характерна циклічність у діяльності і переживаннях. Вони з усією пристрасстю здатні віддаватися справі, захопитися нею, відчуваючи приплив сил, готові перебороти і дійсно переборюють будь-які труднощі на шляху до мети. Та ось виснажилися сили, пропала віра у свої можливості, настав «слинявий настрій». Воля холерика є напористою, але виявляється поривами, він відрізняється також підвищеною драгівливістю та емоційною реактивністю. Запальний, різкий у взаєминах, прямолінійний, здатний доводити справу до великого напруження.

Сангвінічний темперамент — гарячий, дуже продуктивний діяч, але лише тоді, коли в нього багато цікавої справи, тобто є постійне збудження. Коли ж такої справи немає, він стає млявим. Для сангвініка характерні рухливість, легка пристосовуваність до умов життя, що змінюються; він швидко знаходить контакт із людьми, товариський, не відчуває скутості в спілкуванні з новими для нього людьми, незалежно від їхнього авторитету. В колективі сангвінік веселий, життєрадісний, охоче береться до живої справи, здатний до захоплення. Однак, розвиваючи кипучу діяльність, він може так само швидко охолонути, як і швидко захопитися, якщо справа перестає його цікавити, якщо вона вимагає терпіння або має буденний характер. У сангвініка почуття легко виникають і легко змінюються.

Флегматичний темперамент — спокійний, завжди рівний, наполегливий і завзятий трудівник життя. Завдяки урівноваженості нервових процесів і деякій їх інертності флегматик легко залишається спокійним навіть у найважчих обставинах життя. За наявності гальмування, що врівноважує процес збудження, йому не важко стримувати свої імпульси, пориви, чітко додержуватися виробленого розпорядку життя, системи в роботі, не відволікатися з дріб'язкових приводів; завдяки цьому він може виконувати справу, що вимагає рівної витрати сил, тривалого і методичного напруження. Флегматик поважний, він не витрачає дарма сил: розраховуючи свої сили, він доводить справу до кінця; рівний у стосун-

¹ Див.: Характеристика типів темперамента, предложенная И. П. Павловым (цит. за: Павловские среды. — М.; Л., 1949. — Т. 1, 2).

ках, у міру товариський, не любить даремної балаканини. Недоліком флегматика є його інертність, малорухливість.

Меланхолічний темперамент — це явно гальмівний тип нервової системи. Для меланхоліка, мабуть, кожне явище життя стає його гальмівним агентом, він ні у що не вірить, ні на що не сподівається, в усьому бачить лише погане, небезпечне. Слабкість процесів збудження і гальмування при їхній невірноваженості (перевага гальмування) призводить до того, що будь-який сильний вплив загальмовує його діяльність (поза межне гальмування). Меланхолік схильний піддаватися переживанню з незначного приводу; дещо замкнутий, нетовариський. Його лякають нова обстановка, нові люди, він бентежить і губиться при встановленні з ним контакту, а тому схильний замикатися в собі, залишатися на самоті. У спілкуванні з незнайомими людьми соромливий, нерішучий, боязливий. Однак у спокійній, звичній обстановці меланхолік може бути добрим трудівником, успішно справлятися з життєвими завданнями, вирізнятися тактовністю¹.

Тип темпераменту необхідно враховувати в діяльності юриста (слідчого, прокурора, судді, адвоката та ін.) у процесі спілкування з різними категоріями людей, вміння його діагностувати з метою визначення оптимального режиму взаємодії, встановлення психологічного контакту, обрання способів впливу на особистість. Залежно від типу темпераменту особа по-різному може реагувати на той чи інший подразник, по-різному сприймати та оцінювати сприйняте (рис. 4). У цьому плані інтерес становлять ілюстрації типів темпераменту, наведені А. Ф. Коні².

¹ Опис типів темпераменту та їхні характеристики більш докладно див.: *Ковалев А. Г., Мясіщев В. Н.* Темперамент і характер // Психологія індивідуальних различий. Тексти / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. — М.: Изд-во МГУ, 1982. — С. 167–171.

² Для характеристики впливу темпераменту на свідчення, тобто на розповідь про те, як поставився свідок до того чи іншого явища або події, можна як приклад уявити собі ставлення осіб з різними темпераментами до тієї самої події. Трамвай наїхав на жінку, яка переходила через колію, і заподіяв їй тяжкі ушкодження чи, можливо, смерть. Сангвінік, хвилюючись, скаже: «Це була жахлива картина — пролунав надривний крик, хлинула кров, мені почувся навіть тріск зламаних кісток, ця картина стоїть перед моїми очима, переслідує мене, хвилюючи і тривожачи». Меланхолік скаже: «При мені вагон трамвая роздав нещасну жінку; і ось людська доля: можливо, вона поспішала до люблячого чоловіка, до улюблених дітей, під сімейний дах — і усе розбито, знищено, залишилися сльози і туга про безповоротну втрату, і картина осиротілої сім'ї з біллу винакає в моїй душі». Холерик, обурюючись, скаже: «Роздавили жінку! Я давно говорив, що міське управління недбало виконує свої обов'язки: чи можна доручати керування трамваем таким вагоноводам, що не вміють вчасно натиснути дзвоник і попередити тим розсіяного чи тугого на вухо перехожого. І ось результат. Судити треба за ці недогляди, і суворо судити». А флегматик розповідь: «Іхав я на візнику і бачу: стоїть трамвай, біля нього юрба народу, щось роздивляються; я підвівся у прольотці і бачу — лежить якась жінка попереk рейок, імовірно, наїхали і роздавили. Я сів на своє місце і сказав візнику: «Пішов скоріше» (див.: *Коні А. Ф.* Память и внимание // Собр. соч. — М., 1967. — Т. 4. — С. 89).

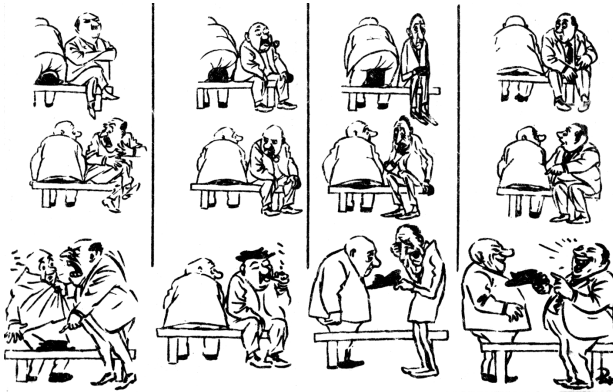

Рис. 4. Реакція на подразники за типом темпераменту (за Х. Бідstrupом)

Психологічна характеристика типів темпераменту визначається його властивостями: а) сензитивністю (підвищеною чутливістю до подій, що відбуваються; визначає силу найменших зовнішніх впливів, необхідну для виникнення психічної реакції, а також швидкість цієї реакції); б) реактивністю (визначає ступінь мимовільності реакції на зовнішні і внутрішні впливи однакової сили); в) активністю (енергійність впливу людини на навколишнє середовище, зовнішній світ); г) співвідношенням реактивності та активності (визначення залежності діяльності людини — від випадкових зовнішніх чи внутрішніх обставин); д) темпом реакцій (швидкість протікання різних психічних реакцій і процесів); е) пластичністю і протилежною їй якістю — ригідністю (гнучкість пристосування до зовнішніх впливів або його інертність); є) екстраверсією і протилежною їй якістю — інтроверсією (залежність реакцій і діяльності людини від зовнішніх вражень, що виникають у певний момент (екстравертованість), чи від образів, уявлень, пов'язаних з минулим і майбутнім (інтровертованість)); є) емоційною збудливістю (властивість, обумовлена мінімальним впливом, необхідним для виникнення емоційної реакції і швидкості її виникнення).

Перелічені властивості стосовно типів темпераменту знаходяться у певних сполученнях, зв'язках. Їм притаманні певні психологічні характеристики.

Сангвінік. Знижена сензитивність. Висока реактивність і висока активність, урівноваженість. Пластичність. Екстравертованість. Підвищена емоційна збудливість. Прискорений темп реакцій.

Холерик. Знижена сензитивність. Висока реактивність і висока активність з перевагою реактивності. Ригідність. Екстравертованість. Підвищена емоційна збудливість. Прискорений темп реакцій.

Флегматик. Знижена сензитивність. Низька реактивність і висока активність. Ригідність. Інтровертованість. Знижена емоційна збудливість. Уповільнений темп реакції.

Меланхолік. Підвищена сензитивність. Невисокі реактивність і активність. Ригідність. Інтровертованість. Підвищена збудливість. Депресивний характер емоцій. Уповільнений темп реакцій.

Оцінка психологічних характеристик типів темпераменту показує, що в їхній структурі є як «хороші», так і «погані» властивості. Однак слід зазначити, що немає темпераментів «поганих» чи «хороших». Тип темпераменту не визначає і соціальної цінності особистості. Серед видатних людей зустрічалися люди з різними темпераментами: імператор Петро I, фізіолог академік І. П. Павлов — холерики; полководець, генералісимус О. В. Суворов і письменник, філософ О. І. Герцен — сангвініки; письменник М. В. Гоголь і композитор П. І. Чайковський — меланхоліки; полководець М. І. Кутузов і байкар І. А. Крилов — флегматики.

§ 4. Поняття і структура характеру

Індивідуальні відмінності людей виявляються не тільки в темпераменті (даному від природи, від народження людині), а й у характері (який набувається соціально). Стосовно особистості слово «характер» позначає чітко виражені її особливості. *Характер* (від грец. *χαρακτήρ* — ознака, риса, особливість) — сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, що складаються і виявляються в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові способи поведінки. Пізнання характеру індивіда дає змогу з певною ймовірністю передбачати його поведінку і у такий спосіб коректувати очікувані дії та вчинки.

Сам термін «характер» був ужитий філософом Теофрастом (Феофрастом), учнем Арістотеля (372–287 рр. до н. е.), який написав книгу про характер і запропонував характеристику та опис більше тридцяти його рис (боягузтво, лицемірство, честолюбство, жадібність тощо). З розвитком психології знання про характер збагачувалися.

Характер відображає індивідуальні особливості особистості і обумовлює її вчинки, стосунки з людьми, природою, зовнішнім світом.

Існують різні риси характеру. Так, залежно від переважання психічних процесів у діяльності людини розрізняють інтелектуальні риси (гнучкість розуму, спостережливість та ін.), вольові риси (цілеспрямованість, дисциплінованість, самостійність, твердість та ін.), емоційні риси (грубість, афективність тощо).

Характер не є випадковим набором рис — це завжди система взаємозумовлених залежностей. Характер є цілісною організацією, що називається *структурою характеру*. Цінність структури характеру полягає в тому, що, знаючи одні риси, можна припускати, прогнозувати наявність (чи відсутність) інших.

У психологічній літературі розрізняють чотири *системи властивостей характеру*:

1) властивості, що відображають ставлення до окремих людей і колективу (доброта, злість, чуйність, вимогливість, принциповість, зарозумілість тощо);

2) властивості, що відображають ставлення до праці (працьовитість, лінощі, сумлінність, відповідальність та ін.);

3) властивості, що відображають ставлення до речей (акуратність, неохайність, недбалість тощо);

4) властивості, що відображають ставлення до самого себе (гордість, самолюбство, скромність, марнолюбство та ін.).

У характері людини виділяють також синтетичні риси: моральну вихованість (визначає особливості людини щодо її ставлення до інших людей, форм поведінки, до суспільства загалом: доброта, тактовність, гуманізм тощо); повноту характеру (розкриває багатство характеру особистості, її різнобічність); цілісність характеру (вказує на внутрішню єдність особистості, її визначеність); сила характеру (підкреслює енергійність особистості); оригінальність характеру (розкриває індивідуальну своєрідність людини, її самобутність).

Характер людини формується в процесі її життєдіяльності, під впливом виховання. Становлення характеру визначене наперед соціальними умовами життя, найближчим оточенням, впливом сім'ї, школи, друзів¹.

¹ Л. М. Толстой у романі «Воскресіння» так розкриває сутність характеру прокурора: «Товариш прокурор був від природи дуже дурний, але понад це мав нещастя закінчити курс гімназії з золотою медаллю і в університеті одержати нагороду за свій твір про сервітути з римського права й тому був у вищому ступені самовпевнений, задоволений собою, чому ще сприяв його успіх у дам і внаслідок чого був дурний надзвичайно». У цій гострій сатиричній характеристиці як основна риса характеру взята непомірна зарозумілість, яка разом з недалеким розумом справляє комічне враження.

Характерологічні особливості необхідно враховувати в юридичній практиці. Знання рис характеру дає змогу визначати оптимальні прийоми проведення вербальних слідчих (судових) дій, діагностувати особистість і обрання нею можливої поведінки.

Особливості характеру мають важливе значення при визначенні професійної придатності людини, створенні мікроколективів (наприклад, слідчо-оперативної групи чи бригади, колегії суддів тощо). Виконання юридичної діяльності вимагає від людини відповідності високим моральним основам, хоча це не завжди так¹.

§ 5. Закономірності формування здібностей

До індивідуальних особливостей особистості належать здібності. За своєю сутністю здібності — це такі індивідуально-психологічні особливості, що виявляються в процесі оволодіння діяльністю, у ході набування знань, умінь і навичок. Здібності розвиваються в процесі життя індивіда².

Різні люди за однакових умов різними темпами оволодівають знаннями, уміннями і навичками в тій чи іншій сфері діяльності. Одна людина витрачає багато зусиль і часу, а інша «схоплює на льоту».

Дослідження природи здібностей передбачає необхідність урахування трьох істотних ознак (Б. М. Теплов): по-перше, під здібностями розуміють індивідуальні психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої; по-друге, здібностями називають не всі індивідуальні особливості, а лише такі, що стосуються успішності виконання якої-небудь діяльності; по-третє, поняття «здібності» не зводиться до тих знань, умінь і навичок, що уже виробилися в людини, а передбачає певний генетичний момент.

¹ Зокрема, було проведено експеримент щодо чесності: агенти комісії з боротьби з корупцією в поліції Нью-Йорка, одягнені в цивільне, вручали поліцейським, які стояли на посту, нібито знайдені на вулиці гаманці з 20–50 доларами і адресою власника. Лише половина власників одержала гаманці з рук поліцейських (див.: Популярная психология: Хрестоматия: Учеб. пособ. / Сост. В. В. Мироненко. – М.: Просвещение, 1990. – С. 377).

² Історії психології відомі й інші підходи до цієї проблеми. Існувало вчення (френологія), відповідно до якого здібності людини пов'язували з особливостями будови головного мозку. Автор учення Ф. Галль розробив відповідні «френологічні» карти, які відображають «шишки здібностей».

Слід зазначити, що здібності є не тільки результатом розвитку, а й дії уроджених особливостей. У цьому плані важливе значення має поняття обдарованості. Обдарованість — це своєрідність природних передумов, наявність внутрішніх умов, що лежать в основі здібностей. Іншими словами, здібності — це обдарованість у розвитку.

В психологічній літературі зазначається, що існують найбільш сприятливі, оптимальні строки в розвитку і становленні окремих здібностей. Цікавими є спостереження канадського вченого Генрі Лемана, який працював над цією проблемою приблизно 20 років. На його думку, у поетів цей вік визначається між 26 і 30 роками, у лікарів — 33–34, у художників — 30–35, а у письменників — 40–44 роками¹. Обдарованість може привести до раннього розвитку здібностей. Так, музичні здібності Вольфганга Амадея Моцарта, Франца Йозефа Гайдна, М. А. Римського-Корсакова виявилися в 4 роки; творчі здібності І. Ю. Рєпіна — в 4–5 років, у Санті Рафаеля — у 8 років; О. С. Пушкін почав писати вірші в 9 років.

Певне значення в розвитку здібностей мають задатки (нахили) — виражені анатоμο-фізіологічні особливості організму (хороший кровообіг мозку, рухливість нервової системи та ін.). Задатки не визначають розвиток здібностей автоматично. Здібності — це не задаток у розвитку.

На формування здібностей впливає низка умов: спрямованість особистості, розумова і фізична активність, інтерес до діяльності, уява тощо. У психології розрізняють загальні і спеціальні здібності. Існують літературні, математичні, педагогічні, художні та інші здібності. У психології розглядають також теоретичні і практичні здібності. Їхня відмінність полягає в тому, що перші визначають схильність особистості до абстрактно-теоретичних міркувань, другі — до практичних дій.

Здібності пов'язані з існуванням трьох типів людей: «художнього», «розумового» і «проміжного» (за термінологією І. П. Павлова). Така типологія пов'язана із вченням, відповідно до якого вища нервова діяльність людини характеризується наявністю в ній двох сигнальних систем: першої сигнальної системи — образної, емоційної і другої, пов'язаної із сигналізацією цих образів за допомогою слова — сигналу сигналів.

Відносна перевага першої сигнальної системи в психічній діяльності людини характеризує «художній» тип, відносна перевага сигналу сигналів — «розумовий» тип, рівне їхнє представництво — середній («проміжний») тип людей. Зазначені розходження пов'язують з функціями лівої (словесно-логічної) і правої (образної) півкуль головного мозку.

¹ Див.: Когда в человеке пробуждается гений // Знание – сила. – 1971. – № 7. – С. 49.

Є два рівні розвитку здібностей: 1) репродуктивний — відображає високе вміння засвоювати знання, опановувати діяльність і виконувати її за зразком; 2) творчий — уміння створювати нове, оригінальне, творче.

Високий рівень у розвитку здібностей називають талантом. Талант — це сполучення здібностей, що дає змогу людині успішно і оригінально виконувати будь-яку діяльність. Результати діяльності талановитої людини вирізняються принциповою новизною.

Слід зазначити, що про талант йдеться тоді, коли спостерігаються сполучення здібностей, певна їхня сукупність. Ізольована здібність не може бути аналогом таланту (навіть якщо вона має високий рівень розвитку). Про це свідчить дослідження психіки людей, що мали ейде-тичну (феноменальну) пам'ять. Хоча, як відомо, саме в пам'яті, її міцності багато хто готовий бачити «еквівалент» таланту. Так, протягом декількох десятиліть група московських психологів проводила експерименти з випробуванням Ш., який мав феноменальну пам'ять (експериментальна психологічна лабораторія О. Р. Лурії). Мнемонічні¹ здібності Ш. ні в кого не викликали сумнівів. Випробуваному пропонували низку слів, потім чисел, потім букв, ряд цей зростав до тридцяти, до сімдесяти, до ста елементів — Ш. його спокійно відтворював і в прямій і зворотній послідовностях. Він відтворював його і через п'ятнадцять років. Закривавши очі, Ш. говорив: «Так, так... Це було у вас на тій квартирі... ви сиділи за столом... ви були в сірому костюмі... я бачу, що ви мені говорили». І перелічував запропоновані йому п'ятнадцять років тому слова і цифри. Пам'ять Ш. не мала меж ні за обсягом, ні за міцністю. У діяльності людини пам'ять — це лише один з чинників, від якого залежить успіх творчості. Ш. не розвив у себе інших здібностей, крім здатності запам'ятовувати².

Вищий ступінь у розвитку здібностей в психології називають геніальністю. Вона пов'язана зі створенням якісно нових, унікальних творів, відкриттів. Тільки геній прокладає такі нові шляхи, якими йдуть послідовники і просувають людство вперед. До таких учених належать Леонардо да Вінчі, Ісаак Ньютон, Д. І. Менделєєв, Альберт Ейнштейн та ін. Виділяють два типи геніїв: 1) генії, які опромінюють велич відкриття; 2) генії-волевика. Водночас потрібно зазначити, що без праці не може бути справжньої геніальності.

¹ Мнемоніка — мистецтво запам'ятовування; існує система прийомів, що полегшують запам'ятовування і збільшують обсяг пам'яті. У Стародавній Елладі богиню Мнемозіну вважали матір'ю дев'яти муз науки і мистецтва.

² Див.: Лурія А. Р. Маленькая книжка о большой памяти (Ум мнемониста). — М.: Изд-во МГУ, 1968.

Запитання для самоконтролю

1. Які види діяльності притаманні людині?
2. У чому різниця між вміннями і навичками?
3. Як співвідносяться воля та свідомість?
4. Які є етапи формування складного вольового акту?
5. Які відмінні ознаки емоцій та почуттів?
6. Чи існують особливості поведінки людини в конфліктних емоційних ситуаціях?
7. Які психічні стани можуть виникати у людини під час вчинення злочину?
8. У чому полягає проблема співвідношення соціального та біологічного в особистості?
9. Які типи темпераменту Вам відомі?
10. Що таке структура характеру?
11. Як співвідносяться здібності та обдарованість?

Рекомендована література

1. *Абдульханова-Славская К. А.* Деятельность и психология личности. — М.: Наука, 1980. — 335 с.
2. *Баев О. Я.* Конфликты в деятельности следователя (вопросы теории). — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1981. — 160 с.
3. *Бодалев А. А.* Психология о личности. — М.: Изд-во МГУ, 1988. — 188 с.
4. *Донченко Е. А., Титаренко Т. М.* Личность: конфликт, гармония. — 2-е изд., доп. — К.: Політвидав України, 1989. — 175 с.
5. *Ильин Е. П.* Психология воли. — С.-Пб.: Питер, 2000. — 280 с.
6. *Китаев-Смык Л. А.* Психология стресса. — М.: Наука, 1983. — 368 с.
7. *Ковалев А. Г.* Психология личности. — М.: Просвещение, 1970. — 392 с.
8. *Обозов Н. Н.* Психология межличностных отношений. — К.: Либідь, 1990. — 192 с.
9. *Общая психология: Учебник / Под ред. А. В. Петровского.* — 2-е изд., доп. и перераб. — М.: Просвещение, 1977. — 479 с.
10. *Парыгин Б. Д.* Основы социально-психологической теории. — М.: Мысль, 1971. — 348 с.
11. *Психология индивидуальных различий. Тексты / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова.* — М.: Изд-во МГУ, 1982. — 320 с.
12. *Психология: Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, И. Г. Ярошевского.* — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
13. *Сидоров Б. В.* Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение (социально-психологические и правовые исследования). — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. — 160 с.

Частина III

Психологічні основи процесуальної діяльності

Розділ 6

Психологічна характеристика процесуальної діяльності

§ 1. Особливі умови процесуальної діяльності як професії

Психологія відіграє важливу роль в організації всіх видів людської діяльності. Закономірності психіки індивіда багато в чому визначають не тільки його здатність брати участь у суспільній праці, виконуючи при цьому найрізноманітніші функції залежно від посадових чи особистих прагнень, а й можливість виконувати свою роботу відповідно до обраної професії. Сучасні дослідження професійних якостей і характеристик тієї чи іншої галузі діяльності людини дали змогу знайти комплекс психологічних показників, що дозволяє вивчати і виділяти у самостійні галузі знання такі науки, як інженерна, військова, космічна, медична психологія, психологія праці, мистецтва, спорту тощо.

Досліджуючи закономірності психічної діяльності людини у зв'язку з її професійною належністю (за необхідністю або за покликанням), ми виявляємо її особливості, що сприяють, з одного боку, пізнанню організаційних основ виконуваних індивідом професійних функцій, а з другого — вдосконаленню організації цієї діяльності.

У цьому аспекті значний інтерес становить така галузь суспільної діяльності людини, як процесуальна, слідча, судова діяльність. Слідча

робота з погляду її психологічних показників є найменш вивченою галуззю професійної діяльності людини, що багато в чому ускладнює розв'язання проблем її наукової організації. До їх числа поряд із професійною підготовкою і професійним добором осіб, які можуть працювати в цій галузі, належать проблеми, пов'язані зі створенням психологічно сумісних колективів слідчих і суддів, що мають такі якості, як швидка орієнтація у вирішенні розумових завдань, необхідна оперативність у реалізації намічених планів, здатність переборювати можливу професійну деформацію тощо.

При вивченні психологічних характеристик процесуальної діяльності необхідно враховувати її специфіку, зумовлену пізнавальними цілями. Процесуальна діяльність має особливості, що вирізняють її з-поміж видів діяльності, де пізнавальної мети немає або вона подана в згорнутому вигляді, підпорядкованому іншим цілям.

Діяльність слідчого і судді, пов'язана з розслідуванням злочину і розглядом кримінальних, цивільних та інших справ, підпорядкована встановленню об'єктивної істини, пізнанню конкретного. Це означає, що в психологічному плані така діяльність є роботою дослідника і відбувається за законами пізнання взагалі. Психологія дослідження в загальному вигляді — це психологія розкриття таємниці в конкретній галузі науки (археології, фізиці, хімії, біології та ін.). Але розкриття таємниці в галузі науки має інший характер, ніж розкриття таємниці при розслідуванні злочинів чи встановленні істини при розгляді цивільних справ, оскільки соціальний зміст таких таємниць різний, різні й їхні наслідки. Однак психологічні стани особи (дослідника) в багатьох характеристиках збігаються так само, як збігаються ступінь складності розв'язуваних розумових завдань, використання професійної інтуїції, психічне напруження в прагненні досягти мети.

Пізнавальний характер правозастосовної діяльності в психологічному аспекті є надзвичайно складним. Це пояснюється головним чином тим, що ця діяльність вимагає не тільки вирішення розумових завдань різного плану і складності, а й такої її організації, яка спрямована на практичну реалізацію розв'язуваних завдань. Тому тут діяльність є розумовою, має на меті побудову криміналістичних версій, причому складання слідчим планів проведення окремих процесуальних дій поєднується з практичною організацією роботи з реалізації уявних схем і рішень. З погляду психологічних станів особи, яка виконує ці завдання, процесуальна діяльність є різноплановою і пов'язана з необхідністю переведення зусиль і налаштованості на її виконання.

В окремих випадках нездатність особи здійснювати таку діяльність пояснюється її складним характером, який поєднує у собі дослідження і оперативну організацію. Тому при професійній підготовці осіб, які виконують правоохоронні функції, необхідно враховувати цей чинник, складаючи програму їхньої підготовки таким чином, аби вона охоплювала елементи, які дають змогу імітувати, моделювати правову діяльність у всіх її проявах.

До психологічних характеристик процесуальної діяльності належать й інші традиційні характеристики, зокрема докладна правова регламентація, тактичний простір, наявність владних повноважень, дефіцит часу, комунікабельність, різноманіття розумових завдань, наявність негативних емоцій.

Правова регламентація означає чітке регулювання процесуальної діяльності, піднесене до норми закону, а відтак, обов'язковість виконання. З позицій психологічної напруженості саме ця особливість процесуальної діяльності відрізняє її від численних видів людської діяльності, де виконання робіт визначається загальними планами чи інструкціями і створює широкі можливості для вільного здійснення власних уявлень щодо найбільш ефективної організації праці. Правова регламентація обмежує волю судово-слідчих працівників, підпорядковуючи їхню діяльність чітко встановленому нормами закону порядку. Це, однак, не означає, що вони не вільні у своїх волевиявленнях, а також в обранні засобів реалізації своєї діяльності, її найбільш раціональній і ефективній організації. Така свобода існує, вона реальна і виражається в широкому застосуванні тактичних прийомів, їхніх комплексів, комбінацій. Водночас свобода в обранні засобів і методів розслідування, судового розгляду та їхньої організації здійснюється у межах вимог закону, підпорядкована його принципам і не може поширюватися далі оперування вже сформульованими в законі вимогами і порядком діяльності.

Правова регламентація не тільки як психологічна характеристика, а й як змістовна сторона діяльності тісно пов'язана з науковою організацією праці (НОП). Порядок діяльності, передбачений законом, є вираженням її оптимальної організації. Окремі норми кримінально-процесуального закону, що регламентують такі акти, як порушення кримінальної справи, прийняття її до провадження, притягнення особи як обвинуваченого, закриття справи, виділення частини матеріалів кримінальної справи в окреме провадження, об'єднання справ в одному провадженні тощо, становлять норми, що містять організаційну

основу. Більше того, деякі норми закону докладно регламентують саме організаційну сторону розслідування і судового розгляду, провадження окремих процесуальних дій і як такі виступають елементом власне організації.

Обов'язкове додержання встановленого законом порядку процесуальної діяльності в організаційному аспекті зовсім не означає, що закон не може бути вдосконалений. Пропозиції з наукової організації цієї діяльності, які виходять з аналізу та узагальнення слідчої і судової практики, а також норм, що її регулюють, спрямовані на вдосконалення законодавства з метою найбільш ефективної організації процесуальної діяльності.

Наукова організація слідчої і судової діяльності може здійснюватися лише в межах чинного законодавства. Широкий простір для такої її організації надає криміналістична тактика, тобто система методів і прийомів, що сприяє швидкому, повному та об'єктивному встановленню істини.

Правова регламентація діяльності слідчого, судді та інших осіб як психологічна характеристика виражається й у тому, що вона мобілізує впливає на них, привчаючи неухильно виконувати вимоги закону, діяти відповідно до них.

Психологічною характеристикою судово-слідчої діяльності є *на-явність владних повноважень*. Наділення владою і можливість розпоряджатися нею відрізняють службові функції слідчого і судді від функцій осіб, які здійснюють свою діяльність в інших галузях. Владне повноваження означає обов'язковість розпоряджень слідчого і судді для окремих осіб і організацій.

Психологічний стан особи, яка наділена владою, зумовлюється насамперед високим ступенем відповідальності, пов'язаної з її повноваженнями та їхнім застосуванням у кожному конкретному випадку. Самий факт застосування владного повноваження передбачає розв'язання низки розумових завдань, які дають змогу визначити необхідність і розумність цього повноваження, його законну основу. Часто вирішення подібних завдань може мати декілька варіантів, і тому цей етап діяльності з психологічного погляду характеризується особливою напруженістю.

Психологічне ставлення особи до свого владного повноваження може бути різним. Розумне використання повноваження передбачає винесення обґрунтованого та обміркованого рішення щодо кожного факту його застосування. На практиці іноді спостерігаються дві нега-

тивні, протилежні за змістом тенденції. Одна з них полягає в надмірному розпорядженні своїми владними повноваженнями, що спричиняє зловживання службовим становищем чи знаходиться на межі останнього. Такі розпорядження є наслідком нерозуміння меж відповідальності за застосування владного повноваження або недбалого ставлення до наслідків свого рішення, продиктованого неправильним уявленням про обсяг своєї влади і функцій. Найчастіше вони виражаються в необґрунтованому порушенні кримінальної справи або її припиненні, взятті особи під варту та ін. Друга тенденція в розпорядженні владними повноваженнями полягає в нерішучості стосовно їхнього застосування, викликаній сумнівами з приводу можливості або доцільності цих повноважень і почуттям страху щодо можливої відповідальності.

Найкращий вихід із двох негативних випадків розпорядження владними повноваженнями — прийняття рішень на підставі всебічного аналізу слідчих і судових матеріалів та ситуації, що склалася, при суворому додержанні вимог закону. Таке становище створює психологічну впевненість у правильності прийнятого рішення, а відтак, і доцільності застосування владного повноваження в кожному конкретному випадку.

Наявність владних повноважень і процесуальна самостійність слідчого та судді — надзвичайно важливі передумови наукової організації їхньої праці. Так, зв'язок процесуальної самостійності слідчого і судді з науковою організацією праці можна простежити на прикладі необхідності самоорганізації при виконанні певних функцій. Це насамперед стосується розподілу та організації робочого часу, а також порядку здійснення діяльності — визначення та обрання необхідних процесуальних дій та їхньої послідовності. Владне повноваження має бути обґрунтованим і розумним, інакше воно втрачає будь-яке значення або набуває перекрученого характеру, зумовленого негативними наслідками його неправильного розуміння суб'єктом, який наділений владою.

Дефіцит часу виражається в суворому часовому режимі не тільки загальних строків розслідування і судового розгляду, а й строків, пов'язаних із процесуальними етапами руху кримінальної справи. До психологічних характеристик він може належати тому, що саме час, який регулює ту чи іншу діяльність і визначає для неї суворий режим, психологічно впливає на людину, роблячи її працю більш напруженою. У цьому аспекті праця слідчого і судді з урахуванням її інтелектуаль-

ного характеру є одним із видів діяльності, що чітко обмежується часовими межами. Психологічна напруженість позначається і на вирішенні особою, яка наділена владою, розумових завдань, що також підпадає під передбачені у законі строки і вимагає мобілізації зусиль слідчого і судді для того, аби ці завдання були вирішені ефективно та за найкоротший час.

Дефіцит часу в своїх вихідних передумовах охоплює три чинники, які мають різну соціальну, правову та особистісну структуру. Перший з них — це кількість і характер злочинів, які мало піддаються заздалегідь встановлюваному обліку. Прогнозування у цій галузі поки що не дає змоги координувати плани судово-слідчої діяльності з урахуванням його даних. Тому неоднакова кількість кримінальних справ, що знаходяться у провадженні у слідчого і судді, створює певні і важкі для регулювання підстави для дефіциту часу. Другим чинником є правова регламентація строків слідчої і судової діяльності. Вона обмежує дії слідчого і судді, створюючи тим самим умови для економії процесуальних засобів, раціонального планування розслідування і судового розгляду. Однак позитивні властивості дефіциту, визначені строками, позначеними в кримінально-процесуальному законі, нерідко зводяться нанівець значними перевантаженнями в роботі правоохоронних органів. І, нарешті, третім чинником виступають особистісні якості слідчого і судді, що належать до самоорганізації їхньої діяльності, зумовленої багатьма моментами, наприклад, досвідом роботи, професійною підготовкою, станом здоров'я тощо.

Розглянуті чинники, що створюють дефіцит часу, можуть бути нівельовані чи цілком утратити негативні властивості, якщо слідчий і суддя в організації своєї роботи враховують їх і, крім того, плануватимуть свою діяльність таким чином, аби можна було уникнути негативних наслідків дефіциту часу.

Зв'язок дефіциту часу з рекомендаціями з наукової організації праці полягає у тому, що останні передбачають таке вдосконалення організації правозастосовної діяльності, коли дефіцит часу може бути усунутий у тому ступені, який заважає нормальному виконанню особою, наділеною владою, необхідних функцій.

У дослідженнях витрат робочого часу слідчого, що проводяться з метою впровадження рекомендацій з наукової організації праці, визначається обсяг робочого часу, фактично використовуваний для розслідування злочину. Внаслідок застосування одного з методів вивчення витрат робочого часу — його «фотографування» — встановлено цікаві дані, що

свідчать про те, що близько 60 % слідчої діяльності присвячуються виконанню власне слідчих функцій; інший час розподіляється між роботами, що мають підготовчий, канцелярський, дорадчий характер (Л. О. Соя-Серко). Безумовно, такі дослідження дають змогу конкретно спрямовувати рекомендації з наукової організації праці на усунення непродуктивних витрат часу або звести їх до мінімуму.

Дефіцит часу, зумовлений наведеними чинниками, значною мірою залежить від продуктивних раціональних витрат і розподілу часу при виконанні тієї або іншої роботи. Тому, визначаючи ефективність слідчої діяльності, необхідно також враховувати такі дані, що дозволяють виділити з загального робочого часу час, який витрачається нераціонально. Зокрема, подібні дослідження сприяють виробленню рекомендацій щодо інтенсифікації діяльності канцелярії, необхідності забезпечення слідчих і суддів спеціально виділеними помічниками, закріплення за названими особами оперативних машин тощо.

Комунікабельність — це здатність особи до спілкування із широким за діапазоном соціальним середовищем. Специфіка комунікабельності слідчого, судді, прокурора дає змогу віднести її до числа психологічних якостей, що характеризують їхню діяльність. Комунікабельність цих осіб відрізняється від комунікабельності інших осіб, які виконують свої функції в найрізноманітніших галузях людської діяльності, насамперед своєю багатосторонністю, винятковим характером.

Багатосторонність у такому разі полягає в тому, що слідчий і суддя спілкуються на різних рівнях з різними віковими категоріями людей, які до того ж мають різний процесуальний статус. Така розмаїтість спілкування створює значні труднощі, оскільки вимагає знання і психології людини взагалі, і психологічних особливостей, зумовлених віком і процесуальним становищем суб'єкта (психологія свідка, психологія обвинуваченого, психологія потерпілого та ін.). Поряд з цим необхідні знання власного психологічного статусу (власного характеру, темпераменту, волі, схильності до емоційного впливу тощо). Комунікабельність взагалі як риса характеру, як правило, може перетворитися на професійну комунікабельність, якщо індивід має цю властивість. Якщо ж комунікабельність набувається в процесі тієї або іншої діяльності, вона згодом може бути доведена до рівня професійної.

В основі комунікабельності слідчого і судді, яка виявляється ззовні, у спілкуванні з особами, що потрапляють у сферу судочинства, лежить уміння встановлювати з ними психологічний контакт. Психологічний контакт як почуття взаємної прихильності, що викликається

різними обставинами (природними і штучно створюваними), звичайно є основою діяльної комунікабельності. Рівні контакту, як і його глибина та тривалість, різні і залежать від особи, з якою такий контакт необхідний, і від мети його встановлення. Так, контакт з обвинуваченим істотно відрізняється від контакту зі свідком, контакт із підозрюваним — від контакту з потерпілим тощо.

Комунікабельність — риса, необхідна для організації провадження окремих процесуальних дій. Якщо при проведенні такої слідчої дії, як допит, комунікабельність виражається у встановленні психологічного контакту з допитуваним, то при огляді місця події та обшуку комунікабельність виявляється в організаційних якостях слідчого — вмінні організувати проведення цієї дії так, аби її результати були найбільш ефективні. Тут комунікабельність слідчого спрямована на організацію діяльності слідчо-оперативних груп, оперативно-розшукових заходів, визначення цілей і завдань слідчої дії. Комунікабельність судді має більш багатосторонній характер, обумовлений різноманіттям виконуваних ним функцій.

Особливість комунікабельності слідчого і судді полягає в тому, що ця психологічна характеристика вимагає перевтілення. Необхідність перевтілення пояснюється важливістю встановлення психологічного контакту з усіма особами, які беруть участь у судочинстві.

Аби повернути до себе свідка чи обвинуваченого, потерпілого чи підсудного, потрібно знати риси його характеру. Таке знання не завжди є результатом попереднього вивчення даних про особу, його загалом можна одержати вже в процесі проведення тієї чи іншої процесуальної дії. Вивчення слідчим або суддею даних про особу дає йому змогу визначити свою поведінку в процесі виконуваних дій, а отже, і для можливого перевтілення. Обрана слідчим або суддею роль під час спілкування не є абстрактно надуманою, оскільки він виходить з аналізу матеріалів, що стосуються особи, яка є учасником тієї чи іншої процесуальної дії.

Перевтілення певною мірою залежить від того емоційного тла, на якому відбувається спілкування. Сльози, відчай, каяття як вираження емоційного стану або, навпаки, нахабство, впевненість у своїй правоті є тим тлом, на якому слідчий або суддя звичайно починає обирати роль, необхідну для встановлення контакту з особою, яка бере участь у судочинстві.

Винятковий характер комунікабельності полягає в тому, що її метою є не тільки спілкування з людьми в процесі діяльності, а й одержання інформації від зацікавлених осіб і організація їхньої діяльності відпо-

відно до цієї інформації. Якщо в інших галузях людської діяльності комунікабельність використовують для найкращої організації виробничих процесів і стосунків людей, то в судово-слідчій практиці комунікабельність потрібна насамперед для того, аби одержати інформацію від осіб, тобто з метою здійснення ефективного пізнання. Таким чином, комунікабельність як психологічна характеристика сприяє перетворенню пізнавальної функції психології в процесі розслідування і судового розгляду.

У діяльності, пов'язаній з розслідуванням злочинів і судовим розглядом, виникає безліч розумових завдань, що стосуються різних напрямів роботи слідчого або судді (виявлення доказів, формування висновків, які ґрунтуються на внутрішньому переконанні, організація окремих процесуальних дій та ін.). Характер того чи іншого злочину, як і особливості розглядуваної цивільної справи, визначають сукупність розумових завдань і способи їх вирішення. Більшість завдань, що виникають у судово-слідчій діяльності, не можуть бути вирішені традиційними методами, тут потрібні творчий підхід і пошук таких шляхів, які є найбільш ефективними і єдино можливими в проблемних ситуаціях. Це пов'язано з відсутністю достатньої інформації, необхідністю постійно оцінювати мінливі ситуації, наявністю суперечливих даних, які до визначення їхньої доказової цінності потребують ретельного аналізу.

Незважаючи на численність і різноманітність розумових завдань, є можливість виділити з них найбільш типові, притаманні практично всім сторонам судово-слідчої діяльності.

1. *Завдання, пов'язані з виявленням доказової інформації.* Їхня сутність — прогнозування можливих джерел інформації, виявлення шляхів їхнього одержання. При вирішенні таких завдань важливо встановити причинне ставлення виявленого до події, розгляд якої становить сутність розслідування чи судового розгляду.

2. *Завдання з висунання слідчих і судових версій* як припущень, що визначають напрям розслідування і шляхи пошуку істини в судовому розгляді. Такі завдання при розслідуванні злочину є складними, що зумовлено незначною кількістю доказів і необхідністю обґрунтовувати висунуті припущення. Висунання слідчих і судових версій — одна з форм моделювання, яке передбачає побудову уявної або фрагментарно дійсної структури події, дії або явища. Побудова ідеально розумової моделі характеризується різним ступенем складності, зумовленої обставинами розслідування чи судового розгляду.

Якщо в процесі розслідування побудова версії ґрунтується на різній інформації, що дає змогу висунути декілька припущень, які підтверджуються або спростовуються у перебігу перевірки, то конструювання версій у процесі судового розгляду має інший характер. Наявні в розпорядженні судді докази у своїй сукупності формують версію, у перебігу перевірки якої можуть виникнути сумніви в її правильності і доведеності. У цьому разі висуваються нові версії, які, у свою чергу, потребують перевірки, у тому числі шляхом розслідування. Інформація, яка є у слідчого і судді, різна за обсягом і ступенем вірогідності. Судова версія у конструюванні спирається на великий фактичний матеріал, і його оцінка дає змогу судді висувати версію, яка має більший ступінь обґрунтованості. Саме ця обставина робить конструювання судових версій менш складним, ніж слідчих. Проте у деяких випадках судові версії також характеризуються значною складністю, зумовленою оцінкою правильності раніше висунутих слідчих версій, іноді їх спростуванням, наслідком чого може бути не тільки проведення додаткового розслідування або виконання судового доручення, а й припинення справи чи винесення виправдувального вироку.

Таким чином, складність вирішення розумових завдань щодо висунення слідчих і судових версій залежить від комплексу обставин, зокрема аналізу доказової інформації, її оцінки і перевірки в процесі встановлення вірогідності припущення.

3. *Завдання з оцінювання доказової інформації.* Різноманіття розумових завдань передбачає оцінку доказової інформації. Різні за своїм характером докази потребують складної аналітичної роботи щодо розуміння їхньої сутності, ставлення до справи, вірогідності. Оцінка доказу відіграє важливу роль у процесі розслідування, адже вся одержувана інформація, оперування нею являють собою необхідну основу для встановлення істини у справі. Оціночна діяльність складається з аналізу кожного доказу (показань свідків, підсудних, речових доказів, висновків експертів тощо) та їхньої сукупності, що дає змогу знайти в здійсненому синтезі найбільш правильне рішення. Встановлення причинних зв'язків, логіка доказування забезпечують правильне вирішення розумових завдань у судочинстві. Особливо складною є оцінка доказів, одержаних унаслідок вирішення так званих проблемних завдань, розглянути які звичайними формалізованими шляхами неможливо і які вимагають творчого мислення. При цьому важливо переборювати різного роду «бар'єри» щодо існуючих залежностей і тенденцій у формуванні того чи іншого доказу.

4. *Завдання з прийняття найважливіших рішень.* Деякі завдання, розв'язувані в процесі судочинства, є найбільш значущими за своїм характером і зумовлені існуванням окремих етапів судочинства. Це насамперед завдання, пов'язані з порушенням кримінальної справи, притягненням особи як обвинуваченого, винесенням вироку чи рішення, внесенням подань та ін.

Однією з психологічних характеристик судово-слідчої діяльності є наявність негативних емоцій. *Негативні емоції* в судово-слідчій діяльності зумовлені її об'єктом, а саме тим, що робота слідчого і судді переважно пов'язана з розслідуванням і попередженням злочинів, судовим розглядом кримінальних, цивільних та інших справ.

Злочинні прояви викликають різко негативну оцінку суспільства. Насамперед аморальні, огидні дії осіб, які вчинили злочини, сам характер злочинного діяння, спосіб його вчинення не можуть не породжувати негативних емоцій і у слідчого та судді. Тому їхня діяльність, що здійснюється на тлі негативного емоційного впливу, з психологічного боку є надзвичайно складною. Негативні емоції створюють у роботі слідчих органів психологічну напруженість, яка може нівелюватися чинниками, що усувають чи притупляють її. До них можна віднести насамперед упевненість у суспільній корисності своєї роботи, а також власне задоволення, викликане кожним конкретним випадком розслідування і розкриття злочину та правильної оцінки злочинного діяння судом як підсумку інтелектуальної і організаційної діяльності.

§ 2. Професійні якості і психологія осіб, які здійснюють провадження у справі. Поняття професіограми

Професійно важливі якості слідчих, суддів, прокурорів пов'язані насамперед з їхніми поглядами, спрямованістю та послідовністю світогляду, що сприяє виробленню кожною особою глибокого розуміння соціальної значущості своєї професії, виховує почуття обов'язку, справедливості, об'єктивності, чесності, а також визначає активність особи як прагнення брати діяльну участь у житті суспільства, виявляючи при цьому соціально важливу ініціативу.

Складність і відповідальність діяльності щодо здійснення правосуддя вимагають мобілізації всіх здібностей особистості, які прямо залежать від її психологічної структури та обраної професії. Профе-

сійні функції формують психічні якості особистості, підпорядковуючи їх вимогам, які ставляться до тієї чи іншої сфери людської діяльності. Тому кожен суб'єкт, що виконує правоохоронну роботу, повинен свідомо вдосконалювати свої психічні якості, аналізувати їхній стан щодо обраної ним професії.

Велике значення у цьому аспекті має розуміння особою соціальних функцій, які вона виконує у зв'язку з відправленням правосуддя. Величезна соціальна значущість цих функцій зумовлює моральну модель особистості, створює структуру такої професіограми, яка включає багато напрямів правоохоронної діяльності, у тому числі соціальний, організаційний, комунікативний, реконструктивний, пошуковий та засвідчувальний. Розмаїтість наведених характеристик обумовлює складність професії, пов'язаної з правоохоронною діяльністю, її багатоглядну спрямованість, високу виховну роль.

У психології розрізняють професіографію — технологію вивчення вимог, що ставляться професією до особистісних якостей, психологічних здібностей та можливостей індивіда. Професіографія сприяє оптимізації і підвищенню ефективності тієї чи іншої професійної роботи.

У судово-психологічних дослідженнях останнім часом аналізується в основному структура професіограм, що стосуються діяльності слідчого. Професіограми ж інших представників правоохоронних органів поки що не одержали належного висвітлення.

Професіограма слідчого включає докладний опис усіх сторін його діяльності, необхідних якостей і навичок. Перше дослідження професіограми слідчого належить В. Л. Васильєву і є свого роду професійним портретом слідчого, побудованим на даних психологічних і соціологічних методів вивчення його діяльності.

Професіограма слідчого (за В. Л. Васильєвим) — це багаторівнева ієрархічна структура, що відображає всі основні сторони професійної діяльності слідчого, а також особистісні якості і навички, що реалізуються в цій діяльності. Професіограма слідчого складається з декількох блоків, які послідовно охоплюють певні сторони його діяльності. До них, зокрема, належать: а) пошукова діяльність (спостережливість, допитливість, стійкість і концентрація уваги, висока орієнтація); б) комунікативна діяльність (товариськість, емоційна стійкість, чуйність, вміння слухати людину, вміння говорити з нею); в) посвідчувальна діяльність (акуратність, пунктуальність, чітка письмова мова); г) організаційна діяльність (самоорганізованість, воля, зібраність, цілеспрямованість, наполегливість, організаторські здібності в роботі з людьми); ґ) реконструктивна діяльність

(пам'ять, увага, мислення, загальний і спеціальний інтелекти, інтуїція); д) соціальна діяльність — загальні якості: патріотизм, гуманність, чесність, принциповість; спеціальні якості: прагнення до істини і торжества справедливості, професійна гордість, професійна етика.

У наведеній професіограмі чільне місце посідає соціальна діяльність, оскільки вона сприяє формуванню професійних якостей. Водночас елементи цієї структури є взаємопов'язаними, наявність одного з них визначає ефективність функціонування інших.

Професіограми орієнтують навчальні заклади на певний рівень підготовки юридичних кадрів, сприяють діагностиці професіоналізації юристів, які працюють у різних правоохоронних органах. Світогляд виявляється у правосвідомості, що є основою правоохоронної діяльності. Правосвідомість сприяє розвитку таких професійно важливих якостей слідчих і суддів, як принциповість, що виражається у визначенні твердої позиції при вирішенні конкретних питань, особливо в конфліктних ситуаціях; здібність, що полягає в прагненні долати перешкоди при досягненні поставленої мети; колективізм як усвідомлення необхідності співробітництва, підпорядкування особистих інтересів інтересам колективу, дисциплінованості і взаємодопомоги в здійсненні правоохоронних функцій.

Дослідження психологічної сторони діяльності дає змогу виділити професійно необхідні психічні властивості осіб, які беруть участь у цій роботі. Серед них можна назвати творче мислення, комунікабельність, вольові якості, організаторські здібності, здатність протистояти негативним емоціям.

Творче мислення характеризується пошуком нестандартних шляхів встановлення істини та окремих обставин в умовах, коли інформація про яку-небудь подію відсутня чи обмежена. Таке мислення пов'язане з виявленням доказів, їхнього причинного зв'язку зі злочином, висуванням слідчих і судових версій — моделей події, що відбулася. Воно характерне також для ситуацій, що впливають з цивільно-правових спорів, за яких встановлення окремих обставин не вкладається в межі стандартно логічних рішень. Творче мислення набувається в процесі здійснення всіх видів правоохоронної діяльності, де розмаїтість ситуацій, їх конфліктний характер, відсутність достатньої інформації стимулюють розвиток уявлення, забезпечуючи тим самим необхідну активність слідчого і судді на всіх етапах встановлення істини у справі.

Комунікабельність — це здатність людини встановлювати психологічний контакт при спілкуванні з різними віковими і соціальними

групами осіб. Установлення психологічного контакту, або, інакше, емоційного контакту, — важлива умова будь-якого спілкування і тим більше такого, метою якого є одержання інформації, необхідної для прийняття рішень у конкретних ситуаціях. Комунікабельність тієї або іншої особи може бути від природи, зумовлена властивостями її характеру і темпераменту, проте найчастіше її потрібно виховувати і розвивати. Правоохоронна діяльність у всіх своїх проявах пов'язана зі спілкуванням з людьми, причому нерідко в екстремальних умовах, коли індивіди виступають як потерпілі, свідки, обвинувачені, підозрювані, підсудні та засуджені. Тому функція спілкування з ними, що переслідує різні цілі, тут виступає на перший план.

Багатосторонність і різноманітність правозастосовної діяльності в основних своїх напрямках пов'язані з негативними моментами, зумовленими сутністю і характером протиправних дій. Цим пояснюються складність і психологічна напруженість у виконанні слідчим і суддею службових функцій, що вимагають активізації і розвитку *вольових якостей*. Екстремальні ситуації, в яких необхідно прийняти єдино можливе рішення, протидія, що чиниться слідству заінтересованими особами, вимагають від працівників правоохоронних органів *вольових якостей*, аби забезпечити ефективну організацію діяльності і негайне прийняття рішень. Вольові якості особистості виражаються у готовності долати труднощі, вмінні приймати оптимальні рішення в складних ситуаціях, виявляти твердість в обставині, пов'язаній із сильним емоційним, негативним за своїм характером впливом.

Прийняття *вольових рішень* є складною діяльністю, що охоплює усвідомлення мети, обрання засобів і методів її досягнення. Крім того, сам факт виконання *вольової дії* спричиняє її обміркування з позицій правильності і відповідності вимогам закону. Тому особи, які виконують професійні функції оперативного співробітника, слідчого, прокурора, судді, працівника пенітенціарних установ, не повинні забувати про постійне тренування волі — необхідну умову підвищення ефективності їхньої діяльності

Організаторські здібності слідчого, прокурора, судді виявляються в декількох напрямках їхньої діяльності: а) самоорганізації, що виражається в дисциплінованості, правильному розподілі часу, чіткому виконанні різних обов'язків; б) організації діяльності інших осіб, які здійснюють однорідні або різні функції; в) організації і координації діяльності установ, які виконують правоохоронні обов'язки стосовно ситуації, що виникла.

Важливу роль в організаторській діяльності відіграє знання психології колективу, яке дає змогу правильно спрямувати організаційні зусилля, використовуючи для цього психологічні особливості його учасників. Психологічна сумісність, особливості темпераменту і характеру дають можливість використовувати їх з організаційною метою.

Організаторська сторона діяльності передбачає насамперед ініціативу як здатність об'єднувати осіб для реалізації висунутої ідеї, вирішення завдання. Ініціатива також є необхідною передумовою для визначення окремих завдань і виявлення оптимальних шляхів досягнення мети. Таким чином, ініціатива містить у собі не тільки ідею, а й прогнозований план можливого втілення. Це потребує значних психічних зусиль, пов'язаних з організаторськими здібностями та їх професійним розвитком. Особливості організаторської діяльності, зумовлені виконуваними функціями (дізнавача, слідчого, судді, прокурора), мають свої професійні характеристики і діапазон застосування. Однак усім їм притаманні ініціатива і підпорядкування діяльності поставленому завданню і плану його виконання, що значною мірою впливає на ефективність виконуваних дій та їхню практичну спрямованість.

В організації роботи осіб, які здійснюють правоохоронну діяльність, важливе значення має *здатність протистояти тим негативним емоціям*, що можуть виявитися при виконанні професійних функцій. Негативні емоції можуть бути зведені до мінімуму за рахунок глибокої впевненості в значущості виконуваної роботи, її високій соціальній корисності, а також задоволення, що дає вирішення завдань стосовно здійснення правосуддя.

У процесі виконання професійних функцій, пов'язаних з вирішенням різноманітних завдань, велику роль відіграє творче мислення, особливо там, де використання готових рецептів і стандартних розумових операцій не приводить до успіху у зв'язку з проблемністю ситуації. Схеми вирішення розумових і організаційних завдань, навіть у конкретній ситуації, вимагають творчого підходу до їх застосування.

Творча основа у вирішенні професійних розумових завдань визначається також досвідом, що розширює межі теоретичних уявлень, роблячи їх багатшими, глибокими та різнобічними. Досвід сприяє більш швидкому і правильному вирішенню розумових завдань — виявленню таких шляхів їхнього розв'язування, які дають можливість з мінімальними витратами досягти наміченої мети. Досвід практичної діяльності дає змогу в багатьох випадках згорнути функцію аналізу, відмовитися від перегляду всіх способів вирішення конкретного завдання, обравши оптимальну за певних умов схему.

Здійснення того чи іншого виду професійної діяльності приводить до двох протилежних наслідків: 1) удосконалення психологічних якостей особистості; 2) виникнення професійної деформації. *Професійна деформація* становить появу в особистості певних психологічних змін, що впливають на якість виконання діяльності.

Творчість запобігає появі професійної деформації внаслідок оперування звичними (які перетворилися на відсталі) схемами розумових побудов. У будь-якій галузі правоохоронної діяльності можна виявити стереотип дій, що природно складається у подібних ситуаціях. Він на певному етапі дає позитивний ефект, оскільки дозволяє швидко вирішувати поставлені завдання.

Застосування ж будь-якої схеми до вирішення того чи іншого розумового завдання можливе лише на першому етапі або у випадках, коли схема розрахована тільки на задані умови. Проте нерідко схематизм у мисленні, пов'язаному з правоохоронною діяльністю, домінує над творчістю і спричиняє негативні наслідки, оскільки обмежує мислення, а услід за ним і діяльність. У психологічному аспекті професійна деформація створює почуття впевненості і непогрішності у своїх знаннях та оцінках, обмежуючи функції аналізу і пошуку в розумових операціях. У практичній діяльності слідчих і судових органів професійна деформація призводить до втрати доказів події злочину, неправильного висування слідчих і судових версій, помилкової орієнтації при провадженні окремих слідчих дій.

Професійну деформацію слід долати шляхом систематичного вдосконалення своєї діяльності, підвищенням теоретичного рівня, взаємним обміном позитивним досвідом. Самоконтроль, самокритичність, прагнення до творчого вирішення професійних завдань — важливі передумови усунення професійної деформації. Важливим засобом подолання професійної деформації є розумова «гігієна» праці (додержання певних правил розумової діяльності).

§ 3. Психологічні основи доказування

Розслідування, як і судовий розгляд, по суті є пізнавальним процесом. Пізнання, здійснюване слідчим або суддею, втілюється у форму доказування. Процес нагромадження певних фактів, що доказують чи спростовують подію злочину або обставини, пов'язані з цивільно-правовими спорами, є процесом оперування доказами, процесом доказування.

Розумова діяльність слідчого або судді підкоряється загальним закономірностям психічних процесів і в цьому аспекті має багато спільного з розумовими процесами, здійснюваними в інших галузях знань і суспільного життя. Водночас розумова пізнавальна діяльність цих осіб має специфіку, зумовлену предметом пізнання — протиправними діями, цивільно-правовими чи іншими спорами.

У процесі пізнання, здійснюваному при розслідуванні злочинів, а також при розгляді кримінальних і цивільних справ широко застосовуються категорії діалектики. Будучи ступенями пізнання, категорії аналізу і синтезу, причини і наслідку, сутності і явища, загального і окремого, тотожності і відмінності дають змогу встановити об'єктивну істину.

Розглядаючи різноманітну інформацію, слідчий або суддя аналізує її, встановлює причинні зв'язки із досліджуваними фактами, синтезує та оцінює одержані результати, визначаючи їхнє доказове значення. Будуючи версії, виявляючи їхнє підтвердження чи спростування, слідчий або суддя використовує методи пізнання, що сприяють встановленню об'єктивної істини.

У психологічному аспекті розумовий процес слідчого або судді є процесом вирішення складних завдань, що пов'язано із певними творчими зусиллями. Не завжди поставлені завдання можуть бути вирішені на основі лише наявних вихідних даних. Тому їхнє вирішення вимагає *творчого уявлення*, яке породжує припущення, що допомагають заповнити відповідні прогалини. Джерелами такого уявлення є минулий досвід, знання і наявні в розпорядженні дослідника дані. Поштовхом до творчого уявлення є потреби у вирішенні поставленого завдання. Досвід людини як підстава для уявлення становить сукупність результатів діяльності і у цьому аспекті розглядається як суспільний та особистий.

Уявивши собі характер досліджуваного завдання, слідчий або суддя мобілізує запаси знань, що дає йому змогу висловити низку припущень — версій стосовно обставин діяння. Надалі у вирішенні поставленого завдання важлива роль належить моделюванню як способу відтворення тих або інших обставин, що сприяють пізнанню. Моделювання передбачає створення уявної чи практичної структури, яка відтворює певні дії або обставини, властивості чи стани тих або інших об'єктів.

Моделювання в діяльності слідчого або судді сприяє пізнанню конкретного, має широкі можливості для вивчення властивостей і сторін окремих об'єктів, у багатьох випадках дає змогу встановити конкретні обставини, вирішити питання щодо існування тієї чи іншої

події, факту. Так, слід, залишений на місці події автотранспортом, дає можливість створити його модель щодо виду, марки, індивідуальних особливостей протектора. Сукупність слідів на місці події дозволяє створити уявну модель події, її динаміки, кількості осіб, які брали участь у ній. Проведення слідчого або судового експерименту дає можливість у процесі його моделювання встановити ймовірність здійснення певних дій, появу тих або інших результатів. Іншими словами, діяльність, пов'язана з моделюванням у його будь-яких формах, сприяє пізнанню окремих обставин і фактів і зрештою — встановленню об'єктивної істини. Моделі, використовувані в пізнавальній діяльності, поділяють на два види: матеріальні та ідеальні.

Матеріальні моделі відтворюють реально які-небудь предмети, обстановку, дії, явища. До них можна віднести такі предмети, що мають значення для судочинства, як зліпки, відбитки, фотознімки, макети тощо.

Ідеальні, або уявні, моделі — це образи, що мають певний зміст, виражений у поняттях. Це насамперед будь-які припущення, версії, уявне прогнозування здійснюваних для досягнення певної мети дій. Наприклад, припущення щодо характеру події злочину або мети цивільно-правового правочину, прогнозування перебігу майбутнього допиту, обшуку, перевірки показань на місці становлять моделі різної спрямованості, що мають єдиний зміст — уявне відтворення минулого або майбутнього у сфері кримінально-процесуальної чи цивільно-процесуальної діяльності.

Моделі також прийнято класифікувати на *статичні (матеріальні)* і *динамічні (уявні)*. Останні є рухомими, такими, що розвиваються або втрачають своє значення в процесі перевірки їхніх пізнавальних якостей. Матеріальні моделі здебільшого передують формуванню уявної моделі, виконуючи низку важливих функцій, зокрема орієнтації, зіставлення даних (матеріалів) для експертного дослідження.

Процес пізнання істини при розслідуванні злочинів і в перебігу судочинства зумовлюється *логічністю мислення*. Правильне осмислення фактів, що спостерігаються, встановлення їх причинних відносин, побудова обґрунтованих версій, оцінювання одержаної інформації — необхідні етапи у встановленні істини. Очевидність необхідності застосування законів логіки ілюструється тими негативними наслідками, що спостерігаються у результаті припущених при розслідуванні та у судовому розгляді логічних помилок. Ще відомі факти, коли злочини залишаються нерозкритими не тому, що відсутні докази їхнього вчинення, а тому, що ці докази неправильно осмислені, невірні оцінені, покладені в основу помилкових версій розслідування.

Об'єктивна істина в судочинстві може бути досягнута тільки в результаті раціонального пізнання. Однак поряд із правильним тлумаченням ролі і значення логічного мислення в процесі пізнання істини висловлюються думки, згідно з якими *інтуїція* також може розглядатися як елемент, що сприяє досягненню істини. Наділяючи інтуїцію не властивим їй змістом, тлумачучи її як один із шляхів пізнання, деякі автори вільно чи мимоволі протиставляють її логічному мисленню, а часом відводять їй місце, рівноцінне за значущістю логічній діяльності мислення.

Неправильне розуміння інтуїції може спричинити помилкові практичні рекомендації, що орієнтуватимуть слідчих і суддів не на аналіз доказів у справі і висування обґрунтованих версій, а на підсвідоме, продиктоване «надчуттям» угадування того, що може бути пізнане тільки в процесі логічного раціонального мислення.

Тлумачення інтуїції як підсвідомого, мимовільного, нелогічного прийняття рішення чи здійснення якої-небудь дії є вульгарним тлумаченням, перенесення якого на оцінку доказів, формування внутрішнього переконання слідчого або судді є недоцільним.

Деякі вчені, досліджуючи проблему інтуїції, зводять її до емоційного моменту в пізнанні, вважаючи, що інтуїтивні висновки виникають з емоційного боку пізнання, не піднімаючись до логічного (раціонального) пізнання (М. С. Строгович). Це твердження є не зовсім точним.

Інтуїція не зводиться тільки до емоційного. Інтуїтивне знання протиставляється логічному як не вивідне, а як підказане «надчуттям», натхненням, непоясненими імпульсами. Це означає його відірваність і від емоційного, і від логічного ступеня пізнання. Якби таке знання виводилося з емоційного пізнання, воно могло б бути неточним, неправильним, але воно протиставляється звичайному перебігу пізнання як надлогіка, щось більш глибоке і тому «незбагненне». Саме у цьому і полягає містичний момент розуміння інтуїції.

Пояснення раптовості вирішення поставленого завдання можна проілюструвати міркуваннями І. П. Павлова з приводу проведених ним експериментів. Учений наводить приклад, коли він нібито інтуїтивно знайшов правильне пояснення експерименту. «... Адаже мені самому, — писав він, — спершу не було зрозуміло, звідки йшла правильність мого припущення. Виходило, — інший сказав би, — інтуїція, сам здогадався, а не розумів, через що». Проаналізувавши цей випадок, І. П. Павлов так роз'яснив сутність інтуїції: «Я результат пам'ятав і відповів правильно, а весь свій ранній шлях думок забув. Ось чому і здавалося, що це інту-

їція. Я вважаю, що всі інтуїції так і слід розуміти, що людина остаточно пам'ятає, а весь шлях, яким вона підходила, готувала, вона його не підрахувала до даного моменту»¹. Таким чином, інтуїція — це знання, що виникає без усвідомлення шляхів і умов його одержання.

Слідчий, як і суддя, при оцінці доказів не повинен покладатися на свої враження, якщо вони підсвідомі. Логічні висновки, до яких він приходив унаслідок такої оцінки, мають ґрунтуватися на дослідженні конкретних доказів, наявних у справі. Нехтування цим правилом може спричинити безпідставне обвинувачення і засудження невинної особи.

До психологічних основ доказування належить також *внутрішнє переконання* як необхідний елемент оцінки доказів. Переконання як ставлення суб'єкта до своїх знань, висновків і рішень, як почуття впевненості є психологічною категорією, що підкреслюється першою частиною терміна — «внутрішнє».

Повна переконаність є психологічною гарантією правильності рішень, прийнятих у процесі судочинства. Переконання забарвлене емоційно-вольовими характеристиками як знання, що формується у галузі суспільних відносин.

Категорія «внутрішнє переконання» по суті виражає суб'єктивну впевненість у відповідності суб'єктивної оцінки об'єктивно існуючим обставинам чи фактам. Суб'єктивність внутрішнього переконання як його форма не тільки не виключає, а й, навпаки, передбачає об'єктивний зміст. У цьому аспекті внутрішнє переконання є однією з форм відображення об'єктивної дійсності. Будучи за своїм змістом відображенням об'єктивної дійсності, внутрішнє переконання, однак, не виконує ролі критерію істинності того, що пізнається у кримінальній справі. Критерій істини в цій галузі, як і в усіх інших галузях пізнання, — практика.

У своєму формуванні внутрішнє переконання проходить безліч етапів, починаючи від почуттєвого і завершуючи логічним. Серед них можна виділити декілька основних: 1) аналіз певних обставин, матеріалів (цьому етапу передують почуттєве пізнання); 2) зіставлення результатів аналізу з іншими матеріалами (тут велике значення мають минулий досвід, рівень знань особи в досліджуваній галузі); 3) синтез, що передбачає створення основи для почуття переконання.

Психологічні етапи формування внутрішнього переконання пронизують правосвідомість суб'єкта. Аналізуючи та оцінюючи кожну обставину розслідуваної чи розглядуваної справи, слідчі і судді керуються комплексом своїх моральних, правових уявлень, що визначають, зре-

¹ Павловские среды. – Т. 2. – С. 227.

штою, соціальну характеристику внутрішнього переконання. Саме тому всі спроби тлумачити почуття впевненості, переконання як інтуїтивне, що не піддається жодному контролю, повинні визнаватися такими, що суперечать науковому розумінню формування переконання.

Зазначимо, що волю і незалежність внутрішнього переконання судді, прокурора, слідчого не можна розуміти як свавілля, як особистий, ні від чого не залежний розсуд. Вільним може вважатися тільки те переконання, що правильно і повно відображає факти, які спричиняють необхідність застосування закону.

Обґрунтованість внутрішнього переконання є його невід'ємною властивістю, оскільки становить необхідну змістовну основу структури розумових процесів при формуванні внутрішнього переконання. Внутрішнє переконання має відповідати певним вимогам: а) ґрунтуватися на доказах, зібраних у встановленому законом порядку; б) докази повинні бути перевірені; в) кожен доказ має бути розглянутий окремо і в сукупності з іншими доказами; г) виходити з усебічного, повного та об'єктивного розгляду матеріалів справи.

§ 4. Психологія планування та організації процесуальної діяльності

Психологічні основи планування слідчої (судової) діяльності зумовлюються загальними положеннями планування роботи з урахуванням специфіки названої галузі. У психології праці планування розуміють як розумовий процес, що включає порядок, послідовність та очікувані результати майбутніх дій. З психологічного погляду планування діяльності полягає в тому, що людина уявно намічає шляхи, способи, заходи і строки виконання певних дій, які вирішують окремі завдання і приводять зрештою до досягнення поставленої мети. Таким чином, у процесі планування спочатку створюється діяльність в уявленнях.

У психології праці процес планування рекомендується будувати за етапами. Перший з них — орієнтувальне планування, при якому усвідомлюються, зважуються, оцінюються можливості вирішення завдання. Другий етап — організаційне планування, в якому обмірковуються умови і форми майбутньої діяльності. Третій етап — планування виконання — передбачає уявну побудову діяльності з її компонентів, що визначають майбутню поведінку. Нарешті, може мати місце і такий етап, як допланування, що передбачає доповнення розробленого плану новими даними або його деталізацію.

Планування в слідчій (судовій) діяльності має специфічні риси, зумовлені його головною метою — встановленням об'єктивної істини. Оскільки планування в цих умовах передбачає пошук інформації, слідів, доказів тощо, то воно ґрунтується на побудові версій. Останні відіграють роль необхідних орієнтирів, яким підкорені напрям розумової діяльності і побудова завдань, спрямованих на організацію роботи. Тут гіпотетична діяльність на відміну від вирішення розумових завдань у плануванні трудового процесу в інших галузях характеризується багатоаспектністю, невизначеністю, що пояснюється незначною кількістю вихідних даних, а також відсутністю останніх або маскуванням, що спотворює розуміння сутності події або факту. Висуванню версій передують складний аналіз, встановлення причинних зв'язків, що стосуються досліджуваної події. Більше того, висунення версій має багатозначний характер, тому що обмежена кількість інформації дає змогу висунути одночасно декілька припущень — версій, що у процесі перевірки можуть бути відкинуті як необґрунтовані.

Великі труднощі викликає планування розслідування злочинів, особливо на етапі висування версій. Сама побудова версій характеризується значною розумовою діяльністю, яка передбачає не тільки висунення власне версії — обґрунтованого припущення щодо події, факту, особи, яка вчинила діяння, а й висловлення так званих висновків, даних, що з необхідністю повинні впливати з припущення, яке допускається. Так, якщо йдеться про висунення версії щодо місця та особи, яка вчинила вбивство, то прогнозування наслідків має включати дані про те (якщо припущення правильне), що на місці події мають бути виявлені сліди перебування цієї особи, а на самій людині — сліди причетності до події — кров, сліди боротьби, нашарування на одязі, які свідчать про можливий контакт у період події злочину. Названі фрагменти, з яких відновлюється картина події, ілюструють не тільки розумову діяльність, а й побудовану на її основі організацію розслідування. Планування судової діяльності, пов'язаної із з'ясуванням, досягненням об'єктивної істини, дещо спрощується діяльністю, розпочатою в процесі розслідування, хоча в окремих випадках результати останньої можуть бути повністю спростовані у зв'язку з недоведеністю або обставинами, що недавно стали відомими.

В основі організації будь-якого виду діяльності лежить вирішення розумових завдань, які визначають загальні та окремі напрями такої організації. Розумове завдання є підґрунтям майбутньої загальної моделі організації будь-якого процесу або окремого випадку. Організація того або іншого виду діяльності, навіть у найпростішому вираженні,

розпочинається з вирішення завдань, пов'язаних з обмірковуванням функцій і порядку цієї діяльності.

Якщо згідно з викладеним звернутися до розумових завдань, що вирішуються в процесі судочинства, то серед них можна виділити два найбільш значні типи. Перший включає завдання, які умовно можна назвати ідеальними розумовими, другий становлять так звані реальні розумові завдання.

Ідеальні розумові завдання — це насамперед слідчі версії. Як правило, вони пов'язані з уявними побудовами, що спрямовані на пошук пояснень злочинної події або іншого факту і не містять у собі діючого організаційного елемента. Проте вони тісно пов'язані з іншим типом завдань, що мають організаційний і в цьому сенсі реальний характер. Зазначені типи розумових завдань є взаємообумовленими. Наприклад, ідеальні розумові завдання є підґрунтям для виникнення і здійснення організаційних розумових завдань, пов'язаних з перевіркою висунутих версій, організацією процесуальних та оперативно-розшукових дій.

Обидва типи завдань виконують пізнавальну функцію як ізольовано, так і у взаємозв'язку. Якщо розумові завдання, пов'язані з побудовою різноманітних версій, у літературі досліджено досить докладно, то завдання, що стосуються організації діяльності слідчого або судді, розглядаються фрагментарно, у зв'язку з загальними проблемами наукової організації праці або організацією окремих процесуальних дій. Так, розгляд реальних розумових завдань — завдань щодо організації судово-слідчої діяльності — дає змогу класифікувати їх: 1) завдання щодо визначення джерел інформації; 2) завдання щодо організації процесуальних та оперативно-розшукових дій; 3) завдання з координації діяльності; 4) завдання з економії процесуальних засобів і визначення строків діяльності; 5) завдання щодо організації профілактичних заходів.

Психологія організації ґрунтується не тільки на розумінні тих або інших завдань, пов'язаних з досягненням мети, а й на вмінні правильно знайти оптимальні шляхи їхнього вирішення. У цьому аспекті важливу роль відіграє творчий елемент у судово-слідчій діяльності, що полягає в обранні найбільш ефективних процесуальних дій, їхніх систем, ступеня і послідовності використання. Значна увага в організації діяльності осіб, які здійснюють функції в судово-слідчій роботі, приділяється їхнім особистісним нахилам і здібностям (організатор, виконавець, індивідуаліст, колективіст та ін.), що істотно впливає на відповідність обраної соціальної ролі службовому становищу і визначає ефективність виконуваних функцій.

Розділ 7

Види слідчої (судової) діяльності

§ 1. Пізнавальна діяльність

Слідчий (суддя) здійснює насамперед пізнавальну діяльність. У процесі такої діяльності вирішуються розумові завдання, що сприяють одержанню інформації про злочин. Пізнавальна діяльність слідчого має такі особливості: 1) ретроспективний характер діяльності (здійснюється після вчинення злочинної події); 2) пізнання провадиться у формі доказування (за допомогою кримінально-процесуальних засобів); 3) така діяльність здійснюється спеціальними суб'єктами (дознавач, слідчий, прокурор, суддя); 4) пізнання здійснюється з метою одержання інформації, що має значення для встановлення істини у справі; 5) засоби здійснення діяльності визначено у кримінально-процесуальному законі.

Об'єктом пізнання є злочин, передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння. У перебігу пізнавальної діяльності встановлюються факт наявності або відсутності злочину (правопорушення), винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення кримінальної справи. Пізнання спрямоване на встановлення об'єктивної істини, у процесі якого здійснюються збирання, дослідження, оцінка та використання доказів.

Пізнавальна діяльність відбувається в процесі взаємодії між такими особами і об'єктами: 1) слідчим (суддею) і особою, яка вчинила злочинне діяння (чи іншою особою); 2) слідчим (суддею) і речами (носіями матеріальних відображень про злочин та його учасників). Отже, можна виділити два види взаємодії: 1) безпосередню взаємодію, в результаті якої здійснюється вплив на особу, яка вчинила злочин, або інших осіб (свідків, потерпілих та ін.) (рис. 5); 2) опосередковану взаємодію, при якій слідчий (суддя) через матеріальні об'єкти одержує інформацію про дії, вчинені злочинцем (рис. 6).

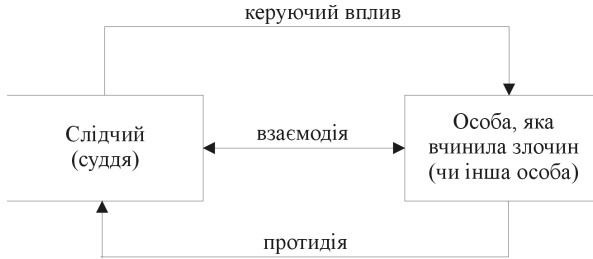

Рис. 5. Взаємодія між слідчим (суддею) і особою, яка вчинила злочин (чи іншою особою), — безпосередня взаємодія

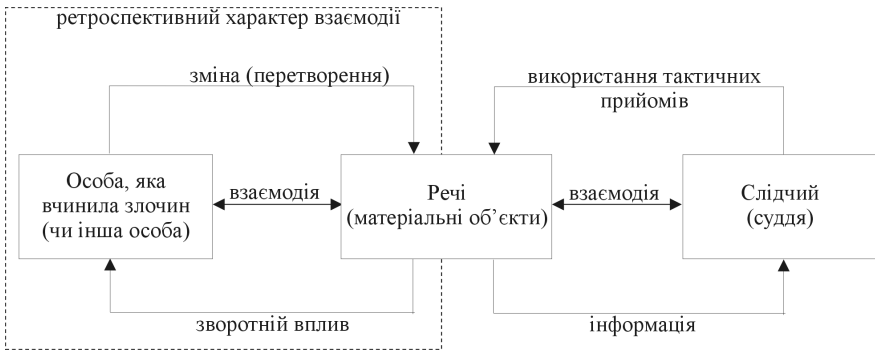

Рис. 6. Взаємодія між слідчим (суддею) і речами (матеріальними об'єктами) — опосередкована взаємодія

Злочин для слідчого, прокурора, судді є завжди подією минулого (пізнання звернене до минулого). Ці особи не можуть безпосередньо сприймати процес вчинення конкретного злочину, який необхідно досліджувати, встановити його ознаки. Тут знаряддям пізнання є мислення. У психології мислення визначається як процес пізнавальної діяльності людини, що характеризується узагальненим і опосередкованим відображенням дійсності. Таке мислення здійснюється за загальними закономірностями незалежно від предметної сфери і виду діяльності. Предмет пізнання впливає на особливості виконання діяльності слідчим (суддею). У процесі пізнання використовуються такі види розумових операцій: аналіз і синтез, порівняння, абстрагування та конкретизація. Важливе значення в розумовій діяльності слідчого (судді) мають умовиводи: дедуктивні та індуктивні, умовиводи за аналогією.

Є різні розумові завдання, які вирішує слідчий. Вони можуть бути згруповані у такий спосіб:

1) найбільш прості завдання, що вирішуються шляхом одержання додаткової інформації (дефіцит інформації усувається за допомогою її добирання; засоби, способи і джерела одержання інформації відомі);

2) завдання, що вирішуються за допомогою відновлення перебігу події (використовуються методи ретросказання, створення моделей);

3) завдання, що вирішуються за допомогою рефлексії (імітації мислення учасника взаємодії, контрагента, супротивника);

4) завдання, що вирішуються за допомогою подолання психологічних «бар'єрів» (усунення смислових, інтелектуальних, емоційних перешкод);

5) завдання, що вирішуються шляхом вичленовування підзавдань (завдання з планування та організації розслідування).

■ § 2. Конструктивна діяльність

Конструктивна діяльність полягає в уявному представленні її перебігу і результатів. Своє реальне втілення конструктивна діяльність одержує у плануванні, результати якого відображаються в планах розслідування у кримінальній справі, планах проведення слідчих дій. Йдеться про втілення розумової діяльності у певних конструкціях, відповідно до яких здійснюватиметься слідча діяльність. Слід зазначити, що такі конструкції не є жорсткими, вони ситуаційно зумовлені і у процесі виконання діяльності можуть змінюватися, до них можуть вноситися певні корективи.

У конструктивній діяльності слідчого розрізняють прогнозування, планування, прийняття рішень, які розглядають як певні етапи.

Прогнозування — це розроблення прогнозу, дослідження перспектив якого-небудь явища або дій, що проводяться. Якщо йдеться про події, які мають відбутися, то вживають термін «передбачення». У широкому значенні теорію і практику прогнозування іменують прогностикою. Діяльність з прогнозування передбачає: уявлення мети прогностичної діяльності; наявність достатньої інформації для формування прогнозів; використання відповідних методів прогнозування.

Специфіка прогностичної діяльності слідчого полягає в тому, що в більшості випадків у процесі розслідування злочинів (особливо на початковому етапі) спостерігається дефіцит інформації. Тому прогностична діяльність передбачає формулювання припущень (криміналістичних версій), використання типових моделей розвитку подій (наприклад, таблиць Відонова).

Наступним етапом конструктивної діяльності є *планування*. Прогностична діяльність реалізується в плануванні — розробленні оптимальних шляхів і способів її здійснення. Вона відображається в різного роду планах (усних чи письмових, розгорнутих чи скорочених, схематичних та ін.).

Завершальним етапом конструктивної діяльності є *прийняття рішень* (тактичних або процесуальних). Прийняття рішень у психологічній літературі визначається як вольовий акт, що передбачає зіставлення альтернатив і вироблення відповідної програми дій. У психології розробляються спеціальні методи прийняття рішень: метод проб і помилок (спосіб вироблення нових форм поведінки в проблемних ситуаціях); метод зіставлення і перебору альтернатив; метод брейнштормінгу (мозкової атаки) та ін.

У слідчій діяльності важливе значення має прийняття тактичних рішень як обрання впливу на слідчу ситуацію, процес розслідування чи його окремі компоненти. Прийняття тактичних рішень у більшості випадків відбувається у ситуації ризику. Терміну «ризик» у психології відповідають три основні значення:

1) ризик як міра очікуваного неблагополуччя в діяльності, зумовлена сполученням імовірності неуспіху і ступеня несприятливих наслідків у цьому випадку;

2) ризик як дія, що з того чи іншого погляду загрожує суб'єкту втратою (програвшем, травмою, збитком);

3) ризик як ситуація обрання між двома можливими варіантами дії: менш привабливим, однак більш надійним, і більш привабливим, але менш надійним (результат якого проблематичний і пов'язаний з можливими несприятливими наслідками).

■ § 3. Комунікативна діяльність

Важливим видом слідчої (судової) діяльності є комунікативна діяльність. Одержання інформації слідчим (судом) передбачає необ-

хідність комунікації — соціальної взаємодії, спілкування. У психології спілкування визначається як здійснювана знаковими засобами взаємодія суб'єктів. У кримінально-процесуальній діяльності спілкування здійснюється в межах процедури, визначення процесуального становища учасників, предмета спілкування. У розслідуванні злочинів розрізняють тактику спілкування слідчого з учасниками окремих слідчих дій.

Одна зі сторін спілкування — комунікативна, яка полягає в обміні інформацією між індивідами, що спілкуються. У слідчій діяльності функція комунікації виявляється в процесі спілкування між слідчим та іншими учасниками в межах процесуальних дій (допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання та ін.). На відміну від іншого соціального спілкування предмет розмови в перебігу вербальних слідчих дій, методи, прийоми та засоби спілкування регламентовані кримінально-процесуальним законом і передбачені положеннями криміналістики.

Комунікативна функція охоплює такі напрями: 1) встановлення психологічного контакту; 2) управління спілкуванням з боку слідчого (судді); 3) здійснення психологічного впливу на підозрюваного, обвинуваченого, свідка чи іншу особу в процесі спілкування; 4) одержання слідчим (суддею) необхідної інформації в процесі спілкування.

Комунікативна діяльність слідчого (судді) відрізняється такими особливостями: багатосторонністю спілкування (комунікація здійснюється з різними людьми за фахом, віком, рівнем інтелекту, процесуальним становищем та ін.); втіленням у процесуальну форму (в межах слідчих чи судових дій); визначеністю предмета спілкування (наприклад, предмет допиту свідка чи обвинуваченого); допустимістю і правомірністю засобів впливу в перебігу спілкування.

У ході комунікативної діяльності встановленню психологічного контакту можуть заважати так звані бар'єри спілкування (змістовні і психологічні). Інтерес і практичне значення мають виділення видів бар'єрів спілкування (І. М. Юсупов): бар'єр темпераменту (непоінформованість про тип темпераменту може зруйнувати діалог, що розпочався); бар'єр характеру (з'являється між особами як наслідок акцентуації, з одного боку, і як наслідок низької емпатії тих, хто спілкується, — з другого); бар'єр негативних

емоцій (емоції можуть впливати на сприйняття партнера по спілкуванню)¹.

§ 4. Посвідчувальна діяльність

Слідча (судова) діяльність вимагає свого закріплення, посвідчення. У перебігу пізнання істини необхідно відобразити у процесуальних документах весь процес діяльності та її результати (наприклад, у протоколах слідчих дій).

Посвідчувальна діяльність не обмежується письмовою фіксацією (протоколюванням), а передбачає використання й інших, додаткових способів фіксації (застосування відеозйомки, фотозйомки, звукозапису тощо). Порушення в здійсненні посвідчувальної діяльності можуть призвести до втрати доказу. Сама посвідчувальна діяльність здійснюється в межах процедури, передбаченої кримінально-процесуальним законодавством.

Посвідчувальна діяльність пов'язана з іншими видами слідчої (судової) діяльності: пізнавальною, конструктивною, комунікативною. Причому її роль дуже велика, оскільки виконання тих чи інших видів поза посвідченням втрачає своє доказове значення.

Посвідчувальний процес доказування передбачає, що його результати мають бути задокументовані та відображати об'єктивність одер-

¹ Крім того, І. М. Юсупов аналізує такі види бар'єрів негативних емоцій: бар'єр страждання (перекручує сприйняття оточуючих: чужа радість може викликати біль і заздрість, породити егоїзм (через жалість до себе) або, навпаки, альтруїзм як спосіб затамувати у собі почуття вини перед ким-небудь); бар'єр гніву (виникає у відповідь на несподівані перепони до задоволення актуальної потреби, на переривання якогось приємного заняття, на несподівану образу або незаслужену кривду, на примушення здійснити який-небудь неприйнятний вчинок); бар'єр огиди і брідливості (виникає часом як наслідок негігієнічності співбесідника (неохайність, помnutий брудний одяг, неприємний запах тощо), його поганих манер і відсутності самоконтролю в поведінці); бар'єр презирства (призводить до обмеження контактів з людиною, яка викликає негативні емоції); бар'єр страху (може бути викликаний біологічними причинами (побоювання за життя і здоров'я, страх каліцтва, зараження хворобою) та соціальними (побоювання за матеріальне і моральне благополуччя, благоговіння перед суспільним статусом співбесідника, погрози з його боку, побоювання покарання тощо); бар'єр сорому і вини (виникає як відчуття недоречності того, що відбувається, через ніяковість за себе або інших); бар'єр поганого настрою (не може бути виділений в окрему групу причин, що впливають на успіх встановлення контактів у спілкуванні, оскільки він включає в себе більшість перелічених негативних емоцій. Тим не менш його слід враховувати, оскільки поганий настрій у будь-якому разі індукується на партнері) (див.: Юсупов І. М. Психологія взаємопонимання. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1991. – С. 15–20).

жаних даних і правильність прийнятих рішень. Результати доказування, що містяться в процесуальних документах, адресуються широкому колу учасників, використовуються на різних стадіях кримінального процесу, оцінюються і перевіряються.

Посвідчені факти можуть бути використані й у тактичних цілях, з метою переконання тих чи інших осіб у їхньому існуванні. У процесі проведення слідчих дій посвідчені факти можуть використовуватися як психологічний вплив на учасників слідчої дії з метою одержання необхідної інформації (наприклад, оголошення показань свідків чи потерпілих, пред'явлення доказів та ін.). Треба зазначити, що діяльність у кримінальному судочинстві має відповідати принципу верифікування (можливості перевірити), що виникає лише при посвідчувальній діяльності.

Запитання для самоконтролю

1. Чи існують особливі умови процесуальної діяльності як професії?
2. Що таке професіограма?
3. У чому полягає роль людини у пізнанні злочину?
4. Які види розумових завдань вирішуються у судово-слідчій діяльності?
5. Які види слідчої (судової) діяльності Вам відомі?
6. Як співвідносяться логічне та інтуїтивне в судово-слідчому мисленні?

Рекомендована література

1. *Васильев В. Л.* Психология труда следователя: Метод. рекомендации. — Л., 1988. — 72 с.
2. *Васильев В. Л.* Юридическая психология: Учебник для вузов. — М.: Юрид. лит., 1991. — 464 с.
3. *Грошевой Ю. М.* Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — Х.: Вища шк., 1975.
4. *Дулов А. В.* Судебная психология. — Мн.: Выш. шк., 1975. — 462 с.
5. *Коновалова В. Е.* Организационные и психологические основы деятельности следователя. — К.: РИО МВД УССР, 1973. — 122 с.
6. *Коновалова В. Е.* Правовая психология: Учеб. пособ. — Х.: Основа, 1990. — 198 с.
7. *Чуфаровский Ю. В.* Юридическая психология: Учебник. — М.: Юрист, 1995. — 256 с.

Частина IV

Психологія слідчої діяльності

Розділ 8

Психологія учасників розслідування злочинів

§ 1. Психологічні особливості особи слідчого

Слідчий — це посадова особа органів прокуратури, внутрішніх справ, податкової міліції, служби безпеки, призначена у встановленому законом порядку, завданням якої є провадження досудового слідства. Слідчий процесуально незалежний при прийнятті рішень. При провадженні досудового слідства всі рішення про спрямування слідства і про провадження слідчих дій він приймає самостійно, за винятком випадків, коли законом передбачено одержання згоди від суду (судді) або прокурора, і несе повну відповідальність за їх законне і своєчасне проведення (ст. 114 КПК України).

Слідчий є тією особою, яка повинна мати необхідні знання (мати кваліфікацію юриста) і професійний досвід. Це зумовлено складністю і багатогранністю виконуваної діяльності.

Процесуальне становище слідчого, його соціально-рольова функція передбачають необхідність відповідності його особистості певним психологічним якостям (організаторські здібності, самоорганізація, гнучкість мислення, самостійність, спостережливість, відповідальність, акуратність, пунктуальність, тактовність, емоційна стійкість та ін.). У психології робилися спроби створити професіограму слідчого. Слід зазначити, що екстремальність умов роботи слідчого визначила високий ступінь значущості його інтелектуальних, вольових та комунікативних якостей.

Слідчий відчуває вплив негативних емоцій, тому його особистість має характеризуватися: а) толерантністю (від лат. *tolerantia* — терпіння) — стійкістю до впливів несприятливих чинників, зниженою чутливістю до їх впливів; б) зниженим рівнем тривожності; в) емоційною стійкістю та ін.

Діяльність слідчого характеризується значною емоційною насиченістю. Йдеться про те, що робота слідчого пов'язана з впливом негативних чинників (сприйняттям об'єктів, що викликають негативні емоції, наприклад, сприйняття трупа чи частин розчленованого трупа, присутність у процесі судово-медичного розтину трупа тощо), наявністю перевантажень у перебігу діяльності, пов'язаної з великим обсягом роботи (невідповідність кількості кримінальних справ у провадженні і термінів виконання дій), протидією заінтересованих осіб.

У процесі пізнавальної діяльності слідчий повинен уміти з усього нагромадження речей і слідів зібрати саме ті, що стосуються кримінальної справи. У цьому аспекті важливого значення набуває вміння слідчого будувати і варіювати розумові моделі, моделювати події минулого. Слідчому необхідні творче мислення, уява, наявність слідчої інтуїції.

Слідчий — це та особа, яку має характеризувати не тільки самоорганізація, а й вміння організовувати інших людей, координувати їхню діяльність. Так, організація огляду місця події передбачає запрошення спеціалістів, понятих, у деяких випадках — потерпілого чи обвинуваченого. Слідчий повинен уміти організувати діяльність різних осіб, бути керівником слідчої дії, керувати всіма учасниками процесу огляду.

Слідчий може працювати в слідчо-оперативній групі чи слідчій бригаді. При цьому треба враховувати психологічну сумісність учасників групи чи бригади, наявність організуючих засад, розподіл функціональних обов'язків.

Одержання інформації в перебігу слідчих дій передбачає вміння слідчого справляти психологічний вплив, обирати його необхідний рівень, спрямованість, способи. Слідчий повинен розумітися на психології інших людей, уміти діагностувати їхні психологічні особливості. Він має «перевтілюватися», не показувати явного, різко негативного ставлення до особи підозрюваного чи обвинуваченого (у цьому робота слідчого є близькою до роботи актора). Важливою комунікативною якістю слідчого є також вміння спілкуватися з людьми.

§ 2. Психологія обвинуваченого. Поняття захисної домінанти

Обвинувачений — це особа, щодо якої в установленому законом порядку винесено постанову про притягнення її як обвинуваченого. Обвинувачений є особою, якій ставиться у вину вчинення злочину. Таке процесуальне становище визначає деякі психологічні особливості обвинуваченого.

Існують такі типові форми поведінки (позиції) обвинуваченого: 1) каяття у вчиненні злочину (явка з повинною, дії щодо відшкодування збитків та ін.); 2) протидія розслідуванню (приховування слідів злочину, схилення тих чи інших осіб до давання неправдивих показань, одержання інформації про перебіг розслідування, повідомлення неправдивої інформації тощо); 3) продовження злочинної діяльності, вчинення нових злочинів.

У ході вчинення злочину потреби людини задовольняються проти-правним шляхом, тому особі, яка вчинила злочин, відомо, що її дії порушують соціальні норми. У цьому випадку виникає конфлікт між нею і суспільством. Така особа фактично перебуває в ролі переслідуваного, якого супроводжують певні емоційні стани (страх і боязнь викриття та застосування заходів кримінального покарання, фрустрація, безвихідність та ін.).

Психологія обвинуваченого (особи, яка вчинила злочин) характеризується пануванням захисної (оборонної) домінанти. Домінанта (від лат. *dominans* — панівний) у психології визначена як тимчасово панівна рефлекторна система, що зумовлює роботу нервових центрів у даний момент і надає поведінці певної спрямованості. Розроблення вчення про домінанту належить О. О. Ухтомському. Як панівний центр збудження домінанта підсумовує і нагромаджує імпульси, що надходять до центральної нервової системи, одночасно стримуючи активність інших центрів.

Оборонна (захисна) домінанта, характерна для осіб, які вчинили злочин, викликає неупорядковану активність, «штовхає» винного на вчинення дій, що за розрахунками злочинця мають захистити його від викриття. З цією метою злочинець створює інсценування, фабрикує докази своєї невинуватості, робить неправдиві заяви, поширює чутки.

У поведінці особи, яка вчинила злочин, виявляються певні закономірності. Зокрема, злочинець прагне потрапити на місце вчинення злочину (цим пояснюються випадки, коли злочинці ставали понятими,

а потім їхнє процесуальне становище «трансформувалося» на обвинувачених). Злочинець будь-якими засобами намагається одержати інформацію про перебіг розслідування, іноді пропонує слідчому свою допомогу.

Особа, яка вчинила злочин, відчуває потребу в спілкуванні, їй важко приховувати обставини злочину, є потреба повідомити кому-небудь приховувані обставини, поділитися своїми переживаннями. У злочинця виникає бажання розповісти кому-небудь правду. Цю закономірність необхідно враховувати в оперативно-розшуковій і слідчій діяльності.

В обвинуваченого можуть виявлятися так звані докази поведінки — дані про факти, що негативно характеризують поведінку обвинуваченого у зв'язку із вчиненим злочином. Докази поведінки свідчать про усвідомлення вини і можуть виявитися у поінформованості щодо таких обставин, які могли бути відомі лише особі, яка вчинила злочин: обмовці, винній поінформованості, підвищеному інтересі до розслідування конкретного злочину, мимовільній реакції на подразник тощо. Докази поведінки мають орієнтовне значення і використовуються в тактичних цілях.

Вивчення психологічних особливостей обвинуваченого слідчим (судом) дає змогу вирішувати такі завдання: 1) обрати необхідні засоби психологічного впливу і визначити оптимальну тактику проведення слідчих (судових) дій; 2) справити виховний вплив на особу обвинуваченого з урахуванням його індивідуально-психологічних особливостей; 3) визначити обставини, що пом'якшують і обтяжують вчинення злочину (перебування особи в стані фізіологічного афекту тощо), роль у злочинному угрупованні, мотив учинення злочинного діяння; 4) встановити причини злочину (профілактична діяльність слідчого).

■ § 3. Психологія потерпілого і свідка. Провокуюча поведінка, види віктимності

Потерпілий — особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Тому його психологічні стани можуть визначатися «обвинувальним» ухилом, перебільшенням збитку і вини обвинуваченого. Почуття потерпілого можуть бути пов'язані з депресією, соромом, образою тощо. У переважній більшості випадків потерпілі відчувають тривогу, страх перед можливою помстою злочинця.

У механізмі злочину існують взаємозв'язок злочинця і жертви (потерпілого), певна вибірковість з боку винного. Психологія конфлікту «злочинець — жертва» може набувати різних форм. Причому жертва злочину до злочинної події відрізняється тією чи іншою поведінкою. Залежно від ролі потерпілого (жертви) у ході реалізації злочинного наміру розрізняють декілька видів типової поведінки з боку жертви злочину: позитивну, нейтральну, провокуючу.

Позитивна поведінка — це поведінка, спрямована на запобігання конфліктній ситуації, припинення злочину і затримання злочинця (соціально позитивна поведінка). Нейтральною називається поведінка, що не сприяє вчиненню злочину, але і не перешкоджає цьому (байдужа поведінка). Провокуюча поведінка — це така поведінка з боку жертви злочину, що створює реальну можливість, сприяє реалізації злочинного наміру (характером, тривалістю та інтенсивністю). Така поведінка стає причиною вчинення злочинного акту або сприятливо впливає на формування злочинного наміру. Провокуючу поведінку іноді називають негативною.

Провокуюча поведінка жертви сприяє виникненню у злочинця негативних емоційних станів (агресивність, гнів, озлоблення та ін.), що зумовлюють вчинення вбивств, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень тощо. Так, систематичні приниження та образи можуть викликати гнів, унаслідок чого кривднику можуть бути заподіяні тілесні ушкодження. Провокуючою поведінкою є легковажні або аморальні дії потерпілої (розпусність стосунків, демонстрація сексуальної приступності та ін.) при звалтуваннях.

Вчення про жертву злочину називається *віктимологією* (від лат. *victima* — жива істота, принесена в жертву богу, жертва; і грец. *λύος* — слово, вчення). У віктимології виділяють індивідуальну, видову та групову віктимність.

Віктимність визначається як підвищена здатність людини через низку духовних і фізичних властивостей, а також соціальну роль чи статус ставати за певних обставин жертвою злочину.

Важливе значення має вирізнення видів віктимності: 1) віктимогенна деформація — сукупність соціально-психологічних особливостей особи, пов'язаних із особливостями її соціалізації; 2) професійна віктимність (обумовлена виконанням деяких соціальних функцій, наприклад, інкасатор, таксист, міліціонер та ін.); 3) вікова віктимність (як біологічна властивість); 4) віктимність «патологія» (як наслідок патологічного стану особи — тяжкий соматичний розлад, фізична недуга чи психічне захворювання).

Свідком є особа, котрій можуть бути відомі будь-які обставини, що підлягають встановленню у даній справі. Свідок як процесуальна фігура «породжений» самим фактом злочину і тому є незамінним. Особа, викликана органом дізнання, слідчим, прокурором або судом як свідок, зобов'язана з'явитися в зазначені місце і час і дати правдиві показання про відомі їй обставини в справі (ст. 70 КПК України).

Сакраментальна фраза літературного героя Остапа Бендера: «Бажаючи бути свідками — записуйтеся» відображає деякі негативні соціально-психологічні стосунки, що виникають між слідчим і свідком. Насамперед йдеться про кількаразові допити свідка спочатку на досудовому слідстві, а потім і в суді. Далі — це проблема впливу на свідка заінтересованих осіб (погрози, шантаж, фізичне насильство, підкуп тощо).

Особа свідка має бути надійно захищена. У розвинутих країнах існують певні програми, спрямовані на захист свідків.

Психологічна характеристика свідка як особистості охоплює інтелектуальні, вольові, моральні та інші якості. Свідки відрізняються за обсягом сприйнятої ними інформації і можуть характеризуватися повідомленням неправдивих відомостей із різних мотивів.

Розділ 9

Психологічні основи проведення окремих слідчих дій

§ 1. Психологія огляду місця події

Місце події як джерело пізнавальної інформації. Серед слідчих дій, у процесі здійснення яких слідчий одержує доказову інформацію, необхідну для розслідування злочину, особливе місце посідає *огляд місця події*. Сутність огляду місця події полягає в безпосередньому вивченні (сприйнятті) слідчим приміщення чи місцевості, де вчинено злочин або виявлені його сліди. Метою кожної слідчої дії є одержання доказів, які сприяють розслідуванню злочинного діяння і встановленню об'єктивної істини. У цьому аспекті огляд місця події має певну специфіку, що виділяє його з-поміж інших слідчих дій. Ця специфіка полягає в такому: 1) кримінальна ситуація характеризується невизначеністю; 2) огляд місця події спрямовано на виявлення доказів, характер яких диктується особливостями події злочину, способом його вчинення і приховування; 3) при одержанні тієї чи іншої інформації слідчий повинен вирішити питання про її відношення до розслідуваного злочину і доказове значення.

Такі обставини дають змогу віднести огляд місця події до найскладніших слідчих дій, оскільки в процесі його проведення вирішується велике коло питань, що вимагають інтелектуального напруження, аналітичного підходу до осмислення і визначення комплексу даних, що стосуються події і можуть згодом відіграти роль доказів у справі. Саме тому необхідно з'ясувати роль і функції психології, що можуть мати значення для вирішення конкретних завдань проведення огляду місця події і сприяти здійсненню його пізнавальних цілей. При цьому місце події слід розглядати як комплекс даних, що дають можливість виявити різну за обсягом і цінністю інформацію про подію злочину.

Місце події є фрагментом об'єктивно існуючої події, де відображені її окремі сторони, моменти. Більшою чи меншою мірою воно містить об'єктивну інформацію про подію злочину, виражену в зміні обстанов-

ки, слідах перебування злочинця, слідах його дій, їх наслідків, намірів злочинця та інших даних, що дають змогу побудувати уявну або частково матеріальну модель злочину, його обставин. Саме тому, що місце злочину зазвичай містить найбільш повну і різнобічну інформацію про подію злочину, теорія криміналістичної тактики, зокрема тактики огляду місця події, визначає перелік питань, що можуть бути вирішені в процесі огляду місця події: відомості про особу злочинця, час його перебування на місці події, мотиви і мету вчинення злочину тощо.

Інформація, що є на місці події, має різнобічний характер і різну доказову значущість. В її комплексі важливо знайти саме те, що стосується події злочину. Для цього необхідно розв'язати розумові завдання, пов'язані з відносністю виявленого до розслідуваної події. У складному формуванні даного процесу психологія постає в декількох аспектах, а саме: а) сприйнятті обстановки місця події; б) уявному аналізу виявлених слідів і речових доказів; в) установленні причинного відношення виявленого до події злочину; г) створенні уявної моделі події, що сталася. Проаналізуємо кожний із названих аспектів.

Сприйняття обстановки місця події, здійснюване слідчим, залежить від загальних закономірностей сприйняття, проте водночас має специфіку, зумовлену професійними особливостями, спрямованістю в сприйнятті, підпорядкуванням останнього уявній моделі події, що формується або вже узятя як вихідна. Якщо розглядати сприйняття, здійснюване слідчим, із погляду його особливостей, зумовлених обраною ним професією, можна побачити, що воно має специфічні риси. До них можна віднести зумовлену колишнім досвідом вибірковість, спрямовану на сприйняття слідів і речових доказів, пов'язаних із подією злочину, точну і швидко оцінку сприйнятого, здатність виявляти в сприйнятому таку інформацію, яка дає можливість знайти інші докази у справі.

Важливу роль у спрямованості сприйняття відіграє та уявна модель, що виникає у слідчого до огляду місця події, у час повідомлення йому про подію злочину. У виняткових випадках слідчий, виїжджаючи на місце події, не має жодного уявлення про подію злочину. Це уявлення може бути уривчастим, неправильним, неточним, але воно існує, тому що увага слідчого зосереджується на певній події, він, природно, обмірковує різні варіанти її можливого вчинення. Тобто виникає певна модель події, можливі варіанти якої слідчий уявно програє. Ця модель є уявною позначкою поведінки слідчого під час огляду місця події, зосередження його уваги на певних об'єктах, які є ключовими при розслідуванні в аналогічних ситуаціях. Пізнавальне значення такої

моделі полягає в активізації мислення слідчого в заданому напрямі (зумовленому повідомленням про факт злочину).

Дія такої моделі обмежена початковими етапами огляду місця події. Наприклад, при зіставленні уявної моделі з реальною обстановкою події вона втрачає своє значення у разі, якщо суперечить останній або, навпаки, більш активно виконує пізнавальну функцію при збігу її розумової схеми з дійсною обстановкою події злочину. Уявна модель, побудована на основі абстрактних відомостей про типові ситуації події та окремих відомостей про дану подію, впливає на спрямованість сприйняття слідчого, і коли вона достатньо опанувала його мисленням, може в початковій періоді огляду місця події нав'язувати йому схему, що суперечить дійсності. У даному випадку слідчому не завжди вдається відразу звільнитися від моделі, що тяжіє над ним, яка іноді вже стала звичною, і він переборює її шляхом сприйняття та аналізу обставин, слідів, що суперечать його колишнім уявленням. Частими є ситуації, коли передчасна і недосконала модель тримає слідчого у полоні можливого припущення і, більше того, визначає його сприйняття в заданому нею напрямі. У цих випадках слідчий акцентує увагу на тому, що підтверджує модель, яка формується, і ігнорує дані, що суперечать їй. У цьому може проявитися негативна роль названих моделей, які стримують вільне сприйняття слідчим об'єктивної дійсності, місця події. Тут вирішального значення набуває додержання тактичного правила об'єктивного підходу до сприйняття і оцінки всіх даних, відображених в обстановці місця події, що гарантує найбільш повне збирання доказів у процесі огляду. Психологічна дія вимоги додержуватися об'єктивності при огляді місця події така, що слідчий під її впливом відкидає, ігнорує або відволікається від побудованих раніше моделей можливого здійснення події чи її розвитку, зосереджуючи увагу на аналізі обстановки і доказах, що виявляються, або визначенні місць їхнього можливого перебування.

При огляді місця події вже в процесі сприйняття спостерігаються елементи уявного аналізу, що дають змогу відносити сприйняте до об'єктів, які мають значення для справи і містять доказову інформацію, або байдужих у плані пізнання події, відображеної у цьому місці. Такий уявний аналіз поширюється на всю обстановку місця події та окремі сліди, на предмети, що знаходяться на місці події і часто дають можливість правильно її оцінити.

Оскільки для аналітичної діяльності, дійсної чи уявної, характерні вичленовування об'єктів аналізу з їхньої сукупності і спочатку ізольо-

ваний їх розгляд, то при огляді місця події застосування цієї функції аналізу має такі самі характеристики. Об'єкт, що виявляється в процесі огляду місця події, спочатку розглядається та аналізується з погляду його звичайної (в людському розумінні) субстанції і призначення. Після цього аналітичне сходження думки спрямоване на встановлення у виявленому об'єкті таких ознак, що свідчать про його використання в події злочину. Подальший аналіз передбачає наявність в аналізованому об'єкті деяких інших даних, що дають змогу визначити роль і призначення цього об'єкта, місце його використання, способи його застосування тощо. Таким чином, цей етап аналізу дозволяє установити зв'язки певного об'єкта з подією злочину і тим самим з'ясувати коло обставин, що мають значення у розслідуванні справи.

Сприйняття обстановки місця події та аналіз її об'єктів — один зі ступенів пізнання, що здійснюється в процесі розслідування. Дані, одержані в результаті аналізу, в ізолюваному та абстрактному вигляді не дають змоги одержати достатню інформацію про подію, простежити її розвиток і виникнення.

Інструментом, що здійснює логічний зв'язок виявленого з діями осіб та іншими доказами, є причинно-наслідкове відношення, яке відновлює, нібито з мозаїчних фрагментів, картину події, де пояснені усі взаємозв'язки. Встановлення причинних відносин між виявленим і дією, що стала основою для його утворення, підпорядковується загальним закономірностям діалектики, а саме: категорії причини і наслідку як одному зі ступенів пізнання взагалі і здійснення пізнання щодо окремої галузі. Якщо в цьому аспекті розглядати обстановку події та її складові об'єкти, взаємопов'язані з подією злочину, можна простежити, що усі вони є наслідками певних причин. Як такий аналіз виявлених наслідків є підставою до уявного сходження до причини, що його зумовила, а відтак, і до встановлення шуканого. Ретельність і глибина аналізу в усіх випадках забезпечують правильне встановлення причинних відносин об'єкта.

Сходження від аналізу до встановлення причинних зв'язків виявленого з подією злочину відбувається в процесі оцінки результатів цього аналізу і встановлення їхньої чіткої причинної залежності від дії, що мала певні наслідки. Тут дослідження, що здійснюється в процесі огляду місця події, піднімається на більш високий рівень і сприяє формуванню окремих і загальних версій, а в деяких випадках — і безпосередньому встановленню тих обставин, які проявилися в слідах або їхній сукупності, що складає обстановку події злочину.

Проте у деяких випадках аналіз і його результати не дають можливості відразу зробити висновок про причинне відношення слідів чи предметів, виявлених на місці події, обмежуючи можливості слідчого лише висуненням версій, перевірка яких здійснюється проведенням тих чи інших слідчих дій. Так, сліди зняття злочину не дають змоги відразу встановити конкретне зброя, що залишило їх, але є можливість для певного припущення, що орієнтує слідчого на розшук цього зброя. Його подальше причинне відношення до події злочину з'ясовується експертним дослідженням, що виявляє ознаки, які свідчать про те, що тільки цим, а не іншим зброями може бути залишений даний слід.

Уявлення про подію злочину, його механізм, осіб, які його вчинили, формується на основі результатів аналізу виявлених слідів та предметів і встановлення причинних зв'язків між ними та зумовлюється наявною інформацією. Узагальнення результатів аналізу дає змогу нагромаджувати інформацію, синтезувати її за допомогою встановлення причинних зв'язків і є основою для формування уявної моделі події. Характер і обсяг доказової інформації зумовлюють повноту і обґрунтованість цієї уявної моделі, яка у своєму пізнавальному розвитку перетворюється не на мертву схему того, що відбулося, що нерухомо констатує ту чи іншу подію, а на рухома версію, яка визначає спрямованість подальшого пізнання.

Кожна уявна модель події, що відбулася, щодо розслідування будь-якої категорії злочинів має більший чи менший ступінь імовірності, зумовленої, з одного боку, наявною інформацією (її доказовою цінністю), а з другого — кількістю обставин, які необхідно з'ясувати для встановлення об'єктивної істини у справі. У тих випадках, коли обставини першої групи виражені більш чітко, ніж обставини другої групи, обґрунтованість висунутої версії щодо події злочину буде значнішою, а його уявна модель — більш повною. Повнота моделі істотно полегшує визначення шляхів виявлення тих подробиць, що перетворюють уявну модель на дійсно встановлені обставини. Оскільки висунання версій є розумовим процесом, у перебігу якого здійснюється пізнання, то воно виконує пізнавальну функцію в процесі розслідування.

Вирішення розумових завдань при проведенні огляду місця події.

Огляд місця події, що є за своїм характером дослідженням у широкому значенні, вимагає вирішення значної кількості розумових завдань. Різноманітні за своїм характером завдання можна згрупувати за їхніми цілями. При цьому слід розрізняти завдання розумового плану, що

стосуються процесів збирання та оцінки доказового матеріалу на місці події, і розумові завдання, пов'язані з організацією дій, що впливають з огляду місця події. До перших можна віднести завдання виявлення інформації, її оцінки, висунення загальних і окремих версій, до других — завдання щодо організації дій, пов'язаних із проведенням огляду місця події.

Розумові завдання першого типу і насамперед такі, що пов'язані з виявленням (відшукуванням) доказової інформації на місці події, у своєму конкретному тлумаченні визначаються переліком питань, що розв'язуються у процесі огляду місця події. Їхнє вирішення зумовлюється рекомендаціями криміналістичної тактики. Спрямованість криміналістичних рекомендацій з огляду місця події дає змогу розглядати їх як такі, що мають пізнавальний характер і зумовлюють пізнавальну сутність розумових завдань. Перелік питань, що розв'язуються у процесі огляду, наочно ілюструється розглядом їхнього характеру. Звернемося хоча б до таких з них, як «де мала місце подія», «шляхи проникнення на місце події», «кількість осіб, які брали участь у вчиненні злочину», «час перебування їх на місці злочину», «яких предметів торкалися злочинці», «які могли залишитися сліди на злочинцях», «логіка їх поведінки на місці», «мета і мотиви вчинення злочину» тощо. Наведений витяг з переліку питань, що розв'язуються у перебігу огляду місця події, свідчить про спрямованість діяльності слідчого при огляді місця події для встановлення обставин, пов'язаних з предметом доказування у справі.

Другий тип розумових завдань, що вирішуються слідчим у процесі огляду місця події, передбачає оцінку виявленої інформації в аспекті її доказового значення. Оцінка доказів, виявлених у процесі огляду місця події, має певну специфіку, зумовлену тією обставиною, що виявлене не відразу може бути оцінене, а вимагає додаткового дослідження і з'ясування інших даних. Наприклад, це стосується слідів пальців рук. Їх виявлення не відразу дає змогу визначити належність конкретній особі, а відтак, встановити їхнє значення як доказу в справі.

Водночас оцінна діяльність слідчого має специфіку, зумовлену її часовим характером і необхідністю використовувати доказову інформацію з метою організації оперативно-розшукових дій. Ця обставина впливає на оцінку доказового матеріалу в плані обрання з виявлених доказів таких, які можуть бути використані безпосередньо, і таких, визначення ролі і значення яких може бути відкладене на більш пізній період. Так, до доказів, орієнтуюча інформація з яких може бути одер-

жана і використана відразу в процесі огляду місця події, належать сліди транспорту, аналіз і оцінка яких дають змогу організувати оперативно-розшукову діяльність із виявлення транспорту; сліди взуття, що дають можливість організувати переслідування по «гарячих слідах» і виявлення злочинця; сліди крові, боротьби, збройного опору, що дозволяють встановити особу злочинця за зареєстрованими зверненнями до медичних закладів, тощо.

Чільне місце в оцінці доказів посідає її певний динамізм, що передбачає вибірковість у використанні доказів, які сприяють встановленню обставин, що мають значення для справи. Найшвидше вирішення розумових завдань, пов'язаних із оцінкою виявленої інформації, дає можливість у перебігу огляду місця події вирішувати також організаційні завдання з визначення оперативно-розшукових і слідчих дій, що впливають з огляду. Тому своєчасне вирішення розумових завдань з оцінки інформації сприяє більш оперативній організації подальшого розслідування. У тих випадках, коли оцінка виявленої інформації не дає підстав для негайного вирішення питань, пов'язаних із організацією подальшого розслідування, її слід використовувати для висунення різноманітних версій, а згодом здійснювати їхню перевірку у визначений строк і в послідовності, найбільш доцільній із погляду інтересів розслідування.

Оцінка виявленої інформації дає змогу здійснювати пізнавальні функції у зв'язку з висуненням на її основі слідчої версії або взаємозалежної і взаємозумовленої безлічі цих версій, що у своїй рухомій (динамічній) сукупності формують уявну модель події або таку її модель, де уявні побудови поєднуються з фрагментами дійсності і створюють варіанти моделей із частково реальним змістом. Тут і починає здійснюватися третій етап вирішення розумових завдань, у перебігу конструювання яких і виявляється пізнавальна роль психології. Складність висунення версій як побудови моделей картини події полягає в тому, що подібні побудови не є довільними процесами творчого уявлення, не обмеженого наявністю реального матеріалу. Побудова уявних розумових моделей у процесі огляду місця події обмежена наявною інформацією і тому не може бути цілковито вільною. Аналіз і оцінка доказового матеріалу обмежують діяльність моделювання, акцентуючи мислення слідчого на низці встановлених обставин і визначенні можливого причинного відношення.

Найбільший інтерес з погляду пізнавальної функції моделей, які конструюються у процесі огляду місця події, становить те, що їх ви-

никнення і згасання (руйнування) відбуваються у міру виявлення та оцінки доказової інформації. Тому вони є не тільки динамічними (рухомими, такими, що розвиваються), а й такими, що виникають і руйнуються залежно від обґрунтованості компонентів моделі, які зумовлюють, зрештою, і її надійність. Розумові процеси, пов'язані зі створенням моделей події або її окремих обставин, належать до поняття психологічного пошуку («пливучий силует», за В. І. Поповим). «Пливучий силует» можна розглядати як перманентну модель, точній конструкції якої сприяють аналіз і оцінка виявленого в процесі огляду. Така модель ще не є версією, а відіграє підготовчу роль на шляху до її формування і побудови. Однак «пливучий силует» як динамічна модель має певну реальність, оскільки його окремі фрагменти як основи для побудови моделі або реальні частини, що виконують функцію розумової моделі, існують у дійсності і можуть щораз по-новому брати участь у створюваній картині, залежно від їхньої оцінки і ступеня з'ясування причинного відношення до події злочину.

Модель, створювана щодо події, яка мала місце, відрізняється і збірним характером, поєднуючи в собі водночас дії злочинця, потерпілого, обставини, що передують вчиненню злочину, і його наслідки. У цьому полягає не тільки її складність, а й її багатозначна пізнавальна цінність. Така модель нібито з'єднує розрізнені сліди, речі, обставини і доповнює їх типологією подій, їх логіки або інсценування, уявленнями про вчинки людей в аналогічних ситуаціях, швидко і у багатьох випадках остаточно дає змогу відновити уявну картину події злочину.

Взаємозв'язок особи злочинця і відображень місця злочину.

В процесі огляду місця події можна одержати інформацію про особу злочинця. Перебування злочинця на місці події передбачає його вплив на навколишнє середовище і залишення відображень (слідів злочину в широкому розумінні). Вчинення злочину пов'язане з матеріальними змінами первинної обстановки. Такі зміни передбачають порушення первинного положення, місцезнаходження, стану різних об'єктів, що утворюють речове середовище, в якому вчинено злочин. Відображення, або сліди в широкому розумінні, охоплюють: комплекси елементів, притаманних певним подіям (сліди ДТП, сліди пожежі та ін.); зміну обстановки (поява чи зникнення предметів, зміна їхнього місця розташування); зміну виду або стану предмета.

Зміни, що виникають у перебігу вчинення злочину, містять певні відомості про особу злочинця (відносно безперечні або такі, що мають

імовірний характер). Під час огляду можна передбачити стать злочинця. У цьому аспекті важливе значення має оцінка виду злочину. Існують специфічно чоловічі (наприклад, хуліганство, розбій, звалтування, вбивство, поєднане із звалтуванням, та ін.) і специфічно жіночі (наприклад, вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини тощо) злочини. Вивчення способу злочину (підготування, вчинення, приховування) також може вказувати на стать злочинця. З певним ступенем імовірності про стать злочинця можуть свідчити і матеріально-фіксовані та інші сліди (наприклад, сліди губної помади на посуді чи недокурках). Водночас треба пам'ятати і про контркриміналістику (злочинці можуть створювати фальшиві сліди з метою заплутати слідство, спрямувати його на помилковий шлях).

У перебігу огляду місця події може бути одержана інформація про вік злочинця (неповнолітній, дорослий чи похилого віку). Про вік злочинця свідчать вид, характер і механізм злочину, предмет посягання, знаряддя злочину, особливості слідів та ін. Так, про вчинення злочинів неповнолітніми може свідчити предмет посягання. Зокрема, при вчиненні крадіжок з магазинів неповнолітні можуть вилучити ящик з цукерками чи шоколадом і не торкнутися більш коштовних речей, що становитимуть для них труднощі в збуті.

Місце події містить інформацію про анатомічні ознаки злочинця: зріст (за слідами рук чи ніг), статура (за способом проникнення в приміщення) тощо. Крім цього, місце події дає інформацію про кількість злочинців (груповий злочин чи злочин вчинено організованою злочинною групою), наявність злочинного досвіду (злочинний почерк), особливості звичок, нахили, аномалії психіки тощо.

З метою діагностики особи злочинця можливе запрошення спеціалістів у галузі психології для участі в огляді місця події, а також інших спеціалістів (наприклад, психіатрів) для складання психологічного портрета (чи психологічного профілю). Портрет (профіль) розшукуваного злочинця є системою відомостей про психологічні та інші ознаки даної особи, важливі для його виявлення та ідентифікації. Ця система охоплює не тільки психологічні, а й правові, соціально-демографічні, криміналістичні ознаки. Головним в психологічному портреті є те, що він відображає внутрішні, психологічні, а також поведінкові ознаки людини. Це один із різновидів розумових моделей. Його основна функція — бути засобом розшуку, виявлення злочинця, особу якого не встановлено.

§ 2. Психологія допиту

Роль психології в діагностиці особи допитуваного. Допит — слідча (судова) дія, яка є регламентованим кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічним процесом спілкування осіб, що беруть у ньому участь, спрямованим на одержання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі. Допит — це процес передавання слідчому допитуваним інформації про розслідувану подію чи пов'язані з нею обставини та осіб. У цьому процесі слідчий має зберігати ініціативу.

Тут функції психології пов'язані з трьома процесами, що зумовлюють зрештою обсяг і рівень пізнання при допиті. До них належать: а) діагностика особи допитуваного; б) система психологічних прийомів, що сприяють одержанню інформації; в) оцінка інформації, одержаної під час допиту, з позицій її вірогідності та доказового значення.

Важливість діагностики психологічного статусу допитуваного визначається тим, що одержання та оцінка інформації багато в чому залежать від знання психічних особливостей допитуваного, що сприяють встановленню з ним психологічного контакту і визначенню системи прийомів, яка може бути найбільш ефективною для одержання показань.

Психологічні прийоми, що сприяють діагностиці психічного статусу людини, запозичено юридичною психологією із загальної психології і трансформовані в ній відповідно до цілей та завдань слідчих дій, що проводяться. Зокрема, при проведенні допиту, аби діагностувати психічний статус допитуваного, можна використовувати певну кількість методів, обрання яких диктується цілями і часовим режимом проведення цієї дії. Основними методами, що сприяють психологічній діагностиці особи під час допиту, є методи спостереження, бесіди, незалежних характеристик. Вони застосовуються не в повному обсязі, а відповідно до тієї схеми, що є для слідчого найбільш прийнятною в даній ситуації. Наприклад, спостереження, що використовується для діагностики психологічного статусу особистості (типу темпераменту — реакції на подразник, рис характеру індивіда), охоплює лише такі показники, що визначають поведінку особи на початку допиту. Оскільки матеріал для спостереження, що виражається в зовнішніх проявах особи, надзвичайно обмежений, то і його результати завжди мають попередній, орієнтовний характер. У подальшому в процесі допиту вони можуть доповнюватися і коректуватися. Залежно від сту-

пеня прояву якостей особистості метод спостереження може дати вагомі результати.

Метод спостереження спрямовано на виявлення певних рис характеру та ознак темпераменту, що свідчать про психологічні особливості допитуваного. До сфери спостереження входять: манери допитуваного, його комунікабельність (на початку допиту), реакція на подразник (поставлені запитання), психічний стан, викликаний процесуальним становищем і необхідністю спілкування. При оцінці результатів спостереження не слід забувати, що особа, за якою спостерігають, перебуває у незвичній обстановці і мікросередовищі, в яких вона зазвичай поводить вільно та невимушено. У новій обстановці, де допитуваний не завжди знає свою роль і майбутнє процесуальне становище (свідок, підозрюваний, обвинувачений), він стримує свої прояви, нерідко надає своїй поведінці заздалегідь обрану ним форму. Ця обставина багато в чому спотворює враження слідчого, істинне враження можна одержати від допитуваного в процесі спостереження, і це слід ураховувати у процесі допиту.

Для діагностики особи допитуваного може використовуватися і *метод бесіди*, трансформований для цієї мети. Відомо, що допит і бесіда розрізняються за своєю процесуальною сутністю і завданнями. Крім того, бесіда не передбачає регламентованого процесуального режиму. Однак у процесі допиту, предмет якого чітко обмежено, може мати місце і бесіда, яка переслідує мету абстрактного вільного обміну інформацією для встановлення психологічного контакту з допитуваним.

Бесіда передбачає взаємне передавання інформації, що не стосується предмета допиту, а спрямована лише на встановлення психологічного контакту, визначення типу темпераменту і рис характеру допитуваного. Метод бесіди може поєднуватися з власне допитом, оскільки в процесі останнього можливі відхилення від предмета, зумовлені обранням тактичних прийомів, з'ясуванням деяких обставин, що мають допоміжне значення для проведення допиту. Метод бесіди зазвичай найбільш активно використовується на початку допиту, коли з'ясовуються демографічні дані про особу та обставини, що передують власне допиту по суті. У процесі бесіди встановлюються й інші дані про особу, наприклад, стан органів чуття, психічний стан під час спостереження чи здійснення події (залежно від того, яку процесуальну роль відіграє допитуваний), тип пам'яті і вид відтворення, тобто дані, що істотно впливають на оцінку показань і обрання тактичних прийомів допиту. Залежно від категорії допитуваного (неповнолітній, потерпілий, обвинуваче-

ний) характер з'ясування наведених питань та його спрямованість будуть різні. Так, діагностика особи неповнолітнього передбачає встановлення його темпераменту, здатності до конкретного сприйняття, наявності елементів фантазування та їхньої ролі у формуванні показань.

Метод незалежних характеристик, трансформований для завдань, поставлених перед допитуваним, має на меті збирання відомостей про нього серед осіб, які контактували з ним і мали різні зв'язки (родич, друг, товариш по службі, сусід тощо). Зазначимо, що збирання відомостей про особу допитуваного, здійснюване відповідно до рекомендацій криміналістики, передбачає з'ясування комплексу даних, що широко використовуються і для встановлення психологічного контакту, і для обрання тактичних прийомів допиту, і для оцінки інформації, що буде одержана від цієї особи.

Метод незалежних характеристик може виявлятися в трьох формах, ефективність яких визначається конкретною ситуацією: а) одержання відомостей про особу шляхом відповідних запитів щодо її характеристики; б) одержання відомостей про особу з матеріалів справи (показань інших осіб); в) одержання відомостей про особу шляхом доручення оперативно-розшуковим органам зібрати такі відомості таємним шляхом. Обрання слідчим тієї чи іншої форми залежить від складності майбутнього допиту, важливості інформації, яка може бути одержана в процесі його проведення.

Застосування зазначених методів ізолювано чи у взаємозв'язку дає змогу діагностувати психологічні характеристики особи і використовувати їх у різних напрямках організації допиту: 1) встановлення психологічного контакту; 2) визначення системи тактичних прийомів допиту; 3) визначення характеру і виду можливого та найбільш ефективного психологічного впливу; 4) оцінка одержаної інформації.

Психологічна діагностика особи не тільки передбачає цілеспрямоване дослідження компонентів її характеристики за допомогою таких методів, а й включає оцінку динаміки психологічних процесів, які виявляються при проведенні самого допиту на всіх його етапах. При допиті залежно від його психічної напруженості (актуалізація забутого, виявлення неправдивих показань, викриття у вчиненні злочину) характер психічних проявів особи може бути різним. Тому, оцінюючи психологічну діагностику, надзвичайно важливо встановлювати, які з подразників є найбільш ефективними, стимулюють особу до давання показань, а які, навпаки, діють негативно або є байдужими з погляду одержання інформації у справі.

У процесі спілкування необхідно спостерігати за невербальними засобами комунікації і правильно розпізнавати їхнє значення. Так, жести можуть бути засобом передавання інформації. У природних умовах спілкування вони виникають нібито самі собою з огляду на зміст діяльності, її емоційне напруження. Ритмічно узгоджені з інтонацією, наголосами і паузами, жести допомагають зосередити увагу слухачів на тих чи інших «ударних» частинах висловлювання, виразити емоційне ставлення того, хто говорить, до висловлюваних думок.

Допит передбачає проведення діагностики особи допитуваного (типу темпераменту, характеру, психологічного стану, рівня інтелекту, соціального статусу, схильності до алкоголізму та ін.). Така діагностика може здійснюватися за зовнішнім виглядом людини, манерами поведінки, одягом, акуратністю або неохайністю, тремтінням рук, почервонінням обличчя тощо. Причому ці ознаки повинні розглядатися в комплексі і мати лише орієнтуюче значення. Неприпустимо гіперболізувати зовнішні дані людини з метою діагностики особи допитуваного. Зокрема, ознаки зовнішності не можуть категорично свідчити про риси характеру особи чи тип темпераменту.

Тактико-психологічні прийоми, що сприяють одержанню інформації в процесі допиту, класифікуються на декілька типів відповідно до тих завдань, що ставляться перед ними: а) такі, що усувають конфліктні ситуації і сприяють встановленню психологічного контакту; б) спрямовані на встановлення мотивації показань; в) такі, що сприяють викриттю винного; г) такі, що сприяють виявленню неправди; ґ) такі, що актуалізують у пам'яті забуте.

Тактико-психологічні прийоми, що усувають конфліктні ситуації і спрямовані на встановлення психологічного контакту, мають на меті одержання інформації в процесі допиту. Цьому сприяє певне емоційне тло — важливий компонент психологічного контакту, який має бути створений слідчим. Таке тло створюється насамперед прагненням об'єктивно, неупереджено з'ясувати всі обставини у справі; інтересом до одержуваної інформації, доброзичливим ставленням до допитуваної особи; орієнтацією останньої на систему цінностей, що становлять суспільну значущість (боротьба зі злочинністю, викриття обвинуваченого, каяття як усвідомлення та засудження скоєного). Перелічені орієнти є й основою для встановлення психологічного контакту.

Психологічний контакт — це найбільш сприятлива психологічна атмосфера допиту, що позитивно впливає на взаємодію та стосунки між учасниками, певне налаштування на спілкування. Психологічний

контакт при допиті передбачає можливість виникнення двох його рівнів: 1) коли допитуваний бажає давати показання; 2) коли допитуваного примушують до цього. Такий контакт може йти з наростанням, а може згасати, раптово виникнути і також раптово зникнути.

Психологічний контакт завжди має двосторонній характер, його встановлення і підтримання залежать як від слідчого (судді), так і від допитуваного, хоча ініціатива має належати слідчому. Існує двосторонній контакт, в якому допитуваний відчуває, що він становить для слідчого певний інтерес.

Встановлення психологічного контакту вимагає від слідчого знань психології допитуваного. Він повинен урахувати його індивідуально-психологічні особливості, типологічні якості, психічний стан на момент допиту, життєвий досвід та ін.

Тактико-психологічні прийоми, спрямовані на встановлення психологічного контакту з допитуваним, ґрунтуються на використанні даних психології, логіки та інших наук. У цьому відношенні певний інтерес становлять способи привертати увагу людей, які запропонував Д. Карнегі. Він рекомендує шість способів: 1) виявляти щирий інтерес до інших людей; 2) усміхатись; 3) пам'ятати, що для людини звук її імені — найсопідобний і найважливіший звук людської мови; 4) бути хорошим слухачем, заохочувати інших розповідати вам про себе; 5) вести розмову в колі інтересів вашого співрозмовника; 6) давати людям відчуття їх значущість і робити це щиро¹. Банальність деяких прийомів є очевидною, однак це не позбавляє їх практичного значення при певній інтерпретації.

До тактико-психологічних прийомів, що сприяють актуалізації в пам'яті забутого, належать прийоми, спрямовані на збудження у допитуваного асоціативних зв'язків, які викликають спогад.

Допитуваний може зробити заяву на зразок «я вже нічого не пам'ятаю», «був п'яний і не пам'ятаю того, що відбувалося». При такій «непрямій відмові» від показань допитуваний зазвичай повідомляє про повне випадання з пам'яті подій, що цікавлять слідчого, і не докладає зусиль до пригадування «забутого». Встановити, чи має місце «непряме відмовлення» від показань або допитуваний дійсно забув обставини, які цікавлять органи розслідування, слідчому допомагає аналіз таких даних, як час, що минув із моменту сприйняття певних фактів, характер події, подальша діяльність допитуваного, його стан у момент сприйняття, індивідуальні особливості пам'яті. Це насамперед поста-

¹ Див.: Карнегі Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей / Пер. с англ. — К., 1989. — С. 98.

новка допитуваному нагадувальних запитань, психологічною основою яких є прагнення пригадати обставини, аби збудити асоціативні зв'язки в усьому їхньому різноманітті. Дані для запитань, що нагадують подію, слідчий чи суддя одержує з матеріалів справи, показань інших осіб, оперативно-розшукових органів. Нагадування не повинно включати елементи навіювання, тобто передавання інформації, яка містить у собі твердження щодо відомостей, про які очікуються свідчення. Позитивний ефект у пригадуванні забутого дає постановка запитань у хронологічній чи логічній послідовності про обставини, що передували події злочину або настали за нею.

Прийомами, що актуалізують у пам'яті забуте, незалежно від того, який характер має запам'ятовування (довільний чи мимовільний), є пред'явлення речових і оголошення письмових доказів, що сприяють збудженню асоціативних зв'язків і оживляють у пам'яті допитуваного запам'ятоване. У цьому аспекті слід продумати, як наявні відомості або речові докази пов'язані з подією, що спостерігалася особою, і чи можуть вони виконувати необхідну для них функцію поживлення асоціативних зв'язків.

До способів психологічного впливу, що використовуються для актуалізації забутого, слід віднести і допит на місці події, що переслідує мету активізації спогадів у зв'язку з повторним сприйняттям обстановки, в якій спостерігалася подія. Відомо, що в цьому випадку полегшується завдання встановлення таких чинників, що збуджують який-небудь з видів асоціативних зв'язків. Передбачається, що їхній комплекс, стимульований обстановкою допиту, може дати певний ефект у будь-якій ситуації.

Тактико-психологічні прийоми, спрямовані на встановлення мотивації показань, передбачають постановку серії запитань, що дають змогу визначити мотиви, якими керується особа при даванні показань. Визначення мотивів показань тісно пов'язане з процесуальним становищем допитуваного. У цьому аспекті мотиви показань свідка, обвинуваченого чи потерпілого можуть істотно відрізнитися і зумовлюватися їхньою роллю в процесі, зацікавленістю, власними прагненнями. Якщо у зв'язку із з'ясуванням таких залежностей звернутися до допиту обвинуваченого, то поряд із визначенням його ролі в процесі можливо виділити декілька мотивів показань, що даються ним і є типовими. Так, до їхнього числа можна віднести мотиви каяття, обмови, неправди, приховування певних обставин, пов'язаних із особою обвинуваченого.

Тактико-психологічні прийоми, що сприяють викриттю винного, полягають у застосуванні комплексу різноманітних способів оперування інформацією, яка є у розпорядженні слідчого і містить дані про винність особи у вчиненому злочині. Інформація про винність особи може бути різною за обсягом і доказовою цінністю. Вона, як правило, включає показання свідків, письмові і речові докази, висновки експертів, показання інших осіб, притягнутих як обвинувачені у даній справі. У таких джерелах може міститися інформація, що викриває обвинуваченого в учиненні злочину. Тому, збираючись використовувати її, слідчий повинен не тільки досконало її знати, а й оголосити або пред'явити обвинуваченому в той момент, який може виявитися найбільш ефективним. Час і послідовність оголошення чи пред'явлення викриваючої інформації слід планувати з огляду на її характер і можливий психологічний вплив. Таке планування оперування викриваючою інформацією не може бути жорстким, оскільки одержувана в процесі допиту інформація істотно впливає на реалізацію наміченого плану.

Важливе значення в психологічному впливі, що спричиняє викриття винного, має і форма, в якій здійснюється оперування викриваючою інформацією. Найбільш поширеними формами оперування такою інформацією є оголошення показань, ознайомлення з висновком експерта, пред'явлення речового доказу (показ із відповідними поясненнями), ознайомлення з документами, що мають викривальний характер. Слідчий повинен певною мірою прогнозувати можливий ефект від пред'явлення обвинуваченому викриваючої інформації і бути готовим до того, що вона не завжди може дати бажаний результат. У цих випадках необхідно використовувати інші прийоми.

Тактико-психологічні прийоми, що сприяють виявленню неправди в показаннях свідка або обвинуваченого, трансформуються в систему тактичних прийомів допиту, пов'язаних із постановкою уточнюючих, деталізуючих та контрольних запитань. Виявлення неправди в показаннях зазвичай відбувається при зіставленні останніх із версією розслідування і системою доказів, зібраних у справі. Рідко неправда охоплює всі пункти предмета допиту. Зазвичай неправдиві повідомлення звернені до окремих фактів і обставин і, як правило, пов'язані з позицією допитуваного, його ставленням до осіб, притягнутих як обвинувачені, до свого становища в справі, результату розгляду справи у суді. Тому неправду можна виявити у тому разі, коли слідчий достатньо підготовлений до допиту, орієнтується у доказах, зібраних у справі.

Важливо зазначити, що при неправдивому висловлюванні порушується його послідовність, а самі порушення характеризуються появою пауз. Ця вказівка має істотне значення для діагностики неправди слідчим, оскільки неправда, як уже зазначалося, найчастіше трапляється при повідомленні окремих обставин. Ось чому при одержанні показань необхідно відразу зіставляти інформацію, що подається, з тією, що вже існує. У цьому разі постановка запитань, спрямованих на деталізацію повідомленого, є одним із ефективних засобів виявлення неправди, що може мати місце в самому процесі допиту, а також при подальшій перевірці повідомлених даних.

У виявленні неправди одну з головних ролей відіграє постановка контрольних запитань, підставою для формулювання яких є дані, зібрані у справі, а також обставини, відносно яких слідчий має точні відомості. Постановка таких запитань порушує систему викладання, продуману допитуваним, який повідомляє неправду, і дає змогу виявити її під час допиту, ґрунтуючись на суперечностях у показаннях, які не може пояснити допитуваний. Контрольні запитання за своїм характером спрямовані головним чином на встановлення відповідності дійсності показань, що даються в процесі допиту. Тому їхньою головною функцією є виявлення неправдивої інформації. Постановка контрольних запитань, пов'язаних із уже зібраними у справі даними, спростовує неправду, оскільки спричиняє оголошення додаткової інформації, яка об'єктивно відображає відомості щодо встановлюваних фактів або обставин. Важливе значення в процесі виявлення неправди в показаннях має пред'явлення речової інформації. Як така речова інформація руйнує продуману допитуваним логіку неправди і змушує його шукати нові пояснення чи відмовлятися від повідомленого через його очевидну необґрунтованість.

Неправда, пов'язана з наміром допитуваного уникнути відповідальності або пом'якшити власну долю, має свою психологію, що передбачає викладення або умовчання про ті чи інші обставини в такому плані, який створює певне психологічне налаштування у слідчого (віру в щирість показань, каяття, неможливість вчинення певних дій конкретною особою з етичних міркувань, обмову допитуваного з боку інших осіб — свідків або обвинувачених). Продумана позиція того, хто повідомляє неправду, котрий намагається справити на слідчого психологічний вплив, на тлі якого розвивається викладення, іноді досягає мети. У цьому разі залишаються нез'ясованими деякі обставини, спотворюється перспектива встановлення істини у справі, піддається

сумніву доведеність певних фактів. Тому встановлення неправди в показаннях і подолання можливих наслідків — одне із завдань слідчого в процесі допиту.

В установленні психологічного контакту в конфліктній ситуації велике значення має рефлексивне управління, мета якого охоплює найближчий (власне встановлення контакту) і перспективний (одержання інформації від допитуваного) плани. Залежно від процесуального становища допитуваної особи і мотивів, що визначають спрямованість інформації, яку вона повідомляє, встановлення психологічного контакту нерідко відбувається в різні періоди допиту (на початку допиту при встановленні особи допитуваного, у процесі одержання від неї інформації). Ключем до встановлення психологічного контакту є визначення мотиву показань, що даються допитуваним. Це дозволяє слідчому у багатьох випадках зрозуміти його психологічну налаштованість і спрямувати її в необхідне русло шляхом роз'яснення важливості одержуваної від нього інформації, етичних вимог, що ставляться до допитуваного в зв'язку з його роллю у відправленні правосуддя, розкритті та попередженні злочинів.

Процес формування показань. Знання психологічних закономірностей формування показань сприяє ефективній тактиці допиту та оцінці одержаної інформації. Розуміння складного механізму формування показань визначає можливість виявлення та усунення в них помилок (перекручень).

Процес формування показань традиційно поділяється на три стадії: сприйняття, запам'ятовування та відтворення. Існують й інші думки щодо стадійності цього процесу (про наявність п'яти, шести чи дванадцяти стадій). Аналіз таких підходів свідчить про їх більш деталізований характер.

Сприйняття є першою стадією формування показань. У психології сприйняття розглядають як відображення людиною предмета чи явища в цілому при його безпосередньому впливі на органи чуттів. Розрізняють зорове, слухове, смакове, нюхове сприйняття та сприйняття дотику. Сприйняття відрізняється від відчуттів (створюється цілісний образ) як більш високий ступінь пізнання.

На процес сприйняття допитуваного впливають дві групи чинників: 1) об'єктивні (зовнішні умови сприйняття та особливості власне об'єктів, що сприймаються); 2) суб'єктивні (особливості особи, яка сприймає).

Об'єктивні чинники — освітленість об'єкта, що сприймається, відстань, на якій сприймається об'єкт чи подія; швидкість події; погодні умови (дощ, сніг та ін.). Такі чинники впливають на сприйняття і весь процес формування показань.

Суб'єктивні чинники охоплюють: стан органів чуттів (глухота, дальтонізм тощо), психічний стан особи, спрямованість уваги, схильність до фантазування та ін.

Існує емоційний чинник сприйняття. Сприймає не ізольоване око, не вухо саме по собі, а конкретна людина (з урахуванням її потреб, інтересів, бажань та ін.). Емоції надають виразності, яскравості подіям чи об'єктам, що сприймаються (С. Рубінштейн). Різним буде сприйняття у людини залежно від того, є вона учасником чи жертвою злочину, стороннім спостерігачем (очевидцем) або родичем потерпілого. З цим пов'язана інтерпретація сприйнятого.

Емоції можуть справляти як позитивний, так і негативний вплив. Так, почуття нового, сумнів, цікавість можуть поліпшити якість сприйняття. І навпаки, страх, переляк, тривога зумовлюють виникнення своєрідних перекручень. Зокрема, страх породжує гіперболізацію (перебільшення) сприйнятого.

У процесі сприйняття важливе значення має його спрямованість (умисність чи неумисність сприйняття). Під час вчинення злочинів у більшості випадків мають справу з неумисним (мимовільним) сприйняттям. Хоча більш повним і точним є умисне (довільне) сприйняття. Ще більш чітким є професійне сприйняття. У психології професійне сприйняття пов'язують з аперцепцією (від лат. *ad*: до і *perceptio*: сприймаю — властивість психіки людини, що полягає у залежності сприймання предметів та явищ навколишнього середовища від попереднього досвіду).

У процесі сприйняття можуть виникати помилки. Проголини сприйняття заповнюються нашаруваннями (фантастичного характеру). Існують також ілюзії сприйняття (рис. 7). Ілюзія (від лат. *illusio* — помилка, омана) — це неадекватне відображення об'єкта, який сприймається.

На процес сприйняття впливають установки (при поставленні завдання). Так, було проведено експеримент, коли двом різним групам студентів-психологів запропонували один і той самий портрет людини. У першому випадку була дана установка про те, що це відомий вчений, і пропонувалося за зовнішніми даними його обличчя скласти соціально-психологічний портрет.

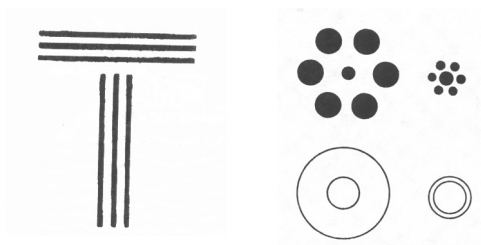

Рис. 7. Деякі оптико-геометричні ілюзії сприйняття

У другому випадку при тому самому завданні загальна установка стосувалася того, що це особливо небезпечний рецидивіст. Результати показали, що студенти називали психологічні якості згідно з одержаною установкою¹.

Схожий психологічний експеримент провів О. Бодальов. Групі дорослих випробуваних були по черзі показані фотографії молодої людини і літнього чоловіка. Особам, щодо яких проводився експеримент, запропонували переглянути кожну з фотографій протягом п'яти секунд, а потім вони повинні були словесно відтворити вигляд людини, яку вони щойно бачили. Показ фотографій супроводжувався установкою-характеристикою зображених на них осіб. Установками, що передували показу фотографії, були: «злочинець», «герой», «письменник», «учений». Пропонувалися різні словесні портрети тих самих осіб, що свідчать про значний вплив установки на сприйняття осіб, щодо яких проводився експеримент:

«Цей звірюга щось хоче зрозуміти. Розумно дивиться, не відводячи погляду. Стандартне бандитське підборіддя, мішки під очима, фігура масивна, старіюча, відкинута уперед» (автор «портрета» — І. Установка — злочинець).

«Людина морально занепала, дуже озлоблена. Неохайно одягнена, незачесана. Можна думати, що чоловік, до того як стати злочинцем, був службовцем чи інтелігентом. Дуже злий погляд» (автор «портрета» — К. Установка — злочинець).

«Молода людина років 25–30. Обличчя вольове, мужнє, з правильними рисами. Погляд дуже виразний. Волосся скуйовджене, чоловік неголений; комір сорочки розстібнутий. Мабуть, це «герой» якоїсь сутички, хоча в нього і не військова форма (одягнений у картату сорочку)» (автор «портрета» — Г. Установка — герой).

¹ Цей експеримент було показано у науковому фільмі «Я та інші».

«Дуже вольове обличчя. Очі, які «нічого не бояться», погляд з-під лоба. Губи стиснуті, відчуваються душевна сила і стійкість. Вираз обличчя гордий» (автор «портрета» — М. Установка — герой).

«Портрет чоловіка близько 50–53 років. Відкрите обличчя, крупні риси. Сиве, вірніше, сивіюче, волосся; чоло опукле, з горизонтальними зморшками. Дуже виразні очі, які зазвичай бувають у розумних, проникливих людей. Навколо очей безліч дрібних зморшок, що надають обличчю дещо лукавого виразу. Здається, що ця людина при зустрічі обов'язково почне з жарту. Нижню частину обличчя не пам'ятаю. Запамяталися руки — невеликі, неробочі, вкриті волоссям. Портрет письменника... Мені здається, що це обличчя людини, яка любить дітей і пише для них. Судячи з невимушеного вигляду, він зник позувати, напевно, це відомий письменник. Ще раз хочеться підкреслити, що найбільше запам'ятовуються в портреті очі. Людина з такими очима, мабуть, добре знає і любить життя, людей...» (автор «портрета» — В. Установка — письменник).

«Чоловік років шістдесяти, лисий, з цигаркою в руці. Риси обличчя крупні, правильні. Голова велика, чоло високе і широке, справжнє чоло вченого. Погляд і вираз обличчя вченого говорять про те, що він напружено і болісно вирішує якусь проблему» (автор «портрета» — Д. Установка — учений)¹.

Ще один приклад. Австралійський психолог Пауль Р. Уїлсон довів, що зріст людини в очах сторонніх не завжди дорівнює фактичному. Уїлсон представив п'ятьом різним групам студентів Мельбурнського університету одного і того самого чоловіка, щораз привласнюючи йому нові звання і титули, а потім просив студентів визначати на око його зріст. Результати виявилися вражаючими. Коли людину представляли як студента, зріст незнайомця досягав у середньому 171 см, але тільки-но його назвали асистентом кафедри психології, його зріст піднявся до 178 см. При званні «старший лектор» зріст перевищив 180 см. А зріст «професора» дорівнював 184 см².

Існують особливості сприйняття зовнішніх ознак людини залежно від віку особи, яка сприймає. Тенденції зміни обсягу і якості інформації про зовнішність людини було досліджено в таких вікових групах: 7–8, 10–11, 11–12, 13–14, 14–15, 17–18 років і у віці від 21 до 26 років (дослідження О. Бодальова). Встановлено три основні закономірності: 1) з віком при словесному відтворенні вигляду людини, яка сприйма-

¹ Див.: Бодалев А. А. Восприятие человека человеком. – Л., 1965. – С. 39–40.

² Див.: Почему профессор выше студента // Знание – сила. – 1975. – № 4. – С. 49.

ється, у створюваний портрет дедалі частіше включаються як істотні ознаки компоненти, що створюють фізичний вигляд. До 21–26 років відсоток фіксувань цієї сторони зовнішності порівняно з відсотком фіксувань і відображень дітьми 7–8 років зростає майже в 2,2 раза; 2) відсоток фіксувань особливостей експресії до 21–26 років порівняно з відсотком фіксувань цієї сторони учнем першого класу збільшується майже в 3,6 раза; 3) з віком неухильно зменшується включення в «портрет» людини, яка сприймається, опису елементів, що становлять оформлення зовнішності людини. Відсоток фіксувань цієї сторони зовнішності в описах людини, яка сприймається, порівняно з відсотком фіксувань її дітьми 7–8 років зменшується до 21–26 років у 14,9 раза.

У даному психологічному дослідженні розглядається питання оцінки віку іншої людини. Зокрема, було встановлено, що більшість помилок зроблено у тому разі, коли деякі ознаки зовнішності людини не відповідали її віку.

Наступною стадією формування показань є *запам'ятовування*. Слід зазначити, що надзвичайно важливим чинником, який впливає на об'єктивність показань, є пам'ять. У психології пам'ять розглядається як слідове відображення минулого, що полягає в запам'ятовуванні, збереженні та подальшому відтворенні або впізнаванні раніше сприйнятого. Пам'ять — це здатність утворювати умовні зв'язки, зберігати та актуалізувати сліди цих умовних зв'язків.

Запам'ятовування і відтворення ґрунтуються на створенні та актуалізації тимчасових зв'язків у корі великих півкуль головного мозку під впливом як безпосередніх, так і словесних подразників, і формуються залежно від змісту і характеру діяльності об'єкта. Цим людська пам'ять глибоко відрізняється від так званої машинної пам'яті, що моделює лише окремі її механізми — механізми утворення слідів, здатних відтворюватися.

Пам'ять людини, як і сприйняття, має вибірковий характер: людина запам'ятовує не все, що вона сприймає. Запам'ятовується лише те зі сприйнятого, що викликає глибокі переживання або має істотне значення. Ця обставина своєрідно позначається на показаннях свідків, потерпілих, обвинувачених.

З часом пам'ять викривлює сприйняті події. Запам'ятовування, яке у часі недалеко відстає від події злочину, дає змогу краще, детальніше, повніше відтворити сприйняття. Повне і яскраве оповідання про спостережене можна одержати в тому разі, якщо особа допитується через короткий проміжок часу після того, як спостерігалася подія.

Залежно від того, що сприймається, пам'ять людини поділяється на декілька видів. Сприйняттю дії, рухів відповідає моторна (рухова пам'ять); сприйняттю зоровому — зорова пам'ять; слуховому — слухова; дотику разом із зоровим і слуховим — наочно-образна пам'ять; запам'ятовуванню логічних зв'язків — словесно-логічна; переживанням, почуттям — емоційна пам'ять. Усі перелічені види пам'яті рідко зустрічаються в людини у чистому вигляді. Є люди, які запам'ятовують краще на слух, ніж за допомогою органів зору. Часто запам'ятовування є результатом лише зорового сприйняття, причому деталізація досягає такого рівня, що людина може, наприклад, автоматично назвати сторінку і рядок книги, де викладене те чи інше положення. Відома спеціальна пам'ять людей у якій-небудь галузі: феноменальне запам'ятовування чисел, кольорів тощо. В психології таке явище називається ейдетизмом (від грец. εἶδος — форма, вигляд: здатність відтворювати надзвичайно яскравий наочний образ предмета через тривалий час після припинення його сприйняття), а пам'ять — ейдетичною.

Запам'ятовування передбачає встановлення відповідних нервових зв'язків чи асоціацій. У психології розрізняють декілька видів асоціативних зв'язків (асоціацій): асоціації за суміжністю, подібністю, контрастом; однозначні та багатозначні.

Асоціації за суміжністю передбачають запам'ятовування подій, що відбуваються послідовно, або дій, між якими існує зв'язок. Завдяки цьому нервові процеси, пов'язані з одним із них, викликають дії нервових процесів, пов'язаних із іншими. Так, нагадування про подію, що передусе ДТП, викликає у пам'яті деталі обставин, пов'язаних з нею.

Асоціації за подібністю мають місце тоді, коли сприйняття якого-небудь об'єкта викликає в пам'яті спогад про подібний до нього об'єкт, навіть якщо він ніколи не сприймався з ним разом або в якому-небудь часовому зв'язку.

Асоціації за контрастом за своєю природою близькі до асоціацій за подібністю, однак їх сутність полягає в тому, що сприйняття якого-небудь об'єкта викликає в пам'яті спогад про інший об'єкт, що відрізняється прямо протилежними ознаками.

Певну роль у процесі запам'ятовування відіграють й інші види асоціативних зв'язків, а саме: однозначні та багатозначні. Однозначна асоціація при запам'ятовуванні пов'язує певну обставину з яким-небудь одним фактом чи дією, багатозначна — передбачає зв'язок з декількома фактами.

Асоціації мають рефлекторну природу. Асоціація — це звичайний послідовний ряд рефлексів, у якому кінець кожного попереднього зливається з початком наступного в часі. Асоціація є безупинним рядом доторкувань кінця попереднього рефлексу з початком наступного (І. Сеченов).

Запам'ятовування може мати довільний і мимовільний характери залежно від наявності чи відсутності мети запам'ятовування. У практиці розслідування злочинів слідчому рідко трапляються показання, засновані на умисному запам'ятовуванні фактів із метою викладу їх згодом на допиті. Найбільш частими є показання, що не є результатом умисного запам'ятовування того, що спостерігається. Цією обставиною і пояснюються уривчастість, неповнота відомостей, що повідомляються, забування одних деталей і яскраве відтворення інших тощо.

Для продуктивності мимовільного запам'ятовування важливим є те місце, що посідає в діяльності даний матеріал. Краще запам'ятовується матеріал, який викликає активну розумову роботу і зацікавленість, що має певну значущість.

З часом відбуваються процеси забування (поступове зменшення можливості в пригадуванні матеріалу). Тут важливе значення має подальша діяльність індивіда.

Існують загальні правила, згідно з якими у зв'язку з процесом забування допит необхідно проводити якнайшвидше після події. Проте слід пам'ятати і про явище ремінісценції — поліпшення відтворення запам'ятованого матеріалу через деякий проміжок часу після його заучування. Треба також пам'ятати і про різні порушення пам'яті, що виникають при різних локальних ураженнях головного мозку — амнезії (ретроградній і антероградній).

Заключною стадією формування показань є *відтворення*. У психології відтворення визначається як процес пам'яті, що полягає в актуалізації раніше сприйнятого матеріалу шляхом «діставання» його з довгострокової пам'яті та переведення її в оперативну. Розрізняють відтворення у вигляді узнавання або спогаду, мимовільного і довільного, безпосереднього чи відстроченого.

Матеріал, що міститься в пам'яті, реконструюється (перетворюється). У психологічній літературі виділяють два види реконструкції: 1) така, що не порушує адекватності відтворення сприйнятого; 2) така, що порушує адекватність відтворення сприйнятого.

Давання показань у процесі допиту — своєрідна форма відтворення подій минулого. При відтворенні, на відміну від попередніх стадій

формування показань, беруть участь як допитуваний, так і слідчий. Причому на допитувану особу слідчий справляє керуючий вплив.

Процес відтворення на допиті чітко проявляється у висловленні думок допитуваного. Вміння висловлювати свої думки (усно чи письмово) у кожної людини є індивідуальним (мають значення рівень інтелекту, освітній і культурний рівні, мовна підготовка тощо).

На формування показань у стадії відтворення впливають: емоційний стан допитуваного, темперамент і характер, сугестивність, схильність до фантазування. Так, у процесі відтворення події допитуваний перебуває у певному психічному стані (емоційна напруженість, страх, фрустрація тощо), який необхідно враховувати слідчому в процесі допиту. У деяких випадках такі стани сприяють обранню допитуваним відповідної позиції на допиті: відмова від показань, повідомлення неправдивих відомостей, зміна раніше даних показань.

При відтворенні можливе виникнення помилок, що зумовлено залежністю відповідей допитуваного (за формою) від характеру запитань слідчого. Це виражається в явищі персеверації (прагненні повторити у відповіді слова і конструкції, що вжиті слідчим у запитанні) і вербальній ригідності (допитуваний продовжує мислити в напрямі, нав'язаному йому слідчим).

Важливе значення має розгляд питання про вплив сугестії (навіювання) на процес формування показань. Навіювання в психології визначається як процес однобічного, активного та персоніфікованого впливу одного на іншого чи групу людей, який здійснюється за допомогою мовного повідомлення і характеризується неусвідомленим сприйняттям того, що навіюється (Б. Паригін). Навіювання спричиняє виникнення помилок у показаннях. Розрізняють три види навіювання: 1) доперцептивне (навіювання, що передєє сприйняття події); 2) навіювання перцептивне (навіювання в процесі сприйняття події); 3) постперцептивне (навіювання, спрямоване на подію, що вже відбулася).

На стадії відтворення навіювання може виникнути як результат впливу з боку слідчого, тому заборонені навідні запитання, що містять елементи сугестії.

У процесі відтворення можуть бути сформовані неправдиві показання. Допитуваний завжди свідомо формує неправду. Неправда поділяється на повну і часткову (у більшості випадків має місце часткова неправда).

Психологічні особливості допиту неповнолітніх. Підготовка і проведення допиту неповнолітніх багато в чому зумовлені віковими

та індивідуальними особливостями допитуваної особи. Знання цих особливостей має важливе значення для правильного обрання прийомів установлення психологічного контакту, режиму проведення допиту, здійснення впливу на неповнолітнього, оцінки його показань.

Неповнолітні — це особи, які не досягли 18-літнього віку. У літературі з психології запропоновано шість вікових груп неповнолітніх: 1) дитячий вік (до 1 року); 2) раннє дитинство (від 1 до 3 років); 3) дошкільний вік (від 3 до 7 років); 4) молодший шкільний вік (від 7 до 11–12 років); 5) підлітковий вік (від 11 до 14–15 років); 6) старший шкільний вік (рання юність) (від 14 до 18 років).

Вік, починаючи з якого неповнолітній може виступати на допиті як свідок чи потерпілий, у кримінально-процесуальному законодавстві не визначено. У п. 3 ст. 69 КПК України лише вказано, що не можуть бути допитані як свідки особи, які згідно з висновком судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них. Характерні для неповнолітніх особливості психіки не є психічними чи фізичними вадами, але вони, без сумніву, впливають на процес формування і давання показань. Практиці розслідування злочинів відомо чимало прикладів, коли діти віком 3–5 років повідомляли на допиті дані, що сприяли встановленню об'єктивної істини у справі. Водночас дітей рекомендується допитувати лише у разі крайньої потреби, позаяк допит може негативно вплинути на їх психіку.

Для дітей дошкільної вікової групи характерна кмітливість, їх сприйняттю притаманна деталізація. При відтворенні події, що спостерігалася, діти можуть давати свідчення про факти, які не помітили дорослі. У цьому віці діти не мають достатньої здатності до послідовного логічного мислення і можуть давати лише прості відповіді на зрозумілі їм запитання.

Для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку характерними є наявність підвищеного навіювання і схильність до фантазування. Ці психологічні особливості необхідно враховувати у процесі допиту і при оцінці показань неповнолітнього.

Підлітковий вік — це перехідний етап від дитинства до дорослості. Принципово нова відмінна риса цього віку — «почуття дорослості». Підліткам притаманні імпульсивність, швидка зміна настрою, негативізм. Ці якості можуть бути причиною відмови від спілкування зі слідчим.

Несприятливе найближче побутове оточення і відсутність достатнього життєвого досвіду спричиняють формування перекручених уявлень про такі моральні поняття, як дружба, товарицькість, сміливість, скромність тощо. Часто підліток бере участь у вчиненні злочину через помилкову товарицькість, боязнь зарекомендувати себе боягузом, не виявити рішучість, сміливість.

Неповнолітнім цього віку притаманний негативізм як заперечення чужих авторитетів (особливо у періоди вікових криз). Підліток може заперечувати авторитет батьків, педагогів, усіх, хто має «владу», ігнорувати вимоги, що ставляться до нього.

Старший шкільний вік (рання юність) — завершальний етап переходу до дорослості. Старші школярі характеризуються досить високим розвитком психічних процесів. Рання юність — це вік формування світогляду. В цей період визначаються життєві ідеали, обирається професійна спрямованість. Це вік, коли неповнолітній намагається визначити зміст і мету життя. У період ранньої юності змінюється об'єкт поклоніння, який стає для неповнолітнього вищим авторитетом (референтом).

Психології неповнолітніх притаманне явище конформізму. Конформність — це піддатливість людини реальному чи уявному тиску групи. Яскравий прояв конформності неповнолітніх виявляється під час вчинення ними групових злочинів.

Через соціально-психологічні особливості неповнолітніх різних вікових груп їхня поведінка може набувати віктимного характеру, а самі неповнолітні — ставати жертвами злочинів. Підвищеною віктимністю доволі часто характеризуються неповнолітні з асоціальними установками, які віддають перевагу безцільному витрачання часу і нерідко провокують конфліктні ситуації.

Ефективному використанню тактичних прийомів допиту, правильній оцінці одержаних показань сприяє знання слідчим закономірностей формування показань неповнолітніх. Розуміння механізму формування показань визначає можливість виявлення та усунення в них перекручень.

Сприйняття дітей, зумовлене нестійкістю уваги, слабкістю логічного мислення, схильністю до фантазування, відрізняється від сприйняття дорослих: 1) поверховістю; 2) фрагментарністю; 3) яскравим емоційним забарвленням.

Обсяг і характер сприйняття зовнішніх ознак людини залежать від віку особи, яка сприймає, і рівня її розвитку. Цікаві психологічні до-

сліди, засновані на використанні малюнків із зображеннями людей і предметів, у яких брали участь діти трьох, п'яти і семи років, були проведені Х. Бедильбаєвою. Результати її дослідження свідчать про те, що неповнолітні цих вікових груп виявляли більше уваги та інтересу до малюнків із зображенням людей порівняно з зображенням предметів. При сприйнятті зображення людей вони неоднаково ставилися до різних особливостей зовнішнього вигляду людини.

Оцінці віку іншої людини підлітками було присвячене дослідження В. Куніциної, результати якого показують, що вік є значущим компонентом зовнішності і зазначається у 49 % описань семикласників і у 75 % — восьмикласників. Визначення віку, що надаються, часто відповідають часовим уявленням підлітка, відмінним від часового масштабу дорослих людей: вік «середній» — 24 роки, вік «похилий» — 38–40 років. При встановленні віку підлітки використовували занадто великі часові інтервали (іноді 10–15 років). Особи, яких випробовували, найкраще визначали вік своїх однолітків (41 % правильних відповідей) і дітей, молодших від себе (32 % правильних відповідей). Точність оцінки віку осіб зрілого і літнього віку була низькою (відповідно 13 % і 7 %). Більшість помилок було зроблено у тому разі, коли деякі ознаки зовнішності людини не відповідали її віку. Так, вік 36-літнього чоловіка, який мав велику лисину, усі підлітки значно завирили. Підвищена емоційно-динамічна виразність сприйманих осіб, навпаки, сприяла активному заниженню їхнього справжнього віку.

Помилки сприйняття можуть бути пов'язані з впливом на організм неповнолітнього алкогольних напоїв, наркотичних та інших психоактивних речовин. Зокрема, при алкогольному сп'янінні погіршується здатність правильно оцінювати просторово-часові відносини, можливість адекватно сприймати події, що відбуваються, та їх послідовність, розуміти значення того, що відбувається.

Процес відтворення на допиті пов'язаний зі здатністю правильно висловлювати свої думки. Особливі труднощі при цьому виникають у допитуваних, які належать до молодших вікових груп неповнолітніх. Намагаючись висловити власну думку і не знаходячи потрібного слова, неповнолітній може замінити його іншим, яке йому відоме.

Психічні стани, в яких перебуває допитуваний, сприяють обранню неповнолітнім відповідної позиції на допиті: відмови від показань, повідомлення неправдивих відомостей, зміни раніше даних показань. Так, у процесі розслідування групового зґвалтування неповнолітньої О. (13 років) потерпіла на допиті просила не карати злочинців і вказа-

ла, що на суді вона не даватиме показання про вчинені щодо неї дії неповнолітніми В., Г. та Н. Мотивами такої заяви, як згодом з'ясувалося, стали страх і почуття сорому.

Допит неповнолітнього свідка віком до 14 років провадиться у присутності педагога. Присутність педагога при допиті свідків віком від 14 до 16 років не є обов'язковою. Це питання у кожному випадку вирішує слідчий на власний розсуд. У разі потреби при допиті неповнолітнього свідка можуть бути присутніми лікар, батьки чи інші законні його представники (ст. 168 КПК України). Згідно зі ст. 438 КПК України при допиті неповнолітнього обвинуваченого присутність педагога або лікаря, батьків чи інших законних представників винесена на розсуд слідчого чи прокурора або може бути здійснена за клопотанням захисника.

Завдання педагога полягає в тому, аби допомогти слідчому визначити особливості особи неповнолітнього, встановити з ним психологічний контакт, виробити тактику допиту, сформулювати запитання з урахуванням особливостей психіки неповнолітнього.

При підготовці до допиту неповнолітнього здійснюється вибір місця та обстановки допиту (вдома, у школі, в кабінеті слідчого), що має сприяти встановленню психологічного контакту та одержанню необхідної інформації. Доцільно заздалегідь підготувати запитання, які треба з'ясувати у неповнолітнього. Вони мають бути простими, доступними для розуміння допитуваного. Виконання такого завдання забезпечується складанням плану допиту.

У процесі допиту неповнолітнього слідчому необхідно встановити з ним психологічний контакт. Для цього рекомендується провести бесіди на сторонні теми (спорт, навчання, ігри, нові фільми, книжки тощо), продемонструвати знання його потреб та інтересів. При допиті неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого слідчий повинен триматися спокійно, доброзичливо, але й достатньо твердо. Така манера поведінки сприяє встановленню необхідного контакту з підлітком, налаштовує його на відверту бесіду.

Неповнолітньому допитуваному слід допомогти у формуванні правдивих показань. Слідчий не повинен використовувати постановку запитань, що мають елементи навіювання (навідні запитання). Дуже обережно слід оголошувати показання інших осіб. Постановка навідних запитань часто є причиною виникнення добросовісних помилок у показаннях. Неправдиві ж показання неповнолітнього можуть бути наслідком помилкового розуміння «геройства», «товариськості».

§ 3. Психологія очної ставки

Очна ставка — це слідча (судова) дія, яка передбачає одночасний допит раніше допитаних осіб про обставини, щодо яких були дані істотно суперечливі показання. Очна ставка може бути проведена між двома допитаними раніше свідками, між двома обвинуваченими чи підозрюваними. Вона може бути проведена також у суді.

Сутність очної ставки полягає в тому, що слідчий пропонує кожному з допитуваних дати показання про обставини, в яких виявлено істотні суперечності. Під час проведення очної ставки допитуваним може бути дозволено ставити запитання один одному.

Відомо, що очна ставка проводиться для усунення істотних суперечностей у показаннях. Однак вивчення психологічних особливостей очної ставки показує, що вона дає змогу вирішити й інші завдання: долати добросовісні помилки допитуваного; перевіряти правдивість показань раніше допитаних осіб; з'ясувати причини походження істотних суперечностей; перевіряти та оцінювати криміналістичні версії; викривати неправду в показаннях допитуваних (неправдиве алібі, обмова, самообмова та ін.); перевіряти зібрані раніше у справі докази; підсилювати позицію тих чи інших осіб, які дали правдиві показання.

У літературних джерелах (В. Комарков) розрізняють характеристики очної ставки: єдність предмета (особи допитуються з тих самих обставин); єдність об'єкта (очна ставка є процесом безперервного порівняння показань двох одночасно (поперемінно) допитуваних осіб); єдність часу (допит двох осіб здійснюється в їх присутності протягом слідчої дії); єдність місця (особи допитуються в одному місці); допитувані особи повинні бути поставлені у рівні умови сприйняття запитань слідчого і показань один одного; єдність документування (процедура очної ставки фіксується в одному протоколі слідчої дії).

Проведення очної ставки передбачає «ефект присутності» (або соціальної інгібіції), коли обвинуваченому необхідно давати показання у присутності іншої особи, яка знає дійсні обставини події, що відбулася. У психології це явище іменується інгібіцією соціальною — погіршення продуктивності виконання діяльності в присутності інших людей. У цьому разі людина орієнтується на поведінку іншої особи, якій відомі реальні обставини події. Злочинцю набагато легше давати неправдиві показання слідчому, який не був присутній при вчиненні злочину і не знає всіх його обставин, ніж у присутності особи, обізнаній (яка безпосередньо сприймала подію) про злочин.

Під час очної ставки відбувається спілкування між трьома особами: слідчим і двома раніше допитаними особами. Тому процес взаємного рефлексування відрізняється складністю. Допитувані впливають один на одного своїм авторитетом, вольовими якостями, життєвим досвідом. Передання інформації між індивідами, які спілкуються, може здійснюватися не лише вербальними засобами, а й конклюдентними діями, жестами, мімікою та ін. Вплив у процесі очної ставки може бути й негативним, коли авторитет недобросовісного учасника (який може мати злочинний характер) впливає на добросовісного. Зокрема, складні психологічні стосунки можуть виникати при очній ставці потерпілого і обвинуваченого. Якщо є симптоми нестійкості потерпілого, очну ставку проводити недоцільно.

При проведенні очної ставки регулятором процесу спілкування є слідчий, який повинен урахувати характер стосунків між допитуваними, їхні соціально-психологічні особливості (тип темпераменту, риси характеру, вольові якості та ін.), злочинний «досвід» тощо. У процесі очної ставки відбувається «психологічне» протиборство. Усунення істотних суперечностей передбачає зміну конфлікту стосунків. Повідомлення правдивої інформації є засобом психологічного впливу.

Існують психологічні рекомендації щодо проведення очної ставки, які стосуються черговості допиту тих чи інших осіб, формулювання запитань допитуваним. Тут необхідно враховувати можливість допитуваних осіб впливати один на одного (з урахуванням позитивних і негативних якостей, «слабких місць», підвищеної сугестивності, конформності, нестійкості психіки та ін.). Треба прогнозувати можливість зміни показань. Доцільно спочатку вислухати думку осіб із більш «слабкою» психікою або осіб, які дають правдиві показання.

Тактико-психологічні особливості очної ставки визначаються: розширеним складом її учасників, ускладненим інформаційним обміном; сильним психологічним впливом учасників очної ставки один на одного; зниженням рівня прогнозу слідчого; можливістю зміни показань; підвищеним ступенем тактичного ризику. При проведенні очної ставки рекомендуються такі прийоми: супровід спілкування пред'явленням доказів, маскуванню цілей очної ставки, раптовість її проведення, приховування поінформованості слідчого про ті чи інші обставини. Як психологічний вплив пропонується проведення декількох очних ставок підряд із несумлінним учасником чи проведення очної ставки у поєднанні з допитом. Існують рекомендації щодо проведення очних ставок із наростаючою силою. Тут важливо визначити черговість очних ставок. З кожною очною ставкою з'ясовуються дедалі істотніші спірні обставини.

§ 4. Психологія пред'явлення для впізнання

Психологічні закономірності сприйняття зовнішності людини, предметів. Пред'явлення для впізнання — слідча (судова) дія, сутність якої полягає у встановленні тотожності чи розбіжності пропонуваного об'єкта з його уявним образом, відображеним у пам'яті того, хто впізнає. Процес упізнання може бути зображено у вигляді схеми, яка поєднує його сутність і розвиток, що охоплюють три основні елементи: а) сприйняття зовнішності людини або сприйняття якого-небудь об'єкта; б) повідомлення про прикмети зовнішності або ознаки сприйнятих об'єктів; в) упізнання сприйнятих об'єктів серед пред'явлених.

Відповідно до власних психологічних характеристик кожний із елементів має певну специфіку, що зумовлена його сутністю. Аналіз психологічних характеристик перших двох елементів схеми передбачає дослідження питань сприйняття зовнішності людини або інших об'єктів, а також повідомлення про сприйняте у процесі допиту, що передує впізнанню.

У літературі з психології доволі чітко визначено дві форми сприйняття об'єктів, що істотно впливають на процес подальшого впізнання: суцесивну і симультанну. Перша з них власне є аналітичною (суцесивною), тобто передбачає сприйняття, при якому виділяються (аналізуються) окремі прикмети зовнішності та ознаки предметів, наприклад, колір очей або волосся, форма носа, особливі прикмети тощо. Друга форма за своєю сутністю і психологічними характеристиками є синтетичною (симультанною), що передбачає сприйняття об'єкта у цілому, «в загальному вигляді», без виділення окремих ознак. Такий психологічно прихований процес синтезу ознак зовнішності, який дає змогу фотографічно одномоментно сприйняти зовнішність людини чи об'єкт, становить значний інтерес з огляду на можливість використання його результатів у процесі розслідування злочинів. Скептичне ставлення до цієї форми сприйняття, продиктоване необхідністю конкретизувати ознаки того, що сприймається, з метою перевірки та оцінки вірогідності, у даний час спростовується експериментальною психологією, що довела рівнозначність двох форм сприйняття об'єктів у плані адекватності відображеного і можливостей точного впізнання у подальшому.

Поряд із двома формами сприйняття у психології розрізняють третю форму, що має змішаний характер. Вона поєднує у собі елемен-

ти синтетичного та аналітичного сприйняття. Ця форма сприйняття у процесі повідомлення інформації може діагностуватися за такими даними, як вибіркоче повідомлення окремих ознак разом із синтетичним (прихованим, внутрішньо згорнутим, який не піддається виділенню та аналізу) сприйняттям інших ознак.

Різниця в процесах формування слідового образу при сприйнятті людиною тих чи інших об'єктів визначає різні форми і типи сприйняття. Це положення важливо знати, аби правильно діагностувати форму сприйняття у процесі попереднього допиту.

Правильність і повнота сприйняття зумовлюються суб'єктивними та об'єктивними чинниками, які впливають на даний процес. У цьому аспекті названій закономірності підкорено всі типи сприйняття, незалежно від їх специфіки. Остання нібито визначає індивідуальну належність до типу сприйняття, а втім, як система суб'єктивних і об'єктивних чинників має характер загальної залежності. Визначення правильності і повноти сприйняття при повідомленні тієї чи іншої інформації неможливе без урахування суб'єктивних і об'єктивних чинників, які супроводжують таке сприйняття. Саме визначення умов сприйняття і стану суб'єкта в цей момент дає можливість правильно оцінити його з погляду адекватності дійсності.

Розглянемо більш докладно суб'єктивні і об'єктивні чинники, які впливають на правильність сприйняття.

До системи суб'єктивних чинників належать психічний стан людини під час сприйняття (хвилювання, страх та ін.), спрямованість уваги, тривалість сприйняття, фізичний стан (біль, хвороба тощо), стан органів чуття вибірково до сприйманого (зорове, слухове, дотикове чи інше сприйняття). У перелічених чинниках, поєднаних одним терміном — суб'єктивні, немає більше або менше важливих, кожен із них відповідно до свого місця і значення у конкретному сприйнятті виконує ті функції, що певною мірою зумовлюють правильність і повноту сприйняття. Нерідко ці чинники діють комплексно і у взаємозв'язку, тому не завжди можна встановити вплив того чи іншого чинника і зробити відповідну поправку при оцінці одержаної інформації про сприйняте.

Стан психіки в момент сприйняття істотно позначається на обсязі та повноті сприйнятого, а це залежить від того, ким є особа, яка сприймає, — учасником події або спостерігачем. Стан психіки також багато у чому визначається характером події, яка може справити сильне емоційне враження або з погляду емоційного впливу бути байдужою. Так, подія, пов'язана з розбійним нападом, хуліганськими діями, в емоцій-

ному плані по-різному впливає на потерпілого і свідка, оскільки перший є безпосереднім учасником події. Почуття хвилювання чи страху, викликане подією, що відбулася, істотно суб'єктивує сприйняття у напрямі не тільки перебільшення, а й втрачання інформації, що стосується сприйняття зовнішності. Це пояснюється двома чинниками: з одного боку, почуттям страху, що сприяє сприйняттю події як більш значної, ніж вона була насправді (напала велика група — насправді ж три чоловіки; були озброєні пістолетами — насправді ж один із тих, хто нападав, мав ніж; напали з криками і погрозами — насправді ж не було вимовлено жодного слова тощо), а з другого — спрямованістю уваги.

Через відчуття страху навіть зовнішність нападника чи потерпілого свідок нерідко сприймає гіперболічно (перебільшено). Зріст злочинця стає більшим (величезним), очі — виблискуючими, чорне волосся — рудим тощо. У даному разі відбувається підміна істинно сприйманого стереотипними уявленнями про нападника та його вигляд. Це важливо враховувати слідчому при допиті потерпілого, коли йдеться про прикмети зовнішності нападника. У таких випадках свідок на відміну від потерпілого може дати про зовнішність злочинця більш об'єктивну інформацію, що пояснюється його емоційним станом, який дозволяє точніше фіксувати увагу на сприйнятому.

Як уже зазначалося, при сприйнятті потерпілим зовнішності учасника події може відбуватися не тільки гіперболізація, а й втрачання інформації, що стосується зовнішності. Це зумовлено перерозподілом уваги при сприйнятті, що залежить від її спрямованості. Найбільший емоційний вплив на потерпілого справляє момент дії злочинця, момент його діяльності, пов'язаної з насильством. Тому увага потерпілого зосереджується насамперед на діяльності учасників події, що сприймається ним, а не на їхній зовнішності. Саме цією обставиною пояснюється той факт, що потерпілий дає досить повні показання щодо події і надто скупу інформацію про зовнішність її учасників. Швидкість вчинюваних у момент події дій не дає йому змоги звернути увагу на інші обставини. Тому вся увага потерпілого, як правило, зосереджена на швидко спливаючій дії, а не на зовнішності конкретної людини чи інших осіб, які її вчиняють. Одержувана в таких випадках інформація може містити об'єктивні дані щодо окремих одиничних прикмет зовнішності або одягу, але повнотою вона характеризуватися не буде. Стосовно сприйняття зовнішності свідком, що не є потерпілим, то рівень його сприйняття може бути вищим, ніж у потерпілого, як через менший емоційний вплив, так і тому, що увага, яка розподіляється при

сприйнятті, має у цьому разі певну рівномірність, що визначає досить рівний характер сприйнятого.

Велике значення при визначенні повноти сприйнятого взагалі та сприйнятті зовнішності зокрема має спрямованість уваги. Вона часто визначає ступінь адекватності сприйнятого. Спрямованість уваги свідка залежить від його інтересу до того, що сприймається, а також від співвідношення цього інтересу з його власним станом, думками тощо та інтересу, викликаного подією, що спостерігалася. Певний збіг предмета розмірковування і того, що сприймається, робить останнє більш детальним.

Інтерес, що визначає спрямованість уваги, сприяє повноті та деталістичності сприйняття. Тому нерідко інформація про сприйняте при конкретній спрямованості уваги містить такі подробиці, що навіть викликають сумнів у їх істинності.

Особливе значення для повноти сприйняття має його тривалість, тобто об'єктивний час, протягом якого відбувається сприйняття. Повнота сприйняття і його час завжди перебувають у прямій залежності: чим більший час сприйняття, тим більше сприймається інформації. При цьому, звичайно, слід урахувувати спрямованість уваги, тому що за її відсутності і зосередженості індивіда на іншій події сприйняття від тривалості не виграє, оскільки залишається «сліпим». Тому, з'ясовуючи обсяг сприйнятого, при допиті слідчий має встановлювати як тривалість спостереження, так і стан спрямованості уваги. Звичайна подія злочину триває відносно короткий проміжок часу, тому тривалість спостереження (сприйняття) обмежено природними часовими межами. При допиті важливо з'ясувати тривалість події, котра, як правило, дорівнює тривалості сприйняття.

Повнота і правильність сприйнятого залежать від фізичного стану особи (хвороба, біль), що виник у момент сприйняття або продовжується в індивіда тривалий період. Безумовно, такий стан негативно впливає на повноту сприйняття, оскільки змушує людину зосереджувати увагу на власних больових відчуттях. Проте це зовсім не означає неможливості сприйняття з боку суб'єкта. Негативно впливають на сприйняття і больові відчуття у потерпілого, що виникають у зв'язку зі злочинним замахом.

Повнота і правильність сприйняття багато у чому визначаються таким суб'єктивним чинником, як стан органів чуття особи, яка сприймає. До останнього належать головним чином недоліки функцій органів чуття, наприклад слабкий зір, поганий слух та ін. Помилки в сприй-

нятті, пов'язані з погрішностями в органах чуття, можуть викликати перекручене уявлення індивіда про навколишню дійсність, а відтак, давати неправильну інформацію про сприйняте. Тому при одержанні інформації, коли показання тієї чи іншої особи викликають сумнів у їх правильності, слід урахувувати ці обставини і з'ясувати стан органів чуття індивіда. Для впізнання визначальне значення має стан таких органів чуття, як зір і слух, оскільки саме їм належить головна функція у сприйнятті зовнішності людини та ознак інших об'єктів, що згодом можуть бути пред'явлені для впізнання.

Правильність сприйняття зумовлюється також низкою об'єктивних чинників. До них належать чинники, які традиційно виділяються загальною психологією як такі, що впливають на перебіг і повноту сприйняття, наприклад, освітленість об'єкта, який сприймається; відстань, на якій відбулося спостереження; погодні умови; час спливу події тощо. Залежність сприйняття від цих чинників є очевидною і не вимагає докладного аналізу, оскільки перебуває у природному співвідношенні «гірше освітлення — гірше сприйняття», хоча і має певні особливості, продиктовані індивідуальними якостями суб'єкта, який сприймає. Так, зокрема, деякі особи дуже добре бачать у темряві, чітко розрізняють ознаки зовнішності тих чи інших осіб та ознаки інших об'єктів. Це саме стосується і слухового сприйняття у тому разі, коли суб'єкт має високий поріг такого сприйняття.

Інші об'єктивні чинники, що впливають на повноту і правильність сприйняття, виявляють свої властивості залежно від того, який характер сприйняття (зорове, слухове чи ін.) і в якому індивідуальному співвідношенні воно перебуває із суб'єктивними якостями особи, яка сприймає. Наприклад, особа з далекозорістю не відчуває впливу чинника відстані на сприйняття так гостро, як особа з нормальним зором. Це поширюється і на інші форми сприйняття, зокрема слухове.

У процесі допиту, що передує пред'явленню для впізнання, для правильної оцінки одержаних показань потрібно враховувати названі обставини. Тут важливо знати, що несприятливі об'єктивні чинники часто створюють передумови для перекручень сприйнятого (імла, сутінки, снігопад — при зоровому сприйнятті; шум, велика відстань, звуконепроникні перешкоди — при слуховому сприйнятті).

Допит свідка або обвинуваченого, що передує пред'явленню для впізнання, може бути тактично правильно організований, якщо слідчому відомі певні психологічні характеристики сприйняття зовнішності індивіда або ознак предмета, що узагальнюють досвід людського

сприйняття. У цьому відношенні інтерес становлять дослідження, які стосуються проблеми сприйняття зовнішності людини (дослідження О. Бодальова). Їх значення для обрання тактики допиту, що передуює пред'явленню для впізнання і організації самого пред'явлення, пояснюється насамперед тим, що вони стосуються першого враження про людину, яке завжди означає короткий часовий період взаємодії (сприйняття), а також закономірностей сприйняття людьми один одного у віковому аспекті.

Дослідження в галузі психології сприйняття свідчать про те, що певну специфіку у цьому аспекті мають неповнолітні залежно від віку. Зокрема, слідчій практиці відомі численні випадки, коли діти віком 7–8 років виступали свідками або потерпілими у справах різних категорій. Допити їх щодо прикмет зовнішності, з'ясування яких має на меті подальше пред'явлення для впізнання, нерідко виявляють прагнення до деталізації. Тим часом результати експериментів показують, що від дітей у цьому віці не можна вимагати детального опису фізичного вигляду індивіда, оскільки вони ще не можуть фіксувати його в аспекті, який цікавить розслідування.

При допиті неповнолітніх більш старших вікових категорій можливе з'ясування детальних даних про зовнішність, яка спостерігалася. Для практики розслідування результати сприйняття людьми один одного мають значення й в іншому аспекті, який, здавалося б, не має відношення до розглядуваної проблеми. Йдеться про деякі збірні соціальні характеристики зовнішності, зумовлені загальноприйнятими канонами або власними уявленнями індивіда про залежність зовнішності від її моральних і соціальних характеристик. У формуванні загального враження про людину мають значення життєві уявлення та еталони. Так, люди при сприйнятті пов'язують особливості психічних якостей із зовнішністю їх носіїв. У цьому аспекті було опитано 72 особи. До них належали: люди із квадратними підборіддями — вольові (9 осіб), люди із широким чолом — розумні (17 осіб), повні люди — добродушні (14 осіб), люди із товстими губами — сексуальні (2 особи), люди із зростом нижче середнього — владолюбні (5 осіб) (О. Бодальов).

Названі характеристики зовнішності у плані їх соціальної структури нас цікавлять у зворотному, суто зовнішньому комплексі, що відображає ознаки зовнішності людини, словесного портрета, а не їх змістовного порядку. Коли при описі зовнішності людини, що передуює пред'явленню для впізнання, трапляються терміни, що мають збірний і змістовний характер, необхідно встановити їх зміст, аби згодом пере-

вести у характеристики ознак зовнішності. Наприклад, важливо з'ясувати і розшифровувати такі фрази: «у нього було розумне обличчя», «вольове підборіддя», «хитрі оченята», «відкрите обличчя», «злий вираз обличчя», «добродушний», «червонолиций» та ін., які містять характеристики, що спираються на дані про зовнішність. Тому, проводячи цільовий допит, слідчий повинен звертати увагу на те, що саме породжує таке уявлення про зовнішність, уточнювати, чому допитуваний має таке уявлення, на яких даних воно ґрунтується, пов'язуючи останнє з усталеними життєвими еталонами. Це в багатьох випадках сприятиме одержанню інформації про зовнішність у криміналістичному плані, що необхідно для складання словесного портрета, який може бути використаний при розслідуванні.

Наведені дані про психологічні закономірності сприйняття зовнішності людиною можуть бути використані слідчим або суддею з метою обрання найбільш ефективної тактики допиту, що передує пред'явленню для впізнання, а також результатів проведеного впізнання в плані його ймовірності.

Ідентифікаційна сутність впізнання. Впізнання розглядається як процес і результат ідентифікації особи за чуттєво-наочним відображенням (сприйняттям). Ідентифікаційний процес при впізнанні має специфічні риси, що відрізняють його від інших форм ідентифікації. Головна відмінність полягає у формуванні образу, що є основою для подальшої ідентифікації, збереження його в пам'яті та актуалізації у процесі допиту, який передує впізнанню, і нарешті, у прихованій формі ідентифікації, контроль за якою не завжди можливий.

Формування образу, що може бути використаний для подальшого впізнання, за своїм механізмом є однотипним з формуванням матеріально-фіксованих форм відображення, оскільки вони є результатом взаємодії у першому випадку — психічного (спостереження, сприйняття), у другому — механічного (матеріальне відображення як результат взаємодії об'єктів). Проте у процесі чуттєво-наочного формування образу є особливості, що залежать від об'єкта, який сприймає. Останній має засвоїти не звичайні, а відмітні ознаки сприйнятого об'єкта, що згодом дадуть змогу виконати ідентифікаційну функцію. Таким чином, тут як ідентифікуючий об'єкт виступає жива мисляча матерія, що зберігає сприйнятий вигляд у різних формах (досить повна, неповна, недостатня). Її головним завданням є, з одного боку, засвоєння відмінних ознак сприйнятого, а з другого — використання зазначених ознак для виявлення об'єктів з числа подібних. У психології

впізнання розрізняють процеси створення образу і використання його згодом, які називаються відповідно формуючим і пізнавальним. Ці процеси є взаємозалежними, кожен із них немислимий без іншого.

У формуючому процесі розрізняють сприйняття двох груп ознак: достатніх і необхідних. Достатні ознаки за своїм характером є родовими, видовими, груповими, тобто ознаками, сукупність яких використовується як ступінь для виділення об'єкта впізнання із загального числа об'єктів. Необхідні ж ознаки у своїх повному і неповному комплексах створюють дані про образ (зовнішність), який є неповторним у наведеному поєднанні ознак і тим самим відрізняється від інших об'єктів групи, зокрема пропонованої для впізнання. Комплекс ознак, що запам'ятовується, є індивідуальним і залежить від безлічі суб'єктивних і об'єктивних даних, які впливають на сприйняття. Тут важливо відзначити лише одне — симультанне сприйняття є жорстким комплексом ознак, що не піддаються ні уявній, ні фактичній диференціації, і хоча має повноту, але повноту приховану, яка фіксується не зовнішньо, а внутрішньо — психікою об'єкта, який сприймає. Образ же, який сприймається аналітично, незважаючи на свою неповноту (сприйняття фіксує достатні та необхідні ознаки не в повному обсязі), дає можливість назвати ознаки, що виділяються, і диференціювати їх як опорні для подальшої ідентифікації при впізнанні. Ці особливості формування образу при сприйнятті повинні знати слідчі та судді.

Сприятий образ зберігається в пам'яті свідка (потерпілого) різний час, залежно від таких чинників, як стан пам'яті, рівень її зорової функції (зорова пам'ять), сила емоційного впливу на особу в момент сприйняття. З часом сприйятий образ у пам'яті стирається або спотворюється, що пов'язано з осмислюванням сприйнятого. У цьому разі прогалини при сприйнятті можуть бути заповнені фантастичними уявленнями суб'єкта і не відповідати дійсності. Тому в часовому аспекті процес допиту важливо проводити якнайближче до моменту сприйняття образу, тобто в момент, коли він ще не набув різних нашарувань, спричинених бесідами, розповідями та ін. Слід мати на увазі й можливу *ремінісценцію* — відстрочений спогад відображеного образу, який виникає у зв'язку із сильним емоційним впливом. У таких випадках можна рекомендувати проведення повторного допиту через 8–10 днів, коли пам'ять допитуваного досить міцно відтворюватиме сприйняте.

Специфіка пред'явлення для впізнання і допиту, що передують впізнанню, полягає у тому, що в їх процесі найбільш широко використовуються тактичні прийоми, спрямовані на актуалізацію сприйнятого

і запам'ятованого суб'єктом. Допит, що передує пред'явленню для впізнання, не є пасивним у плані фіксації того, що повідомляється, він активний за своєю формою, тому що передбачає використання різноманітних прийомів, які сприяють одержанню найбільш повної інформації про сприйнятий образ. До таких прийомів належать насамперед ті, що викликають асоціативні зв'язки, а отже, сприяють актуалізації сприйнятого. До них, зокрема, належить постановка нагадувальних запитань, психологічною основою яких є повідомлення допитуваному інформації, що допомагає відновити в його пам'яті обставини події.

Такі тактичні прийоми включають також широке використання фотороботів (у тому числі комп'ютерних), що виконують функції нагадування, а відтак, збудження у пам'яті асоціативних зв'язків, які належать до формування уявного образу. Важливо зазначити ту обставину, що фотороботи можуть бути використані й тоді, коли особа, яка спостерігала, не може назвати прикмети зовнішності через симультанне (синтетичне) сприйняття. У даному разі пред'явлення цій особі тих чи інших портретів може сприяти виникненню асоціативних зв'язків, що є основою для пошуків у її пам'яті раніше сприйнятої зовнішності або її окремих прикмет. Так, якщо на початку складання комп'ютерного фоторобота особа не могла назвати окремі ознаки зовнішності людини, то наприкінці сеансу складання фоторобота ця людина (очевидець або жертва злочину) заявляє про схожість із реальним злочинцем на 80–85 %¹.

Специфіка ідентифікаційного процесу при пред'явленні для впізнання полягає в тому, що він здійснюється у прихованій формі, суб'єктивний характер і непростежувальність якої ускладнюють, а іноді виключають контроль за перебігом її виконання.

Сутність ідентифікації в процесі пред'явлення для впізнання полягає в збігу уявного образу запам'ятованої раніше зовнішності з комплексом ознак зовнішності однієї з осіб, пред'явлених для впізнання. Особою, яка здійснює ідентифікацію, в усіх випадках є суб'єкт, що порівнює запам'ятований раніше образ і зовнішність пропонуваніх для впізнання осіб. Інші особи, як видається, не можуть бути суб'єктами, які здійснюють ідентифікацію. У цьому відношенні не можна погодитися з тим, що при ідентифікації особа, яка впізнає, і слідчий (чи суд) вирішують, чи є пред'явлений об'єкт тим же самим або подібним. Поширення функції ідентифікації не тільки на особу, яка впізнає, а й на

¹ Дані наведено на підставі результатів створення комп'ютерних фотороботів в Інституті вивчення проблем злочинності АПРН України.

інших осіб, присутніх при проведенні цього акту, є неправильним. Ідентифікацію в її справжньому значенні може здійснювати лише особа, яка впізнає, оскільки їй належить суб'єктивне запам'ятовування образу, що може бути об'єктивовано в зафіксованих показаннях, суб'єктивному портреті та ін.

Ідентифікацію шляхом уявного зіставлення запам'ятованого раніше і справжнього образу здійснює лише особа, яка впізнає. Інші особи, які організують даний акт, можуть лише оцінювати правильність проведеного впізнання, але не виконувати ідентифікаційні функції, позаяк один із необхідних елементів, що дають змогу робити ідентифікацію, у них відсутній. Йдеться, зокрема, про слідовий образ, який сформувався при попередньому сприйнятті особи і виконує функцію об'єкта, що ідентифікується, за відсутності якого процес ідентифікації втрачає сенс.

Існує одна цікава обставина, що наближає слідчого, суддю, оперативного працівника до особи, яка здійснює ідентифікаційну функцію. Нею, зокрема, є те уявлення про зовнішність злочинця, що формується з ознак, які повідомляються потерпілим або свідком. Проте, незважаючи на його чіткість, в окремих випадках воно не має повноти, необхідної для здійснення ідентифікації. Якщо тут і можна говорити про впізнання, то лише як про опосередкований процес.

Впізнання як ідентифікаційний процес відбувається у прихованій формі, прихованій у тому розумінні, що спостерігач (слідчий, суд) не може простежити всі моменти цього процесу, оскільки збіг слідового образу з пред'явленим не відкриває всієї сукупності ознак, необхідних для висновку про тотожність. Суб'єктивність сприйняття та оцінки тієї чи іншої ознаки, а також їх сукупності певною мірою, як і неповнота сприйнятого, зумовлюють прихований характер ідентифікації при впізнанні. Цей бік ідентифікаційного процесу найбільш чітко виявляється тоді, коли пред'явлення для впізнання відбувається при симультанній формі сприйняття ознак, коли особа не може назвати і виділити конкретні прикмети зовнішності, запам'ятавши об'єкт у цілому. У цьому разі ідентифікаційний процес залишається непростеженим, і об'єктивними критеріями його перевірки є інші докази у справі, що підтверджують можливість і правильність такого впізнання. Слід також зазначити, що інші докази у часовому аспекті можуть як передувати пред'явленню для впізнання, так і бути виявленими після його провадження.

Прихована форма процесу впізнання як ідентифікації, здійснюваної суб'єктом, який раніше сприймав образ, що спостерігається,

об'єктивується комплексом даних, які дають змогу перевірити та оцінити правильність впізнання. Причому така об'єктивізація стосується насамперед впізнання, яке ґрунтується на аналітичному сприйнятті. У цьому разі інформацію про прикмети зовнішності містить один із елементів, який дає можливість перевірити вірогідність результатів пред'явлення для впізнання.

При розгляді системи ознак зовнішності, яка є підставою для вірогідного висновку про тотожність об'єкта, пропонованого для впізнання, або системи ознак предмета, важливе значення має їх класифікація. Остання зазвичай охоплює декілька груп ознак відповідно до предмета (форма, розмір, забарвлення, дефекти, інші індивідуалізуючі дані) і особи людини (анатомічні, функціональні та соціальні ознаки). Анатомічні ознаки характеризують статику зовнішності, функціональні — систему рухів, що притаманні особі (хода, жести, функціональні звички), соціальні — деталі зовнішнього оформлення (одяг, прикраси, косметика та ін.).

Серед цієї системи ознак особливу увагу в плані їх значення для впізнання особи привертають функціональні ознаки, оскільки вони містять характеристику особи, яку індивідуалізують, — міміка, пантоміміка, мова, голос.

Зараз особливе значення надається виразним рухам, яким належить певне місце в загальній характеристиці зовнішності особи і які через власну індивідуальність найближче стоять до необхідних ознак, що є опорними в процесі ідентифікації при впізнанні. Потирання рук, поглажування голови, почісування носа, змахи рукою, що підкреслюють значущість сказаного, знизування плечима та інші рухи зазвичай дають той чи інший обсяг інформації про особу та її стан.

Тактика пред'явлення для впізнання. Оцінка результатів. Психологічні закономірності, що лежать в основі процесу впізнання, значною мірою визначають тактику його провадження. Першим таким зумовлюючим моментом є проведення допиту, що передуює пред'явленню для впізнання. Тактична необхідність його проведення, регламентована у кримінально-процесуальному законодавстві, пояснюється, по-перше, важливістю одержання інформації про запам'ятоване; по-друге, необхідністю фіксації даних про сприйнятий образ із метою гарантії правильності та об'єктивності майбутнього впізнання. Тут психологічний аспект виступає у двох напрямках, причому один із них забезпечує швидке запам'ятовування інформації про сприйнятий об'єкт, яке перешкоджає її втраті у результаті природних процесів, що відбува-

ються в пам'яті людини, а другий — виконує функції контролю за майбутнім впізнанням і підбиранням ідентифікаційного матеріалу (подібних осіб), що забезпечує можливість і вірогідність впізнання.

Психологічним моментом, що зумовлює тактику пред'явлення для впізнання, є вимога про певну кількість об'єктів (осіб), яка створює оптимальні умови для впізнання пред'явленого. Вказана у кримінально-процесуальному законодавстві кількість осіб, серед яких є особа, що впізнається, має психологічне підґрунтя, яке впливає з експериментальних даних про найкраще зосередження уваги при перебиранні ознак у процесі порівняння об'єктів при проведенні впізнання, коли об'єктів, що пред'являються, налічується не менше трьох. Дійсно, у разі, якщо кількість пред'явлених об'єктів суттєво перевищує зазначену, може виникнути розосередження уваги, що не дає змогу сконцентруватися на певній кількості об'єктів. Значна кількість порівнюваних об'єктів (значний обсяг ідентифікаційного матеріалу) виключає швидкість порівняння, розподіляє увагу в дуже широкому діапазоні, що не сприяє чіткому виконанню функції порівняння.

І нарешті, психологія має ще один момент, що зумовлює тактику пред'явлення для впізнання, — можливість оцінити вірогідність висновків. У цьому аспекті становить інтерес оцінка результатів упізнання, яка провадиться декількома особами — процесуальними фігурами: з одного боку, самим впізнаючим — свідком, обвинуваченим або потерпілим, з другого — особами, які присутні при цьому акті та організують його, — слідчим, суддею.

За своєю психологічною природою ці оцінки не рівнозначні. Так, оцінка, здійснювана суб'єктом впізнання (свідком, потерпілим), виражається у впевненості або непевності у результатах проведеного порівняння, категоричності або імовірності власних висновків про те, чи пред'явлена йому особа є тією, що сприйнята раніше за тих чи інших обставин. Ця впевненість (непевність) чи категоричність (імовірність) визначається рівнем запам'ятовування прикмет зовнішності і збереження образу в пам'яті до моменту пред'явлення для впізнання. Власна оцінка має найвищий рівень доказовості тоді, коли особа впевнена в правильності впізнання. Але й таке впізнання не застраховане від можливих помилок, зумовлених суб'єктивними і об'єктивними чинниками, що впливають на правильність і повноту сприйняття та запам'ятовування.

У теоретичному і практичному відношеннях важливим є питання про доказову цінність упізнання, в основі якого лежить симультанне

сприйняття. Останнє формує образ у свідомості свідка, що дуже складно проконтролювати. Цьому може допомогти фоторобот, використований на етапі, який передує розшуку майбутнього суб'єкта, що пред'являється. Водночас слід зазначити, що впізнання, засноване на симультанному сприйнятті, за точністю не поступається впізнанню, в основі якого лежить сукцесивне сприйняття. У психологічному відношенні вони рівнозначні. Доказова ж цінність, вірогідність результатів упізнання визначаються їх місцем і співвідносністю з іншими доказами у справі. У цьому аспекті певне значення має «зустрічне» впізнання, коли особа, яка пред'являється, може заявити про те, що вона впізнає або може впізнати особу, яка стала об'єктом посягань.

Якщо оцінка результатів упізнання для потерпілого і свідка має характер безпосереднього висновку, то оцінки, здійснювані слідчим і суддею, є, власне, опосередкованими. Це пояснюється тим, що в їхній оцінці попередній матеріал (дані про прикмети зовнішності), як і дані спостереження самого акту впізнання, мають фрагментарний характер і не містять комплексу ознак, що створюють тверду впевненість у здійсненому впізнанні. Крім того, слідчий і суддя безпосередньо не сприймали особу або інший об'єкт у першому спостереженні, тому їх уявлення щодо цього моменту опосередковані тими даними, що містяться в повідомленні допитуваного про прикмети зовнішності чи ознаки об'єкта.

Однак оцінка результатів упізнання, здійснювана слідчим чи суддею, є більш різнобічною. Цьому в першу чергу сприяє те, що слідчий і суддя в процесі оцінки результатів упізнання порівнюють, зіставляють їх з іншими даними у справі. Ці дані можуть підтверджувати і тим самим робити більш доказовим акт впізнання, а можуть бути у такій суперечності з іншими матеріалами справи, що результати впізнання не матимуть доказового значення. Це нібито зовнішній бік оцінки результатів упізнання. Поряд із ним існує й інший не менш важливий бік — внутрішній. Його сутність полягає в оцінці самого процесу впізнання, здійснюваного суб'єктом ідентифікації, — свідком, потерпілим. Слідчий і суддя, спостерігаючи за процесом впізнання, оцінюють збіг порівнюваних прикмет зовнішності і ознак об'єкта та психічну реакцію суб'єкта, що супроводжує впізнання і ззовні виражається у впевненості обрання серед пред'явлених осіб або предметів саме того, який спостерігався раніше. Непевність у власних висновках, тривале порівняння того, що пред'являється, також дають матеріал для оцінки результатів упізнання. Такі дані в процесуальному аспекті мо-

жуть бути зафіксовані як висновки типу «здається, той самий», «точно не можу сказати, але схожий» та ін.

Вирішуючи питання про доказову цінність результатів упізнання, слідчий і суддя керуються внутрішнім переконанням, що впливає з усебічного розгляду доказів, які є у справі.

§ 5. Психологія відтворення обстановки та обставин події

Психологічні основи слідчого експерименту. Експеримент відіграє одну з головних ролей у пізнанні істини в будь-якій галузі діяльності людини. Широкий діапазон пізнавальних властивостей експерименту, його універсальність, варіантність, здатність виявляти нове, яке виходить за межі гіпотези, що перевіряється, або її наслідків, дали змогу віднести експеримент до методів, що сприяють встановленню істини.

Кримінально-процесуальне пізнання при розслідуванні злочинів не є винятком. Для нього також характерне широке використання експериментальних методів, серед яких особливе місце посідає слідчий експеримент. Такий експеримент виконує широку пізнавальну функцію і тому належить до слідчих дій, використовуючи які слідчий одержує можливість установлювати важливі факти і обставини. Сутність слідчого експерименту полягає у проведенні дослідів і безпосередньому сприйнятті слідчим досліджуваних явищ. Слідчий експеримент — слідча дія, яка полягає у проведенні спеціальних дослідів з метою перевірки зібраних доказів, одержання нових доказів, перевірки і оцінки слідчих версій про можливість існування тих чи інших фактів, що мають значення для розслідування злочину.

Гносеологічною основою слідчого експерименту є версія слідчого, складність якої визначається комплексом обставин, що є основою для її формування. Виникнення версії при послідовному розгляді етапів її розвитку, природно, спричиняє виведення висновків, тобто своєрідних припущень, наявність або відсутність яких при їх перевірці дає змогу встановити істинність висунутого припущення. Так, перевірка припущення про інсценування крадіжки шляхом проникнення через пролом у стіні передбачає виведення таких висновків: 1) можливість проникнення людини через пролом; 2) можливість витягнути через пролом матеріальні цінності та ін. Перевірка цих висновків, виведених із версії про інсценування крадіжки зі зломом, передбачає організацію

слідчих експериментів, метою яких є встановлення названих фактів. Проводячи такі експерименти, слідчий дійде висновку про те, чи правильною є його версія, чи відповідає істині заява про крадіжку.

Слідчий експеримент із погляду його пізнавальної ролі у процесі розслідування структурно подано на рис. 8.

Рис. 8. Структура слідчого експерименту

З'ясування ролі і значення слідчого експерименту в кримінально-процесуальному пізнанні пов'язане з дослідженням психологічної характеристики слідчого експерименту як окремої слідчої дії. До неї в першу чергу належать питання про необхідність проведення експерименту і прогнозування його результатів.

Необхідність проведення експерименту впливає з аналізу наявних у справі доказів, що формують певну версію. Можливість дослідження припущення, що виникло, шляхом проведення слідчого експерименту передбачає обов'язкову оцінку доказів.

Прогноз результатів як визначення найбільш імовірного розв'язання завдань, що перевіряються шляхом проведення експерименту, створює впевненість у його необхідності. Даними для прогнозування результатів експерименту є докази, характер і взаємозв'язки яких створюють необхідні передумови для припущень. Прогноз істотно впливає на вирішення питання про доцільність та необхідність проведення експерименту в конкретних обставинах. Так, при огляді місця події у справі про крадіжку вовняної тканини з магазину, вчиненої шляхом пролому

стіни, у слідчого викликало сумнів те, що рулони без попереднього розмотування були витягнуті з пробитого отвору. Його першим рішенням було провести слідчий експеримент для визначення можливості витягти рулони з пролому. Однак більш ретельний аналіз обстановки події, вивчення параметрів отвору в стіні, огляд рулонів вовни, що залишилися у магазині, привели його до висновку про те, що рулони вільно могли пройти через пробитий отвір. Проведення слідчого експерименту за таких умов було б позбавлене необхідного для нього змісту, пов'язаного з перевіркою припущення, що викликає сумнів. Крім того, прогнозуючи можливий результат експерименту, слідчий слушно вважав, що він буде ідентичний висновкам, яких він дійшов до його проведення, а відтак, проведення експерименту є недоцільним.

До психологічної характеристики слідчого експерименту належать дані обстановки та його умови, а також можливість відтворити емоційний стан особи у процесі проведення експерименту.

При розгляді цих сторін слідчого експерименту пропонується моделювати об'єктивні і суб'єктивні чинники та експериментальні дії. З цього боку аналіз психологічної структури експерименту може бути визнано таким, що заслуговує на увагу, за винятком моделювання суб'єктивних чинників.

Відтворення обстановки події (воно рівнозначне моделюванню об'єктивних чинників події) має характер істотного наближення, що дає змогу створювати об'єктивно необхідні умови для експерименту. Психологічною основою такого відтворення є моделювання обстановки, реально і психологічно (у плані її оцінки учасником) необхідної для проведення експерименту. У даному разі компонентом, що психологічно спонукає суб'єкта до проявів при експерименті, є створення обстановки, наближеної до справжньої. Саме така психологічна характеристика обстановки і забезпечує, як правило, вірогідність результатів проведених дослідів.

Прагнення забезпечити вірогідність висновків експерименту шляхом відтворення обстановки події спричинило введення такого компонента відтворення обстановки, як макетування. Останнє багато в чому доповнює обстановку, необхідну для проведення експерименту, а там, де макети виконують функції об'єктів, що дієво беруть участь в експерименті, вони допомагають найбільш об'єктивно відтворити механізм події, її окремі обставини тощо. Становлять інтерес психологічна сторона макетування, її роль у суб'єктивному стані осіб, які беруть участь у слідчому експерименті, і особливо особи, чий суб'єктивні

дані перевіряються. Макети, змодельовані зі значним наближенням до дійсності, виконують у цьому аспекті подвійну функцію. Насамперед вони створюють емоційну налаштованість в особи, що може відповідати її стану в момент події, а також сприяють виникненню асоціативних зв'язків, що можуть бути використані для пригадування окремих обставин, внесення корективів в обстановку експерименту, повідомлення нових даних як результату відновлення у пам'яті обставин, раніше обійдених увагою.

Відтворення обстановки і обставин події, а також дій певних осіб при проведенні слідчого експерименту становлять його сутність. Тому комплексне відтворення, відновлення всіх частин експерименту передбачають як необхідну умову відтворення психологічного стану особи, дії, здатності та можливості якої перевіряються під час експерименту. Прагнення до створення умов експерименту, що забезпечують вірогідність його результатів, вимагає обов'язкового відтворення всіх обставин експерименту в його найважливіших рисах у вигляді, наближеному до справжнього. Це правило, природно, має поширюватися і на стан психіки особи, яка бере участь в експерименті. Однак якщо вимога, що стосується обстановки експерименту, здійснена, то питання про вимоги щодо психіки індивіда викликає сумніви у можливості і доцільності такого відновлення.

Дійсно, психічний стан особи, пов'язаний із тією чи іншою подією, відтворити у цілому неможливо, оскільки він зумовлений низкою обставин, продиктованих конкретною обстановкою події. Більше того, ця подія має особливий емоційний вплив, тому що це подія злочину. Залежно від ролі осіб, які брали участь у події (особа, яка вчинила злочин, особа, яка за ним спостерігала, особа потерпілого при його вчиненні), їхній психічний стан буде різним. Відтворення в експерименті психічного стану, рівного або подібного наявному в момент події, означало б повторення самої події, що практично неможливо. В експерименті повторюються лише обстановка і обставини, пов'язані з подією. Отже, підґрунтя, необхідне для створення ідентичного психічного стану, відсутнє, і в цьому плані його відтворення у колишньому вигляді не настає. Певні передумови для формування схожого психічного стану моделюються відновленням обстановки події, прибуттям на місце події, проведенням дослідів, пов'язаних із цією подією. Наведені обставини сприяють виникненню психічних станів, що можуть наближатися, підсилюватися або відповідно послаблюватися осмисленням і переживанням того, що відбулося, його оцінкою.

Важливе значення у цьому аспекті має такий момент, як повідомлення особи, котра бере участь в експерименті, про те, що саме відбуватиметься, яка програма експерименту, яка сутність і послідовність обраних дослідів. Особу, яка бере участь в експерименті, обов'язково сповіщають про його мету, інакше неможливо визначити процесуальну роль цієї особи. Крім того, збереження у таємниці мети експерименту в загальному вигляді неможливе, оскільки будь-який його учасник, аналізуючи характер здійснюваних дій, рано чи пізно зрозуміє сутність того, що відбувається. Але психологічні явища, пов'язані з проведенням будь-якого експерименту, в тому числі такого, де виявляються суб'єктивні якості особи, можуть вплинути на його перебіг і результати. Наприклад, очікування явища, що спостерігається в експерименті, психологічно готує особу до його сприйняття, тому тут можуть мати місце ілюзії, пов'язані зі спостереженням того, чого немає насправді, а також із передчасною (неправдивою) реєстрацією очікуваного та ін.

Такі чинники змусили криміналістів шукати шляхи створення умов, які б певною мірою усували або пом'якшували дію названих психологічних явищ. З метою забезпечення більшої об'єктивності результатів експерименту деякі автори пропонують не доводити до відома про його програму осіб, показання яких перевіряються. Вважаємо, що ця рекомендація має сенс лише щодо сутності кожного дослідів та їх послідовності. Що стосується загального повідомлення про цілі експерименту, то воно має бути певним продовженням гарантії процесуальних прав особи, показання якої перевіряються в експерименті.

Заслуговує на увагу питання про оцінку діяльність слідчого, здійснювану щодо експерименту. Вона складається з трьох етапів, що відповідають етапам проведення експерименту. Першим етапом є оцінка можливостей експерименту, другим — оцінка його перебігу, сутності та варіантності дослідів, третім — оцінка його результатів. Перший етап охоплює оцінку ситуації, викликану конфліктним станом зібраних у справі доказів, що зумовлює необхідність перевірки якого-небудь із них або версії, що виникла. Другий етап передбачає оцінку кожного дослідів і всієї їх сукупності з метою встановлення їх оптимального характеру, тобто здатності перевірити конкретну обставину в експерименті. Тут процес оцінки може викликати дії, спрямовані на коректування дослідів, їх заміну, пропозицію нових, що може бути продиктовано конкретною ситуацією проведення експерименту. Третій етап синтезує оцінки попередніх етапів, визначаючи доказове значення проведеної слідчої дії.

Результати слідчого експерименту традиційно розглядаються як позитивні і негативні. Такий характер результатів слідчого експерименту співвідноситься з версією слідчого або з тими наслідками, що з неї випливали і перевірялися шляхом проведення експерименту. Так, у випадках, коли перевіряється можливість особи бачити у певних умовах ті чи інші об'єкти, сигнальні вогні тощо у зв'язку з версією слідчого стосовно того, що цей факт неможливий, результат експерименту може бути позитивним (особа в процесі експерименту бачить) чи негативним (у процесі експерименту встановлюється, що особа за даних умов бачити не може). Доказова цінність позитивних і негативних результатів є різною: перші встановлюють, що даний факт можливий, другі означають його неможливість, виключаючи тим самим всі інші рішення. Позитивний результат, установлюючи можливість того чи іншого факту, ще не вказує на його дійсність, обов'язковість у конкретних умовах, тобто він не виключає одержання в даному разі інших результатів. Негативний же результат, наприклад неможливість бачити у певних умовах, дає однозначне рішення — суб'єкт не міг бачити — із усіма наслідками, що звідси випливають, у визначенні його доказового значення. Разом з тим і негативний результат, щоправда, у значно меншому ступені, ніж позитивний, не виключає інших оцінок, в яких важлива роль належить суб'єктивним якостям особи, що проявились у конкретній ситуації.

Нерідко прояв суб'єктивних якостей у конкретній ситуації такий, що дає суб'єкту змогу вийти за межі його звичайного сприйняття, за межі людських можливостей. Психічне напруження, яке створюється умовами конкретної ситуації, спричиняє порушення звичайного режиму психічних процесів, унаслідок чого може настати притуплення або загострення сприйняття. Особливе місце в такому «незвичайному» сприйнятті належить спрямованості уваги в особи, яка сприймає, ефекту очікування, який створює ілюзію того, що спостерігається, та ін. Наслідком цих обставин, що належать до характеристики суб'єктивних якостей особи, може бути сприйняття нею можливості здійснення певних дій, які через відсутність такої суб'єктивної ситуації не можуть бути повторені при проведенні експерименту. Зазначені обставини часто знімають абсолютний характер висновків експерименту, що мають негативне значення.

Наприклад, особа під час розслідування розбійного нападу заявляє, що точно бачила його учасників, які знаходилися від неї на відстані 15 м у ніч вчинення злочину, і називає їх. Вірогідність і правдивість

такої заяви слідчий вирішує перевірити шляхом проведення слідчого експерименту. В перебігу його здійснення після декількох дослідів установлюється, що свідок за таких умов і обставинці сприйняття не може розрізнити фігури, кількість, характер одягу осіб, за якими спостерігають. Таким чином, результати експерименту мають негативний характер. Здавалося б, одержані висновки спростовують можливість особи бачити, а відтак, і зроблену ним заяву. Однак більш ретельний аналіз суб'єктивного стану особи в момент спостереження, часу спостереження (він чекав дівчину і був на цьому місці протягом години), спрямованості його уваги, зіставлення повідомлених ним даних з іншими доказами у справі дають підставу розглядати як більш переконливу заяву свідка, ніж результати слідчого експерименту, що спростовують його показання.

Саме тому жорсткий поділ результатів слідчого експерименту на негативні і позитивні та визначення їхньої доказової цінності не можуть бути прийняті беззастережно. Але, приймаючи як загальне положення, що ступінь імовірності висновків при негативному результаті експерименту є вищим, ніж при позитивному, їхню доказову цінність і значення слід розглядати на основі аналізу всіх доказів у справі, з урахуванням неможливості точно відтворити суб'єктивний стан особи, зумовлений ситуацією спостереження.

До питання про оцінку результатів слідчого експерименту належить також питання про значення обстановки, в якій відбувалася подія, що перевіряється. Відновлення обстановки події, яка називається в криміналістиці реконструкцією, тісно пов'язане з перебігом проведення, а відтак, і з результатами експерименту. Точність реконструкції передбачає вірогідність обстановки події. Саме вірогідність обстановки забезпечує значною мірою вірогідність висновків. Зрозуміло, при відновленні обстановки події слідчий не може повторити її в усіх елементах через об'єктивні зміни, що відбулися на цьому місці. Крім того, на наближення характеру відновлюваної обстановки до дійсності впливають і суб'єктивні враження осіб, з показань яких можна зробити висновок про характер обстановки. Отже, існує певна невідповідність обстановки експерименту обстановці дійсності, і тому головним у вирішенні цього питання є максимальне наближення обстановки до її справжнього стану в момент події.

Реконструкція так чи інакше пов'язана зі спрощеннями. Щодо провадження слідчого експерименту стосовно такого елемента його структури, як відтворення, відновлення обстановки, це означає не обов'язкову

ідентичність обстановки, але таке її наближення до дійсної, яке зберігає її істотні риси та їхній взаємозв'язок із подією, яка перевіряється за допомогою даної слідчої дії.

Психологічні основи перевірки показань на місці. Перевірка показань на місці — слідча дія, що полягає у зіставленні показань про пов'язані з певним місцем обставини злочину з фактичною обстановкою на цьому місці, показаною слідчому в присутності понятих особою, яка дала показання, з метою з'ясування їхньої достовірності. Перевірка показань на місці має на меті одержання нових фактів, а також перевірку, уточнення фактів, вже встановлених під час розслідування.

Перевірка показань на місці як окрема слідча дія має певні психологічні закономірності, що визначають її пізнавальну цінність. До таких закономірностей належать: 1) здатність особи сприймати і запам'ятовувати обстановку, в якій відбувається та чи інша подія; 2) просторова орієнтація особи при відтворенні обстановки в загальному або фрагментарному вигляді, природному або видозміненому; 3) психічний вплив обстановки події на особу, яка повторно перебуває на цьому місці.

Використання цих закономірностей, кожна з яких може проявитися по-різному, має важливе значення при вирішенні питання про організацію перевірки показань на місці та з'ясування її ролі та результатів у встановленні істини у справі. Якщо звернутися до аналізу впливу названих закономірностей на проведення перевірки показань на місці, то можна побачити, як у своїх опосередкованих зв'язках вони є психологічними засадами цієї слідчої дії. Розглянемо більш докладно кожен з них.

Перша особливість, що лежить в основі перевірки показань на місці, зводиться до встановлення здатності особи сприймати і запам'ятовувати обстановку, в якій відбувалася та чи інша подія. Ця здатність може бути перевірена на досудовому слідстві і у досліджуваному аспекті стати предметом судово-психологічної експертизи. Але проводити останню у даному разі немає потреби, оскільки обсяг і рівень одержуваної при допиті інформації достатні, аби визначити зазначені здібності. Йдеться про одержання від допитуваного таких даних, що містять відомості про обстановку місця події. Ці дані можуть відігравати роль інформації, яка перевіряється, у тому разі, якщо допитуваний їх сприйняв, запам'ятав, повідомляє і, головне, тоді, коли виникає необхідність перевірити його показання.

З огляду на викладене виникає запитання: чи в усіх випадках допитуваний може сприйняти і запам'ятати обстановку події? Тут акцент на понятті «обстановка» зроблено тому, що метою перевірки показань на місці є їх зіставлення із справжньою обстановкою події на цьому місці. Ось чому найбільший інтерес для слідчого становить те, як допитуваний сприйняв і запам'ятав обстановку події.

Нерідко подія, в якій допитуваний може бути свідком або обвинуваченим, сприймається ним у комплексі, у взаємозв'язку з усіма іншими обставинами. У цьому разі при відтворенні того, що спостерігається, під час допиту слідчий має право очікувати інформацію і про обстановку, і про місце події. В інших же ситуаціях увага учасника події або спостерігача характеризується вибірковістю, спрямованою на фіксацію лише того, що відбувається, а інше не потрапляє в його поле зору. Тому під час допиту, особливо тоді, коли інформація, яка є у слідчого або одержана ним під час давання показань, дає підставу для проведення перевірки показань на місці, потрібно за допомогою певних тактичних прийомів оживити в пам'яті допитуваного обставини, пов'язані з просторовим орієнтуванням події злочину. Такі дані, будучи зафіксованими у протоколі допиту, згодом допоможуть здійснити перевірку показань на місці.

Не виключено й моменти, коли обстановка події через низку причин не відображена у пам'яті осіб, які сприймають, такою мірою, аби слідчий міг здійснити порівняння одержаної від них інформації і наявної обстановки при перевірці показань на місці. У цьому разі він може обрати одне з двох рішень: 1) відмовитися від проведення перевірки показань на місці, використовуючи інші докази у справі; 2) проводити перевірку показань на місці таким чином, щоб свідок або обвинувачений могли впізнати обстановку (вулицю, будинок, ділянку місцевості), що спостерігалася ними, але не відбилася в їхній пам'яті у тому ступені, аби була можливість для подальшого зіставлення.

Так, у практиці розслідування іноді виникають ситуації, коли обвинувачений, даючи показання, повідомляє, що він упізнав би будинок, вулицю, ділянку місцевості, якби йому їх показали, називаючи при цьому орієнтовні напрями. У цьому разі слідчі роблять спроби встановити шукане місце, виїжджаючи з обвинуваченим чи свідком у можливих напрямках. Нерідко такі спроби мають успіх, слідчий знаходить це місце, одержує нові докази і перевіряє показання обвинуваченого і свідків. Психологічною основою проведення таких дій є збудження асоціативних зв'язків, які стосуються мимоволі відображеної у пам'яті

допитуваного обстановки, уявлення про яку міститься у так званому латентному шарі пам'яті. Нагадування (фрагментарне) обстановки події шляхом показу будівель, ділянок, що були у полі зору обвинуваченого або свідка, саме і є тим моментом, що спонукає до пожвавлення його пам'яті, який використовується при проведенні перевірки показань на місці. Зрозуміло, така дія не відповідає точному змісту і характеристиці перевірки показань на місці, але може розглядатися як різновид цієї перевірки, який не суперечить її сутності.

Певне практичне значення мають і такі випадки, коли індивід сприймає, запам'ятовує, а отже, відтворює не всю обстановку події, а лише її частину, на якій він зосередив свою увагу. Тут установлення того, наскільки ефективним буде проведення перевірки показань на місці, залежить від таких чинників: наскільки істотним є цей фрагмент для перевірки показань; містить він у собі щось відмітне або характеризується загальними ознаками. Наприклад, у показаннях повідомляється про те, що на розі вулиці, де відбулася подія, біля багатопверхового будинку ростуть два дерева. Такі ознаки, що мають надто загальний характер, не можуть бути основою для визначення достовірності інформації при проведенні перевірки показань на місці.

Для сприйняття і запам'ятовування обстановки події важливою є також вибірковість уваги, визначена інтересами особи або її професійними навичками. Тут насамперед слід зазначити, що вибірковість сприйняття тісно пов'язана зі спрямованістю уваги особи. Це пояснюється різноманітними причинами, насамперед інтересом до того, що сприймається, його значенням для здійснення діяльності і зв'язком з подальшими діями, професійною поінформованістю та ін. Залежно від наведених чинників і згідно з ними особа сприймає і запам'ятовує певні моменти, частини обстановки значно яскравіше, ніж інші так звані фонові обставини. Потрібно знати, що при перевірці показань на місці саме такі «опорні» для впізнання частини, предмети обстановки є вирішальними для оцінки правильності показань особи. Їхнє значення особливо велике тоді, коли запам'ятовування пов'язане з діяльністю обвинуваченого (проникнення, руйнування перешкоди; дії, пов'язані з подією злочину) або свідка, головним чином з його емоційним станом (подив, переляк, здивування, бажання розглянути незнайомих, бажання зрозуміти дії іншої особи).

Друга особливість, що впливає на конструкцію і пізнавальну сутність перевірки показань на місці, пов'язана з просторовою орієнтацією особи при відтворенні обстановки (повторному сприйнятті) у загальному

чи фрагментарному вигляді, природному чи видозміненому. Просторова орієнтація визначається як здатність особи орієнтуватися на місцевості чи в обстановці, в якій вона коли-небудь була, здатність запам'ятати цю обстановку. Не всі особи мають однакову просторову орієнтацією. Залежно від характеру їх професійної діяльності, проживання у певній місцевості, дій, у зв'язку з якими запам'ятовується та чи інша обстановка, орієнтація на місцевості чи в обстановці у них може бути різною.

Так, особа, яка проживає у сільській місцевості, швидше і звичніше орієнтується у такій місцевості. Городянин зазвичай погано орієнтується у сільській місцевості, але краще запам'ятовує будівлі і вулиці міста. Професії водія автомашини, листоноші дають змогу чітко орієнтуватися на місцевості. Ті чи інші обставини, пов'язані з подією злочину і здійсненням певних дій, як уже зазначалося, краще запам'ятовуються, ніж звичайні обставини, і можуть бути «опорними» пунктами при впізнанні обстановки під час перевірки показань на місці. Ці чинники слідчий повинен урахувати при організації розглядуваної слідчої дії.

Особливе значення для просторової орієнтації особи має запам'ятовування обстановки події. Таке запам'ятовування може мати довільний і мимовільний характер. Перший тип запам'ятовування визначається як умисне запам'ятовування обстановки з конкретною метою. Наприклад, злочинець, сховавши викрадене, запам'ятовує місцевість і окремі орієнтири на ній з метою наступного повернення на дане місце. Це запам'ятовування, незалежно від того, з якою діяльністю воно співвідноситься, завжди є більш повним, точним, детальним. Саме тому у разі, коли перевіряються показання обвинуваченого на місці, слідчий може розраховувати на більш детальний збіг одержаних показань і обстановки на місці.

Характерною рисою другого типу запам'ятовування є те, що воно відбувається без будь-яких зусиль з боку суб'єкта і вже тому має не зовсім визначений характер. Будучи латентним (прихованим), таке запам'ятовування не має у своєму актуальному шарі готової інформації про сприйняте. Суб'єкт на запитання про те, чи пам'ятає він місце і чи може показати на ньому, як і де відбулися ті чи інші події, найчастіше відповідає негативно чи невпевнено. При другому типі запам'ятовування навіть у процесі допиту важливо збудити асоціативні зв'язки, що оживляють у пам'яті допитуваного мимоволі відображене. Тоді слідчий матиме у своєму розпорядженні інформацію, достатню для організації перевірки показань на місці.

При організації перевірки показань на місці важливо знати, чи має особа, показання якої перевірятимуться, просторову орієнтацію. З цією метою необхідно звертатися до аналізу одержаних раніше показань і їхнього зіставлення з відомими у справі обставинами, що стосуються обстановки події, місця події, шляхів підходу до нього. Часто просторову орієнтацію особи перевіряють шляхом з'ясування суб'єктивного уявлення цієї особи про те, як вона запам'ятовує обстановку взагалі і як вона її запам'ятала у даному разі. Власні висловлення особи створюють потрібне уявлення про її просторову орієнтацію і допомагають слідчому вирішувати питання про доцільність організації перевірки показань на місці та її ефективність у конкретних умовах розслідуваного злочину.

При вирішенні питання про перевірку показань на місці потрібно враховувати, що в окремих випадках в особи, яка спостерігала ту чи іншу подію або брала участь у ній, може виникнути ремінісценція, тобто певне гальмування в пам'яті низки обставин, що згодом можуть досить яскраво і докладно відтворюватися у пам'яті. Це може привести до необхідності відстрочити проведення перевірки показань на місці, аби через певний період у пам'яті допитуваного відтворилися ті обставини, що раніше не були відображені у ній.

Наведені дані про особливості людської психіки свідчать про те, що у процесі підготовки і визначення необхідності проведення перевірки показань на місці потрібно брати до уваги низку психологічних явищ, що зумовлюють доцільність проведення цієї слідчої дії та її можливу результативність.

Третя особливість психологічної характеристики перевірки показань на місці — психічний вплив обстановки події на особу, яка повторно перебуває на цьому місці. Одним із елементів розглядуваної слідчої дії є необхідність повторного перебування особи, показання якої перевіряються, на місці, де відбувається зіставлення повідомлених відомостей і справжньої обстановки. Особливість цієї дії полягає у тому, що перебування особи на місці події не є пасивним, а супроводжується показаннями про обставини, що мають значення для встановлення істини у справі.

Повторне перебування особи на місці події, де вона відіграє активну роль, справляє на неї певний психологічний вплив. Останнє може відбуватися у декількох напрямках, що мають у деяких випадках і процесуальне значення. Психологічний вплив обстановки може сприяти актуалізації асоціативних зв'язків і, зрештою, формувати більш повні

уявлення про подію та її окремі обставини. У цьому разі показання, що даються обвинуваченим чи свідком, не лише підтверджують раніше повідомлене, а й містять додаткові відомості, які можуть мати значення у справі. Нерідко такі додаткові показання можуть супроводжуватися вказівкою на окремі сліди, сховані речові докази та ін. Вже тому психологічний вплив, викликаний повторним сприйняттям обстановки, може не тільки привести до суто психологічних наслідків, а й істотно вплинути на процесуальну структуру перевірки показань на місці, розширюючи тим самим обсяг доказової інформації.

Психологічний вплив повторного сприйняття обстановки може спричинити й інші наслідки. До них, зокрема, належить необхідність уточнення раніше даних показань, яке спрямоване на більш повне з'ясування обстановки і дає змогу внести корективи у показання, що даються. Таке уточнення зазвичай пов'язане не із сутністю інформації допитуваного, а з окремими обставинами того, що відбулося, які дозволяють правильно уявити подію злочину, його механізм, з'ясувати його учасників та ін. У цьому разі перевірка показань на місці буде не спростовувати раніше дані показання, а лише сприяти їх уточненню, аби одержати більш повне уявлення про те, що трапилося. Ця обставина також має процесуальне значення, сутність якого полягає у тому, що більш точне і повне уявлення про подію, яка відбулася, дає можливість встановити об'єктивну істину в справі.

Психологічний вплив повторного сприйняття суб'єктом обстановки є надзвичайно сильним тоді, коли сприймане суперечить показанням, що даються ним, спростовуючи їх. Така ситуація зазвичай має місце у разі умисної неправди з боку того, хто дає показання. Перебування повторно в обстановці події викриває особу в неправді, і явні суперечності в її показаннях про обстановку і самої обстановки стають тим психічним чинником, що змушують обвинуваченого або свідка зізнатися у неправді і пояснити її мотиви. В усіх випадках неправди перевірка показань на місці є дією, що не тільки встановлює, а й викриває неправду.

§ 6. Психологія обшуку

Психологія приховування. Обшук — слідча дія, змістом якої є примусове обстеження приміщень і споруд, ділянок місцевості, окремих осіб із метою відшукування і вилучення об'єктів, що мають значення

у справі. Проведення обшуку пов'язане з порушеннями прав громадян на недоторканність особи, житла тощо і вимагає додержання встановлених законом гарантій.

З'ясування психологічних закономірностей обшуку в плані його пізнавальної функції має велике значення для слідчої практики. Пізнавальна роль психології при обшуку полягає у двох основних напрямках: 1) установленні психологічних закономірностей, що складають основу приховування тих чи інших об'єктів; 2) розробленні тактичних прийомів, спрямованих на оптимальне проведення цієї слідчої дії.

Пізнавальна роль психології приховування полягає у виявленні тих розумових побудов, що лежать в основі дій особи, яка приховує об'єкти, що підлягають вилученню при обшуку. Для того щоб знайти шукану річ, необхідно проникнути у психологію того, хто ховає, підпорядковану певним розумовим стандартам, за допомогою яких вирішуються завдання, пов'язані з прихованням того чи іншого об'єкта. У загальному комплексі завдань, які вирішує приховуючий, головна роль належить завданню щодо створення суб'єктивної недоступності речі для особи, яка проводить обшук. Дане завдання породжує постановлення і вирішення інших завдань, що її забезпечують і взаємозалежні з нею. До них, зокрема, належать: а) обрання місця приховування; б) маскуванню прихованого; в) вибір лінії поведінки, що передує обшуку і супроводжує його.

Завдання щодо обрання місця приховування є найбільш складними, оскільки вимагають від приховуючого напруження інтелектуальних сил, аби обрати таке місце приховування, що має бути суб'єктивно недоступним для особи, яка проводить обшук. Обрання такого місця зазвичай обмежене місцем проживання обшукуваного і територією надвірних будівель, а отже, можливостями для приховування. У приміщенні також не всі предмети — меблі, підлога, стіни, стеля — можуть бути місцем для приховування. Їхнє обрання і віднесення до об'єктів, які можуть бути використані для приховування, залежать від розміру, форми, виду, матеріалу приховуваного. Тому розв'язання завдання, пов'язаного з приховуванням того чи іншого об'єкта, зазвичай суворо обмежене і не може виходити за рамки звичайних уявлень про приховування. Саме ця обставина змушує приховуючого шукати таке розв'язання цього завдання, що випадає з ряду звичайних уявлень або порушує їх, роблячи завдання щодо виявлення шуканого найбільш складним для особи, яка проводить обшук. У цьому аспекті завдання приховування може розв'язуватися шляхом створення спеціальних

тайників у місцях, що можуть бути легко пристосовані для цього, або обрання з числа придатних об'єктів тих, які менш за все можуть привертати увагу. Для приховування викраденого злочинці, як правило, обирають місця, що не збігаються зі звичайним уявленням про місце приховування конкретного об'єкта. Розв'язання завдання щодо обрання місця приховування спрямоване на пошук нового шляху, що не міститься в загальноприйнятих людських стандартах.

При обранні місця для приховування тих чи інших предметів певну роль відіграють суб'єктивні уявлення особи щодо можливостей приховування, зокрема її уявлення про надійність приховування, а відтак, відповідність приховуваного і місця приховування, що можуть забезпечити неприступність першого.

При обранні найбільш надійного місця для приховування велике значення мають професійні навички і знання особи. Професійні навички відкривають можливість для використання з метою приховування тих місць, які відомі особі у зв'язку з її професією. Причому ці місця можуть характеризуватися оригінальністю, що впливає з тонкощів професії, про які знає лише особа, яка володіє нею. Саме тому орієнтація на використання професійних нахилів при відшуканні прихованого часто вимагає від слідчого поглибленого уявлення про цікавлячий його бік професії особи, а також консультацій з фахівцями щодо того, які дані професійних навичок можуть бути використані для створення тайників.

У даному разі не слід забувати і про цілком можливий результат рефлексивного мислення, пов'язаного з тим, що обвинувачений може відмовитися від використання своїх професійних навичок, особливо таких, які можуть насамперед викликати підозру при пошуку місць приховування. Тому орієнтація слідчого на професію особи, в якій має бути проведено обшук, повинна завжди мати поправку на те, що таке використання можливе, але не є твердою закономірністю, яка визначає характер місця приховування.

Після того як обране місце для приховування шуканого, той, хто приховує, розв'язує завдання щодо маскування такого місця. Це завдання може бути самостійним, а також пов'язаним із завданням щодо пошуку місця приховування. В другому випадку місце для приховування, на думку особи, яка приховує, містить необхідні маскувальні дані і не потребує їх додаткового створення. Маскування місця приховування зазвичай супроводжується розміщенням в цьому місці додаткових предметів. Однак у процесі приховування іноді застосовують квазімаскуван-

ня, яке полягає у відкритому виставлянні шуканих речей як таких, що не є предметом приховування і тому не становлять інтерес для осіб, які проводять обшук. У цьому разі предмети, що мають бути сховані, розміщуються на видних місцях — на столі, підвіконні, у шафі, вазах, відкритих сервантах та ін. Умисне виставляння шуканого містить елемент маскуванню, психологічно спрямований на дезорієнтацію уваги шукаючого, який внаслідок природної установки на відшукування прихованого не припускає, що воно не заховане і, відтак, не вимагає пошуків. Названі елементи маскуванню добре відомі слідчій практиці і розглядаються зазвичай як дотепне розв'язання завдання приховування. Психологічно таке розв'язання створює додаткову оборонну позицію для обшукуваного, оскільки шукана річ не захована, а навпаки, відкрита і доступна, чого шукаючий може не брати до уваги. Цю обставину обшукуваний також ураховує, коли продумує схему розв'язання завдання, пов'язаного з приховуванням важливого для нього об'єкта.

При маскуванні місця приховування одним з інтелектуальних завдань, що розв'язує особа, яка приховує, є приведення цього місця у природний стан, що не повинен привертати увагу, а отже, викликати підозру. Це завдання розв'язується створенням такого вигляду, місця і положення, що існували до того, як назване місце було обране для приховування шуканих об'єктів. Однак прагнення злочинця замаскувати місце приховування в психологічному аспекті нерідко гіперболізується і тому спричиняє створення надмірного маскувального спорудження, що через явну безглуздість, надмірність привертає увагу і викликає підозру особи, яка проводить обшук.

Обшукуваний поряд із переліченими розв'язує завдання щодо обрання лінії поведінки, яка передує обшуку і супроводжує його. Обрання лінії поведінки, що передує можливому обшуку, зазвичай продиктоване тим, що особа має об'єкти, предмети, які свідчать про її злочинну діяльність. Маскуванню вчиненого нею злочину має своїм природним продовженням і обрання способу поведінки, що маскує її ставлення до злочинної події. Так, поведінкою, що маскує ставлення до вбивства, можуть бути підкреслена увага до близьких потерпілого, надмірна емоційність в обуренні злочиним та ін. У тих випадках, коли особа вчинила вбивство близької їй людини, маскуванню її поведінки полягатиме в підкресленій скорботі за втраченим, надмірно активній діяльності, пов'язаній з виявленням злочинця, тощо.

Поведінка, що маскує приховування того чи іншого об'єкта, може належати до періоду, що не тільки передує можливому наміру відшука-

ти його, а й пов'язаний з проведенням обшуку. Незважаючи на те що обшукуваний, як правило, внутрішньо підготовлений до можливого проведення такої дії, провадження обшуку завжди передбачає несподіванки для нього. Тому заздалегідь вироблена ним манера поведінки при обшуку коректується обставинами та умовами проваджуваного обшуку. Складність обрання лінії поведінки обшукуваним ускладнюється й тим, що він не знає, якого характеру набуде обшук, як поводитиметься особа, яка проводитиме його. В усіх випадках обшукуваний керується однією, головною установкою, спрямованою на те, аби своєю поведінкою не видати місця приховування шуканого. Проте його поведінка може змінюватися залежно від конкретної ситуації обшуку.

Маскування обшукуваним своєї поведінки може здійснюватися у двох формах — пасивній і активній. Пасивна форма зазвичай передбачає обрання обшукуваним лінії поведінки, що виключає контакти з ним: мовчання, короткі відповіді на запитання, перебування в одному місці, відсутність прагнення показати те, що викликає інтерес у того, хто обшукує, наприклад уміст валізи, скриньки та ін. Активна ж форма поведінки спрямована на імітацію активного втручання і допомоги слідчому при обшуку, створення ситуації, що свідчить про відсутність шуканого. Така поведінка зазвичай містить елементи послужливості та прагнення (неширого) полегшити роботу слідчого, пов'язану з проведенням обшуку. Для такої поведінки характерним є створення ситуацій, що відволікають увагу слідчого: абстрактні бесіди, постановка каверзних запитань, пропозиція обшукати окремі приміщення або предмети обстановки тощо. Нерідко ці маневри містять заздалегідь продумані обшукуваним інсценування (непритомний стан, істерика в кого-небудь із членів його сім'ї, раптова хвороба та ін.).

Слід зазначити й таку позицію обшукуваного, як конфліктна ситуація, свідомо спрямована ним на дезорганізацію дій слідчого. У цьому відношенні слідчому особливо важливо стимулювати такі якості, як наполегливість, самовладання, витримка, пильність, прояв яких забезпечує морально-етичну обстановку проведення обшуку. Слідчому, який провадить обшук, необхідно обрати правильну манеру поведінки в конкретний період, що не порушує, зрештою, його цілеспрямованість у проведенні обшуку.

Велике значення в маскуванні обшукуваним своєї поведінки мають його мимовільні та довільні реакції на подразники, що зумовлюються поведінкою слідчого. Мимовільні реакції на подразник, котрі визначаються психологією як такі, що не регулюються волею людини і ззов-

ні виражаються в почервонінні або зблідненні шкіри обличчя, тремтінні рук, заїкуватості, хеканні, виступанні поту та ін., сховати майже неможливо, тому способи їхнього маскування належать цілком ймовірно до таких тренувань волі, що дозволяють особі, яка зазнала впливу подразника, ззовні залишатися байдужою до того, що відбувається. Що стосується довільних реакцій, які регулюються зусиллям волі і ззовні виражаються в потиранні рук, покашлюванні, почісуванні обличчя, покусуванні олівця тощо, то вони можуть регулюватися, а відтак, приховуватися від слідчого у тому разі, якщо видають хвилювання, продиктоване дією подразника. Маскування таких реакцій зазвичай полягає у внутрішньому відволіканні уваги від факту, що відбувається, і створенні «замороженого» стану, індиферентного до подразників. Зовні таке маскування можливих реакцій виявляється в зайвій зосередженості, загальмованості рухів і мови, обмірковуванні відповідей на запитання.

Реакція на той чи інший подразник не завжди є адекватною тому, що відбувається, тобто прояв мимовільних і довільних реакцій у певних ситуаціях не є точним покажчиком місця приховування. Реакції можуть бути викликані іншими обставинами, що супроводжують подразник, або асоціативними зв'язками, спричиненими ним. Тому, перевіряючи вплив подразника на обшукуваного і оцінюючи його реакцію, слідчий повинен урахувати цю обставину.

Подразники, що використовуються при обшуку, мають словесне вираження і за своїм характером можуть бути різноманітними. Одні з них указують на знання слідчого про приховування обшукуваним певних речей чи цінностей, інші — на впевненість слідчого у відшуканні прихованого, треті — містять дані, що побічно свідчать про поінформованість слідчого про перебування в обшукуваного того, що шукають, четверті — містять елементи переконання щодо необхідності для обшукуваного видати приховане та ін. Отже, мета таких подразників одна, але шляхи її досягнення різні. Дії слідчого, пов'язані з проведенням обшуку, звертання уваги на окремі предмети обстановки, їхнє розташування, орієнтація в обстановці квартири також мають характер подразника. Це слід урахувати при оцінці впливу останнього на обшукуваного і присутніх при обшуку. В одному випадку дружина обшукуваного, побачивши, що слідчий увесь час дивиться на платяну шафу, не витримала і, відкривши дверцята шафи, сказала: «Беріть, адже ви і так знаєте, що вони тут». Йшлося про пістолети, що були викрадені зі складу військової частини.

Існують певні рекомендації щодо тих чи інших подразників у процесі проведення «словесної розвідки». Тим часом визначення системи подразників, що можуть бути використані з метою виявлення психологічних показників про можливе місце приховування об'єктів, а отже, і їхнього розшуку, поповнило б арсенал тактичних прийомів проведення обшуку. До таких подразників можна віднести подразники, що діють у досить твердій схемі, варійовані відповідно до особи обшукуваного і конкретних обставин проведення обшуку.

Залежно від характеру подразника його психологічна основа може бути різною. Так, подразник, не пов'язаний зі словесним вираженням, як в останньому прикладі, спрямований на формування в обшукуваного переконання у тому, що слідчий підозрює або точно знає місце приховування того, що шукають. Його збіг із дійсним місцем впливає на обшукуваного, який часто не витримує напруження і називає місце приховування або своєю пасивною поведінкою, що свідчить про втрату надій на безуспішність обшуку, показує правильність орієнтації слідчого.

Відсутність реакції на подразник, що виходить від особи, яка проводить обшук, у якій-небудь формі, як правило, є маскуванням поведінки обшукуваного, спрямованої на дезорієнтацію слідчого. Для того щоб виключити можливість такого маскування і впливати на поведінку обшукуваного, аби вона була більш адекватною діагностиці його реакцій, потрібно розробляти комплекс подразників, що згодом набувають значення тактичних прийомів обшуку.

Реакції обшукуваного реєструються слідчим на основі особистих уявлень, що узагальнюють життєвий досвід, стосовно взаємозв'язку внутрішнього психологічного стану особи та її поведінки ззовні. Така реєстрація має характер суб'єктивних уявлень, і це природно, оскільки в названих межах задовольняє вимоги обшуку.

Рефлексивне управління. Рефлексивне управління як імітація мислення іншої особи і обрання індивідом у зв'язку з цим певного напрямку власних дій трапляється в багатьох галузях діяльності людини, у тому числі тієї, що пов'язана із вчиненням злочинів. Приховування тих чи інших предметів, викликане припущенням чи впевненістю особи у тому, що вони будуть об'єктами обшуку, є наслідком вчиненого нею злочину. Це передбачає розумову діяльність, спрямовану на обрання таких місць приховування, що з найменшим ступенем імовірності можуть бути виявлені особами, які проводять обшук. Таке мислення передбачає врахування переховуючим не тільки власних мож-

ливостей, а й можливостей кола осіб, що проводять передбачений у майбутньому обшук. Отже, обираючи місце для приховування певних об'єктів, особа розв'язує розумові завдання, пов'язані з обранням такого місця приховування, яке було б недоступним для обшукуючого. З огляду на це особа, яка щось приховує, не має перед собою противника, котрий протиставив би їй власну тактику розшуку. Тому її розумова діяльність за іншого (імітація) має невизначений, часто широкий характер, виходить із загальних уявлень про досвід і проникливість особи, яка проводить обшук. Ці розумові завдання, як правило, містять найбільш складні і дотепні варіанти їхніх розв'язань.

Складність рефлексивного мислення, а відтак, і рефлексивного управління полягає в тому, що приховуючий, не знаючи конкретного противника і не відчуваючи його протидії, переводить своє управління до стану майбутнього (можливого) і тому не може вичерпно домислити все те, що може відбутися під час обшуку. Крім того, схема приховування в плані рефлексивного управління є жорсткою, статичною. У період, що передує обшуку, шуканий предмет може бути переміщений в інше місце, однак у процесі обшуку приховуючий втрачає функцію управління, оскільки позбавлений можливості обрати варіанти для приховування. В останньому випадку місце приховування вже обрано, і рефлексивне управління може стосуватися лише моментів, спрямованих на відволікання уваги слідчого, створення умов для побудови ним невірних розшукових версій, емоційного впливу на нього, що перешкоджає пошуку.

Яким саме чином розробляється схема приховування? Насамперед приховуючий визначає всі місця, які можуть, на думку обшукуючого (імітує його можливі уявлення) слугувати для приховування. Потім приховуючий виключає ці місця з числа тих, що можна використовувати для приховування, і продумує такі варіанти приховування, які вимагають особливих інтелектуальних зусиль для виявлення. Обираючи місця для приховування, приховуючий може використовувати власні професійні знання і навички, консультуватися зі своїми знайомими, застосовувати всілякі хитрощі тощо.

Що стосується психологічної напруженості, то даний етап підготовки до пошуку місця приховування є найскладнішим. Саме тут розв'язуються розумові завдання, спрямовані на обрання такого оптимального варіанта приховування, який міг би забезпечити суб'єктивну недоступність об'єкта. На цій стадії злочинці часто створюють тайники, купують додаткові меблі чи зводять господарські об'єкти, що не

мають особливої потреби у використанні. Іноді напружений пошук місця для приховування підказує думку про можливість відкрито виставити шуканий об'єкт як своєрідне спростування всіх пошукових версій і зусиль обшукуючого. У цьому разі рефлексивне управління особи, яка приховує, спрямоване на створення особливого напруження в обшукуючого, можливо, і позбавленого сенсу.

У процесі пошуку місця для приховування приховуючий здійснює певні розвідувальні дії, спрямовані на встановлення тактичних особливостей обшуків, що проводяться. Він може одержати відомості від осіб, яких раніше піддавали обшуку, читати спеціальну криміналістичну літературу, узагальнювати відповідні дані переглянутих фільмів тощо. Усе це є для приховуючого додатковою підставою для рефлексивного управління невизначеною обшукуючою особою.

У процесі приховування того чи іншого об'єкта спостерігається нібито однобічна рефлексія, здійснювана приховуючим щодо суб'єкта, управляти мисленням якого він може лише у своїй уяві. Отже, динаміка рефлексії зосереджена на боці приховуючого. Відсутність у названому стані рефлексії другого суб'єкта, що здійснює дію, а отже, певною мірою оцінює зусилля «партнера», не дозволяє приховуючому передбачати всі можливі варіанти поведінки обшукуючого, що створює природні прогалини в його мисленні, а тому позначається на його діях з приховування. Саме ця обставина у багатьох випадках призводить до тих помилок у приховуванні, що можуть бути використані шукаючим. Слідчому важливо знати, що про його можливі дії, пов'язані з відшуканням прихованого, приховуючий може висувати певні припущення і з їх урахуванням обирати місця для маскуванню шуканого.

Психологічні основи виявлення. Розшукові версії. Запорукою успіху обшуку є ретельна підготовка до його проведення, що охоплює два періоди — інформаційний та інтелектуальний. Перший передбачає збирання інформації про обшукуваного, причому інформації найширшого плану; другий — висування версій, які містять у своїй основі рефлексивне управління.

Збирання інформації, у свою чергу, охоплює: 1) інформацію щодо приміщення, його розташування, особливостей, підступів, входу, виходу, а також вбрання, якщо завданням обшуку є обшук приміщення; 2) інформацію про особу, яка підлягає обшуку, що дозволяє слідчому одержати уявлення про особу стосовно оцінок її професійних та інтелектуальних рис, які можуть бути використані нею для приховування шуканих об'єктів.

Нерідко у практиці розслідування не приділяють значення збиранню інформації про приміщення, вважаючи, що таке ознайомлення може відбутися безпосередньо на місці під час обшуку. Слід застерегти від недооцінки одержання такої інформації. Збирання інформації про приміщення — одна з важливих умов успішної організації обшуку, оскільки дає можливість одержати різноманітні відомості. Ці відомості не тільки виконують функцію майбутньої орієнтації на місці проведення обшуку, а й створюють необхідні передумови для висування розшукових версій. Крім того, попереднє одержання інформації про приміщення сприяє економії часу і сил слідчого, забезпечує певною мірою його готовність до обшуку, скорочує час, необхідний для орієнтації на місці.

Способами одержання інформації про місце майбутнього обшуку можуть бути власні дії слідчого з одержання планів приміщень з бюро технічної інвентаризації або житлово-експлуатаційних служб, а також збирання необхідної інформації шляхом доручень оперативно-розшуковим органам, що містять конкретні завдання стосовно відомостей, які цікавлять слідчого. Вивчення планів приміщення, а також матеріалів, одержаних від оперативно-розшукових органів, є тим першим етапом, що дає слідчому змогу розпочати розроблення моделі майбутнього обшуку. Таке вивчення формує уявлення слідчого не тільки про загальну картину місця обшуку, а й про можливий напрям пошуків, їхню послідовність, яку він обирає як найбільш доцільну в даних умовах. Оперативно-розшукові органи можуть зібрати фотознімки приміщення (його зовнішнього і внутрішнього вигляду), дані про придбання меблів, їх заміну або ремонт. Ці самі дані можуть містити відомості про ремонт приміщення, його перебудову чи зміну планування.

Наведені дані, зрозуміло, не можуть замінити особистого враження, яке одержує слідчий після прибуття на місце обшуку, однак вони багато в чому полегшують проведення цієї слідчої дії.

Підготовчі дії, пов'язані з майбутнім обшуком, поширюються і на збирання даних про особу. Орієнтація в обстановці майбутнього обшуку немислима без одержання даних про особу, яка приховала певні об'єкти. Загальнолюдські уявлення та узагальнення досвіду слідчої практики свідчать про існування залежності між професійними, етичними, інтелектуальними характеристиками особи (людини) і обранням місця приховування того чи іншого об'єкта. Тому їх вивчення, зрозуміло, в обмежених межах, зумовлених інтересами відшукання прихованого, має велике значення для успішного проведення обшуку¹.

¹ Такі залежності досліджував Ф. Глазирін з огляду на співвідношення характеристик особи і обрання місць та способів приховування слідів і знарядь злочину.

З'ясування даних про особу з огляду на її характеристику, які важливі для обшуку, полягає у збиранні інформації про характер злочину, об'єкт посягання, а також щодо таких даних: а) професії особи; б) її звичок і нахилів; в) захоплень; г) кола друзів і родичів; г) антипатій і симпатій; д) можливостей приховування у службовому та іншому приміщеннях. Певна частина цих відомостей може бути одержана слідчим особисто, а інша — шляхом доручень оперативно-розшуковим працівникам. Одержана інформація має бути проаналізована і критично оцінена щодо її можливого використання.

У деяких випадках виявляється нігілістичне ставлення слідчих до підготовки до обшуку, що пояснюється браком часу, а найчастіше — впевненістю слідчого у своєму професійному досвіді, інтуїції, швидкому розв'язанні розумових завдань, пов'язаних із відшукуванням прихованого на місці. Тим часом узагальнення слідчої практики свідчить про вкрай низьку результативність проведення обшуків. Порівняно із іншими слідчими діями проведення обшуків дає найбільш низькі показники щодо одержання доказової інформації.

Якщо розглядати проведення обшуку стосовно його психологічної сутності, можна дійти висновку про існування певної тріади, де всі складові елементи є взаємозалежними. Так, першим із них є збирання інформації про об'єкт, який обшукується, що створює основу для рефлексивного мислення; другим — рефлексивне управління, що передбачає оцінку зібраної інформації та обрання можливих місць приховування шуканого; третім — висування розшукових версій як результат рефлексивного управління, що дає змогу висловити обґрунтоване припущення.

Особливий інтерес становить аналіз другого елемента тріади, що визначається як рефлексивне управління. Насамперед важливо зазначити, що цей елемент відрізняється від інших переважно розумовою характеристикою і відбувається за схемою імітації розумового процесу обшукуваного, який ґрунтується на одержаній інформації про його особистісні показники. У досліджуваному сенсі рефлексивне управління має подвійний характер; воно може бути опосередкованим і безпосереднім. Уведення такої термінології пояснюється чинниками опосередкованого і безпосереднього контактів слідчого з обшукуваним.

Опосередковане рефлексивне управління має місце до обшуку і полягає в обранні того чи іншого напрямку проведення обшуку в зв'язку з визначенням певного комплексу можливих місць приховування шуканого. Слідчий у цей період візуально не знає місця майбутнього

обшуку і залежно від слідчої ситуації та особи обшукуваного може не знати про його безпосередні прояви. Саме через це рефлексивне управління слідчого у даний період опосередковане неповною інформацією і відсутністю особистих контактів з обшукуваним (з приводу дій, пов'язаних із проведенням обшуку). Цим пояснюється і певна невідзначеність рефлексії.

Однак навіть неповна інформація про об'єкт майбутнього обшуку і особу обшукуваного дає слідчому змогу розв'язувати розумові завдання, що мають характер «креативного поля» (за словами Н. Гранат), тобто завдання творчого характеру. Підставою для таких завдань є проблемність ситуації, що створюється майбутнім обшуком (відсутність точного знання про конкретний предмет обшуку, недостатня поінформованість слідчого про особу обшукуваного, невизначені уявлення про пошук можливих місць приховування). Не завжди таке творче завдання може бути розв'язане в розглянутому періоді рефлексивного управління, але навіть та обставина, що здійснюється пошук рішення, певною мірою забезпечує успіх проведення обшуку, робить його більш економічним в організаційному аспекті.

Під час проведення обшуку можливий й інший варіант рефлексивного управління, який позначається як безпосереднє рефлексивне управління. У процесі обшуку рефлексивне управління набуває іншого змісту, що доповнюється, з одного боку, наявною обстановкою і можливістю негайно перевірити версії, що виникають, а з другого — поведінкою обшукуваного і сукупністю реакцій його та оточення на дії слідчого. В обстановці обшуку рефлексивне управління змінює свій часовий режим, оскільки здійснюється надзвичайно швидко, часом навіть стрімко. Крім того, змінюється і сам характер управління — воно певною мірою стає однобічним. Обшукуваний зробив все, аби сховати те, що шукають. Слідчий, імітуючи його мислення і діяльність, прагне розв'язати завдання пошуку. Обшукуваний свою функцію управління, яка полягає у протидії слідчому, не може більше розгорнути, він не може змінити місце розташування прихованого. Отже, виконання ним функції управління відбувається лише за лінією відволікаючих маневрів або поведінки, що маскує ставлення до пошукових дій. У цьому значенні функція рефлексивного управління з боку обшукуваного набуває пасивного характеру і, власне, позбавлена гнучкості, оскільки вже не може змінитися.

Рефлексивне мислення підготовляє розроблення *розишукової версії*. Якщо рефлексивне мислення за своєю сутністю означає пошук шляхів

розв'язання завдання з виявлення місця приховування об'єкта, то розшукова версія має більш високий результат, який узагальнює розумову діяльність слідчого щодо виявлення шуканого і виражає сформульоване припущення про місце його приховування.

Розшукова версія у цьому аспекті має конкретний і лаконічний характер. Її конкретність залежить головним чином від обсягу знань слідчого про приховуваний об'єкт (пістолет, ніж, діаманти, наркотики, закривавлений одяг, частини трупа тощо). Чим точніше визначено предмет пошуку, тим лаконічнішою і конкретнішою буде розшукова версія. Визначеність розшукуваного об'єкта багато в чому зумовлює і характер рефлексивного мислення, позбавляючи слідчого непотрібних, зайвих припущень, які заважають цілеспрямованій роботі розуму. Тому однією з важливих, із практичного боку, рекомендацій є одержання найбільш вичерпної інформації про характер та індивідуальні якості розшукуваного об'єкта. Одержання таких даних багато в чому полегшить розумову діяльність слідчого, пов'язану з побудовою розшукових версій, і тим самим сприятиме успішному проведенню обшуку.

Розшукова версія, перевірка якої починається під час проведення обшуку (і яка може бути побудована при обшуку), є дуже динамічною. Її визначено наявними у розпорядженні слідчого даними та інформацією, яку він одержує під час обшуку, і тому може істотно змінюватися. Спростування версії внаслідок невиявлення шуканого не повинно бентежити слідчого, психологічно він має бути готовий до цього результату і продовжувати обшук, висуваючи нові розшукові версії. Саме в цей момент і при негативному результаті пошуку слідчому рекомендується спостерігати за реакцією обшукуваного. Радість, задоволення, подих полегшення, скептичні усмішки та інші прояви обшукуваних свідчать про те, що предмет пошуку знаходиться на місці його проведення, але ретельно замаскований, і тому слідчий повинен активізувати свої зусилля.

Велике значення при проведенні обшуку мають спостережливість слідчого, її вибірковість. Спостережливість передбачає широку фіксацію в мисленні всіх обставин і обстановки проведення обшуку. Слідчий, прибуваючи до місця обшуку, активно сприймає його обстановку — розташування квартири, її убрання, кількість входів, виходів, час проведення ремонту, стан стін, підлог, рівень заставлення меблями та ін. Ця спостережливість не має пасивного характеру, тобто звичайного безцільного сприйняття і запам'ятовування обстановки. Спостережливість у даному разі підпорядкована цілеспрямованій діяльності слід-

чого, пов'язаній із майбутнім відшукуванням прихованого, і тому характеризується вибірковістю. Слідчий сприймає все навколишнє з позицій його можливого використання для приховування об'єкта, що підлягає розшуку, і якщо він знає ознаки того, що відшукується, то частину предметів обстановки відразу ж виключає з числа підлягаючих пошуку як такі, що не мають необхідних умов і властивостей для приховування. Інші ж предмети слідчий оцінює з погляду їхнього можливого використання як тайника.

Спостережливість слідчого поширюється не тільки на обстановку приміщення, а й на поведінку осіб, що перебувають у ньому. Поведінка цих осіб цікавить слідчого не взагалі, а лише у зв'язку з їхніми конкретними реакціями на його дії та слова (запитання, зауваження, звернення). Вибірковий характер спостережливості у цьому аспекті звернено на ті реакції обшукуваних, котрі, як припускає слідчий, є результатом його дій. І тут відбувається не тільки фіксація реакції, а й її оцінка з погляду можливого визначення місця приховування шуканого. Спостережливість слідчого має бути спрямована на диференціацію реакцій обшукуваного як адекватних подразнику або таких, що інсценують той чи інший стан обшукуваного. Такі оцінки є складними і зазвичай впливають із досвіду слідчого, його життєвих і науково-психологічних уявлень про характер реакції на подразник, її щирості чи фальшивості. Саме тут, як і на всіх інших етапах проведення обшуку, знання і використання закономірностей психологічної діяльності людини багато в чому визначають успіх обшуку і високий рівень його організації.

Розділ 10

Судово-психологічна експертиза

§ 1. Поняття і компетенція судово-психологічної експертизи

При розслідуванні злочинів і розгляді справ у суді виникає потреба у використанні спеціальних психологічних знань. Кримінально-процесуальний закон установлює дві основні форми використання спеціальних знань: 1) участь спеціаліста у слідчих діях (наприклад, участь психолога при проведенні допиту неповнолітнього); 2) призначення і провадження судових експертиз. Ці форми мають певну подібність; відрізняються ж вони процесуальними особливостями, повноваженнями і статусом особи, запрошеної до участі як спеціаліст чи експерт.

Судово-психологічна експертиза — це експертне дослідження, предметом якого є факти, що належать до психічної діяльності людини і мають значення для органів правосуддя¹.

Об'єктом дослідження судово-психологічної експертизи є психічні прояви людини, які не виходять за межі норми, тобто не викликають сумнівів у її психічній повноцінності. Судово-психологічна експертиза спрямована на дослідження змісту і структури індивідуальної свідомості і поведінки людей у процесі здійснення тих чи інших дій або відображення явищ навколишньої дійсності. За допомогою судово-психологічної експертизи можна одержати дані, які дозволяють зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності та проявів

¹ Перша відома спроба проведення судово-психологічної експертизи в Росії припадає на 1883 р. Вона застосовувалась при розслідуванні кримінальної справи щодо обвинувачення московського нотаріуса Назарова у згвалтуванні актриси-аматорки Черемнової. Як повідомила слідству Черемнова, у день злочину вона дебютувала на сцені. Виснажливе чекання спектаклю, хвилювання, пережите на сцені, викликало у Черемнової, за її словами, такий глибокий занепад фізичних і душевних сил, що, залишившись наодинці з Назаровим, вона не була спроможною чинити йому опір. Бажаючи одержати об'єктивні відомості щодо впливу на психіку переживань, пов'язаних із першим виступом на сцені, слідчий вирішив допитати двох відомих актрис М. Єрмолову і А. Гламу-Мещерську. Було здійснено спробу одержати інформацію про психологічний стан актора у день дебюту (більш докладно про це див.: *Крылов И. Ф. Судебная экспертиза в уголовном процессе.* — Л., 1963. — С. 31–34).

людей, що мають значення для висновків правового характеру. Зокрема, висновки експертів-психологів сприяють правильній оцінці показань свідків, потерпілих, обвинувачених у разі, якщо вони викликають сумніви у своїй достовірності; неповнолітніх — коли передбачається, що їх показання мають фантастичні нашарування; обвинувачених — коли їхні дії неадекватні їх станам і властивостям тощо. Широке коло питань, вирішення яких потребує наявності спеціальних психологічних знань, відносить призначення судово-психологічної експертизи до дій, найбільш важливих і досить поширених у практиці судово-слідчої діяльності.

Нині існують широкі можливості у проведенні судово-психологічної експертизи. До компетенції (основних напрямів) судово-психологічної експертизи можуть належати: 1) встановлення індивідуально-психологічних особливостей підекспертної особи, які істотно вплинули на її поведінку під час вчинення нею протиправних дій; 2) встановлення принципової здатності підекспертної особи (з урахуванням індивідуально-психологічних і вікових особливостей, рівня психічного розвитку) правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні показання; 3) встановлення того, чи перебувала підекспертна особа у момент вчинення злочину в стані фізіологічного афекту; 4) встановлення того, чи перебувала підекспертна особа у період, який передував учиненню злочину, або в момент вчинення злочину, в емоційному стані, який істотно впливав на здатність правильно усвідомлювати явища дійсності, зміст конкретної ситуації (емоційні стани типу великого нервово-психічного напруження); 5) встановлення здатності підекспертної особи розуміти характер і значення дій, які застосовано до неї, і чинити опір; 6) встановлення принципової можливості виникнення у суб'єкта в конкретній ситуації психічних станів, які роблять неможливим або істотно ускладнюють виконання професійних функцій; 7) встановлення того, чи перебував померлий у період, який передував смерті, у психічному стані, що схилив до самогубства, і якщо перебував у цьому стані, чим він міг бути викликаний.

Наведений перелік не вичерпує всього кола питань, що можуть виникнути в процесі судочинства. Обставини, з'ясування яких може мати значення для розслідування і судового розгляду, різноманітні і нерідко диктуються конкретною ситуацією.

Так, судово-психологічна експертиза досить часто призначається для визначення наявності чи відсутності фізіологічного афекту в момент

вчинення злочину. В кримінальному праві використовується термін «сильне душевне хвилювання», яке викликане неправомірними або аморальними діями потерпілого і вважається обставиною, що пом'якшує покарання (ст. 66 КК України). Сильне душевне хвилювання вживається як синонім психологічного поняття фізіологічного афекту.

У психології та психіатрії розрізняють фізіологічні і патологічні афекти. *Патологічний афект* визначається як емоційний вибух, при якому людина не може керувати своїми діями і усвідомлювати власні вчинки. Свідомістю людини опановує одна емоційно-конкретна ідея (непоправне горе, нестерпна образа). Патологічний афект установлює комплексна психолого-психіатрична експертиза.

Фізіологічний афект — стан, що знижує здатність особи розуміти значення своїх дій і керувати ними. Такий афект розглядається як емоційний стан, що не виходить за межі норми і досліджується у межах психології.

Афект — це відносно короткочасні та сильні емоційні переживання (яскрава короткочасна емоційна реакція). Виникнення афекту — критична точка переживання. У літературних джерелах зазначається, що афект — це надзвичайно сильне, бурхливе переживання (гнів, що переходить у лють, страх, що доходить до жаху, туга, що перетворюється на розпач, тощо)¹. Для фізіологічного афекту характерні істотно уповільнення інтелектуальних і вольових процесів, порушення цілісного сприйняття навколишнього. Розрізняють три стадії в розвитку афекту: 1) підготовчу; 2) афективний вибух; 3) післяемоційний період.

Складність установлення стану фізіологічного афекту пов'язана з тим, що його не можна відтворити вдруге. У процесі судово-експертного дослідження проводяться ретроспективний аналіз, психологічний аналіз результатів діяльності людини.

Одним із напрямів судово-психологічної експертизи є встановлення у суб'єкта індивідуально-психологічних особливостей, здатних істотно впливати на зміст і спрямованість дій у конкретній ситуації. Так, уночі 18 жовтня 1997 р. М., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, з автостоянки, де він працював охоронцем-контролером, вчинив викрадення автомобіля ВАЗ-21093, що належав гр. Ш. У процесі викрадення на окружній дорозі М. не впорався з керуванням автомобілем, унаслідок чого сталася ДТП. У зв'язку з ДТП М. одержав ушкодження,

¹ Див.: Сидоров Б. В. Аффект, его уголовно-правовое и криминалистическое значение (социально-психологическое и правовое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978.

садна м'яких тканин голови. Він пояснював свою поведінку в такий спосіб: «Вирішив під час чергування помити автомобіль, а що було далі, не пам'ятаю». М. скаржиться на головний біль і погану пам'ять і як причину цього пояснює, що у віці п'яти років упав і вдарився головою об землю. Вказує на «провал» пам'яті з моменту виїзду з автостоянки. З огляду на це було призначено судово-психологічну експертизу з метою визначення особливостей пам'яті випробовуваного і наявності або відсутності порушень пам'яті на події, що становили інтерес.

Якщо відносно психічно здорових свідків, потерпілих, обвинувачених у слідчого чи судді виникає сумнів у їхній здатності через індивідуально-психологічні особливості давати правильні показання, може бути призначено судово-психологічну експертизу. Зазвичай така судова експертиза призначається щодо неповнолітніх. Приводами до її призначення можуть бути неадекватність поведінки неповнолітніх щодо їх вікових характеристик, примхливість мотивації вчинених ними дій, неправильна, незвична інтерпретація звичайних обставин і фактів, схильність до фантазування за відсутності для цього яких-небудь реальних передумов, «дитячість» поведінки при досить високому інтелектуальному розвитку та ін. На особливу увагу заслуговують неповнолітні віком 14–16 років, тобто у віці, коли настає кримінальна відповідальність за вчинений злочин.

Досить складним напрямом судово-психологічної експертизи є встановлення наявності чи відсутності в період, який передував смерті, психічного стану, що призводить до самогубства. Слід зазначити, що чинним кримінальним законодавством передбачено відповідальність за доведення до самогубства (ст. 120 КК України). Самогубство (суїцид) — надзвичайний, винятковий акт людської поведінки, який свідчить про те, що психогенні чинники виявилися сильніші за інстинкт самозбереження, інстинкт життя. У психології суїцид визначається як акт позбавлення життя під впливом гострих психотравмуючих ситуацій. Існують різні причини суїциду. Психологічні стани у людини в період, що передує самогубству, характеризуються афективною реакцією, глибокою фрустрацією чи депресією. Судово-психологічна експертиза (посмертна) призначається з приводу поведінки психічно здорових людей. Складність її проведення полягає в тому, що немає особи, яку слід випробувати, дослідження здійснюється за результатами діяльності, поведінки, даних, що зафіксовано в різних джерелах. Немає можливості досліджувати психіку людини «безпосередньо» (наприклад, за допомогою тестових методик або проведення бесіди), її вивчення у таких випадках завжди передбачає опосередкований характер.

До питань, що вирішуються судово-психологічною експертизою, належить і питання про можливість виникнення різних психічних явищ, які перешкоджають нормальному здійсненню професійних функцій (в авіації, автомобільному, залізничному і морському транспорті, у роботі оператора автоматизованих систем на виробництві).

Широкий розвиток техніки, її повсюдне впровадження у виробництво значно впливають на психологічну характеристику трудових процесів у позиції «людина — машина», де окремі стани людини, яка здійснює певні професійні функції, можуть бути пов'язані із ситуаціями, що призводять до протиправних дій. Рівень психіки індивіда не завжди відповідає напруженню і складності розумових процесів, які необхідно виконати у зв'язку з виробничими або професійними діями. Характер виробництва, однотипність розв'язуваних завдань або ситуацій можуть зумовити позамежне гальмування, прояви якого викликають найнесприятливіші наслідки. У цьому відношенні технізація високого рівня викликає чи може викликати негативні прояви, у тому числі такі психічні стани, які перешкоджають виконанню певних функцій. У таких ситуаціях призначається судово-психологічна експертиза, яка може визначити можливості людини (психічні і фізичні) у складних (екстремальних) ситуаціях, особливості, що характеризують рівень її сприйняття, мислення, темперамент, тип вищої нервової діяльності, стан емоційної напруженості та ін. Зокрема, на вирішення судово-психологічної експертизи можуть бути поставлені питання про те, який вплив могли справити психологічні особливості особистості на її дії в незвичайній обстановці, яка створилася, чи могла особа в результаті перевтоми виконувати свої професійні функції тощо.

Судовій практиці відомий випадок, коли за допомогою судово-психологічної експертизи потрібно було досліджувати питання про можливий стан інтелектуальної перевтоми людини в момент вчинення інкримінованого їй діяння. У Ленінграді притягувався до кримінальної відповідальності капітан суховантажного теплохода С. за обвинуваченням у тому, що він припустився порушень правил техніки безпеки та експлуатації транспорту, які спричинили шкідливі наслідки. Теплохід, приписаний до Ленінградського порту, йшов із Кронштадта до югославського порту Дубровник. Підійшовши до Гібралтару, теплохід повинен був пройти через цю протоку і вийти в Середземне море. Капітан С. не користувався послугами лоцманської служби, оскільки плавав у цьому районі більше 20 років. При підході до протоки капітан перебував на містку, і коли штурман вчасно подав сигнал: «Капітан,

протока!», команди «Ліво стерна» чомусь не надійшло. Штурман подав сигнал удруге, однак капітан не відреагував на нього. Теплохід продовжував рухатися тим самим курсом, наближаючись до високих і гострих рифів при вході в протоку. Нарешті, через 1 хв. і 14 с після першого сигналу штурмана капітан дав команду про входження в протоку, але було вже пізно. Теплохід сів на мілину, утворилася пробоїна, і дорогий вантаж затонув. Своєї вини капітан С. не заперечував, стверджуючи, що був у звичайному нормальному психічному і фізичному стані. Єдине, про що він згадав, — це про почуття перевтоми (він давно не відпочивав від тривалих морських рейсів). Запитом до науково-дослідного інституту морського флоту було встановлено, що для капітанів морських і океанських судів граничним безперервним часом перебування в плаванні є термін у 4 місяці, після чого необхідний відпочинок на суші. У протилежному разі можлива уповільнена реакція психіки людини на явища і події навколишнього середовища. Капітан С. перебував безупинно в рейсах протягом 11 місяців. Суд призначив судово-психологічну експертизу, яка дійшла висновку про те, що в результаті сильної перевтоми можлива значна загальмованість реакцій капітана С. в обставинах, зазначених у справі. Ленінградський міський суд виправдав С. через відсутність у його діях складу злочину.

Розвиток судово-психологічної експертизи пов'язаний із появою її нових напрямів (видів). Так, до нових напрямів може належати судово-психологічна експертиза злочинного угруповання, судово-психологічна експертиза фонограм і відеозапису, судово-психологічна експертиза визначення морального збитку тощо. Викликають інтерес і сучасні комплексні дослідження (наприклад, інженерно-психологічна (техніко-психологічна), психолінгвістична, пато-психологічна експертизи та ін.).

Важливим у сучасних умовах є те, що судово-психологічна експертиза виходить за межі кримінального процесу. Все більш широким стає використання судово-психологічної експертизи у цивільному та адміністративному процесі.

§ 2. Методи судово-психологічної експертизи

При проведенні судово-психологічних експертиз завжди використовується комплекс методів. Судово-психологічна експертиза передбачає дослідження психіки людини, психологічних механізмів її по-

ведінки. Саме цим зумовлено специфіку методів, що обираються. У кожному конкретному випадку обрання методів дослідження залежить від завдань експертизи і тих питань, що поставлені на вирішення судового експерта.

Судово-психологічне дослідження починається з вивчення матеріалів кримінальної справи. Ретельне вивчення таких матеріалів становить основу для ретроспективного психологічного аналізу діяльності учасників події. Вивчаються відомості, що містяться у протоколах слідчих дій, аналізуються показання різних осіб (свідків, потерпілих, обвинувачених). Особливу увагу необхідно звертати на документи, в яких є інформація про соціально-психологічні особливості особи підекспертного, його поведінку в момент вчинення злочину, ставлення до скоєного. Необхідно проаналізувати результати судово-психіатричної експертизи.

Проведення судово-психологічної експертизи передбачає використання біографічного методу. При цьому методі підекспертний вивчається з погляду минулих етапів його життя, виявлення фактів, які мають психологічне значення. Під час застосування біографічного методу передбачається одержання даних про батьків підекспертного, його стосунки у сімейному колі (з батьками, братами, сестрами), найважливіші етапи його життя (характеристика дошкільного, шкільного періодів і дорослості).

Судово-психологічне дослідження передбачає використання методу незалежних характеристик з метою одержання об'єктивного уявлення про психологічні особливості особи, яку випробовують. За матеріалами кримінальної справи вивчаються характеристики з місця роботи, місця проживання або навчання. Аналізуються відомості про підекспертного, які містяться у протоколах допиту батьків, друзів, знайомих, колег по роботі та ін.

Майже кожна судово-психологічна експертиза передбачає використання методу бесіди. Йдеться про безпосереднє спілкування судового експерта з особою, яку випробовують. Така бесіда має проводитися за задалегідь розробленою програмою, відповідно до вивчених матеріалів кримінальної справи. Бесіда здійснюється за допомогою постановки запитань підекспертному. Безпосередність спілкування передбачає встановлення психологічного контакту з випробовуваним. У цьому аспекті важливе значення мають повага до прав особи підекспертного, повага до його честі і гідності, незалежність від інших учасників процесу. Експерт-психолог завжди повинен пам'ятати про презумпцію невинуватості (обвинувачений у злочині — ще не злочинець).

У процесі бесіди з випробовуваним важливого значення набуває метод спостереження, який дає змогу реєструвати реакції на подразники, зміну поведінки у процесі постановки запитань, ставлення до тих чи інших подій, осіб, обставин. За допомогою цього методу можуть бути продіагностовані певні психологічні особливості підекспертного.

Судово-психологічна експертиза — це психодіагностичне обстеження, кінцевим результатом якого є психологічний діагноз (встановлення індивідуально-психологічних особливостей особи). У цьому аспекті важливе значення мають психодіагностичні методики (тести), які класифікуються за різними підставами: за особливостями використовуваних завдань (тести вербальні та тести практичні), за формами процедури обстеження (тести групові та тести індивідуальні), за спрямованістю (тести інтелекту та тести особистості).

При провадженні судово-психологічних експертиз використовуються методики дослідження особистості (тест ММРІ — Міннесотський багатоаспектний особистісний опитувальник; тематичної апперцепції тест — ТАТ; тест Роршаха тощо); методики дослідження мислення (розповідь за малюнком, метод піктограм, метод виключення та ін.); методики дослідження пам'яті (завчання слів, метод опосередкованого запам'ятовування, запам'ятовування десяти чисел та ін.); методика дослідження сприйняття та уваги (дослідження сприйняття форми предметів, дослідження обсягу уваги та ін.)¹.

Тести, використовувані у практиці судово-психологічної експертизи, мають бути валідними. Валідність — один із основних критеріїв тесту, який означає його придатність для цілей дослідження; це комплексна характеристика тесту, яка охоплює відомості про галузь досліджуваних явищ і репрезентативність діагностики. Крім того, тест повинен бути надійним — відображати точність виміру, а також стійкість результатів тесту до дії сторонніх випадкових чинників.

§ 3. Призначення судово-психологічної експертизи та організація її провадження

Призначення судово-психологічної експертизи віднесено на розсуд слідчого або суду, що приймають рішення з огляду на конкретні обставини справи. Експертиза провадиться в період розслідування чи

¹ Про зміст деяких тестів див. у § 3 розділу 2 частини I цього підручника.

судового розгляду справи на підставі відповідного процесуального рішення: постанови слідчого (судді) чи ухвали суду. Призначення експертизи є процесуальною дією, а відтак, її провадження можливе лише за порушеною кримінальною справою. Судово-психологічна експертиза призначається в тих випадках, коли для вирішення певних питань необхідні спеціальні знання в галузі психології.

Розвиток інституту судово-психологічної експертизи пов'язано з організацією досліджень у спеціалізованих експертних установах. Так, у 1997–1998 рр. в Україні здійснено впорядкування проведення судово-психологічних експертиз. Спочатку в Харківському науково-дослідному інституті судових експертиз імені Засл. проф. М. С. Бокаріуса (з липня 1998 р.) було створено спеціалізовані підрозділи (лабораторія, сектор), що забезпечували психологічні дослідження. Надалі такі підрозділи було створено й в інших інститутах судових експертиз Міністерства юстиції України. Відповідно до наказу Міністерства юстиції України від 15 липня 1997 р. «Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів» зі змінами від 18 квітня 2000 р. до переліку судових експертиз внесено «психологічні дослідження».

Процес призначення будь-якої судової експертизи містить основні елементи: 1) збирання необхідних матеріалів; 2) обрання моменту призначення експертизи; 3) визначення предмета судової експертизи; 4) формулювання запитань експерту; 5) обрання експертної установи чи експерта. При призначенні судово-психологічної експертизи зазначені елементи наповнюються певним специфічним змістом.

Так, важливим у призначенні судово-психологічної експертизи є обрання експертів. Йдеться про те, що така судова експертиза у більшості випадків має проводитися у складі експертної комісії (не менше двох–трьох спеціалістів), що пов'язано зі складністю об'єкта дослідження — психіки людини. При обранні експерта слід враховувати предмет експертизи. Зокрема, в разі необхідності дослідження психіки неповнолітніх доцільним є запрошення спеціалістів у галузі дитячої та юнацької психології; психіки людей похилого віку — спеціалістів-геронтопсихологів та ін. Якщо судова експертиза провадиться за межами державної спеціалізованої експертної установи, треба віддавати перевагу особам, які мають базову психологічну освіту або без такої, однак тим, хто працює у галузі психології не менше п'яти років і має відповідні наукові публікації. Доцільно доручати проведення судово-психологічних експертиз особам, яким присвоєно кваліфікацію судового експерта на право проведення психологічних експертиз.

Істотним елементом призначення судово-психологічної експертизи є формулювання запитань експерту. Ці запитання повинні відповідати таким основним вимогам: 1) не виходити за межі спеціальних знань експерта і не мати правового характеру; 2) бути визначеними, конкретними і короткими; 3) мати логічну послідовність.

Методичну допомогу слідчому або суду може надати такий типовий перелік запитань, що вирішуються судово-психологічною експертизою: які індивідуально-психологічні особливості має підекспертна особа, що зумовили характер її протиправних дій або злочину чи злочинної діяльності (зазначаються ті, які мають значення для суду чи слідства: підвищена агресивність, підпорядкування, жорстокість, нерішучість, етичні орієнтації, соціальні установки, мотиваційна сфера тощо); які психологічні особистісні якості та провідні мотиваційні чинники поведінки має підекспертна особа; в якому зв'язку вони знаходяться з обставинами, що досліджуються у справі; чи могли індивідуально-психологічні особливості підекспертної особи істотно вплинути на її поведінку під час вчинення нею протиправних дій (чи злочину); який індивідуально-рольовий статус має підекспертний у злочинній групі (лідер, підвладний тощо) і чи зумовлено це його індивідуально-психологічними властивостями та особливостями соціально-психологічної структури злочинної групи (злочинного угруповання); які особливості мають психологічні чинники сексуально-насильницької поведінки підекспертного (у справах про статеві злочини); чи має підекспертна особа індивідуально-психологічні особливості, що істотно вплинули на характер її показань у справі; яким чином сімейна ситуація, індивідуально-психологічні особливості батьків (зазначити, якщо треба, особливості одного з них чи обох), мотиваційні чинники вплинули на емоційний стан, психічний розвиток та відчуття благополуччя дитини — виховна поведінка здійснюваного ними виховного процесу; чи залежить оцінка сімейної ситуації дитиною від впливу з боку батьків та інших дорослих; чи має підекспертна особа зміни в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах, які перешкоджають активному соціальному функціонуванню її як особистості і виникли внаслідок дії певних обставин (зазначити обставини: безпідставне обвинувачення, незаконне позбавлення волі, наклеп, образа, заподіяння шкоди її громадським інтересам та ін.); чи спроможна підекспертна особа з урахуванням її вікових особливостей, емоційного стану, індивідуально-психологічних властивостей, рівня розумового розвитку та умов мікросоціального середовища (залежність, погроза, омана

тощо) усвідомлювати реальний зміст власних дій та повною мірою свідомо управляти ними і передбачати їх наслідки; чи здатна підекспертна особа з урахуванням її емоційного стану, індивідуально-психологічних особливостей та рівня розумового розвитку правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати щодо них відповідні показання; чи мали істотний вплив індивідуально-психологічні особливості та емоційний стан підекспертної особи на її поведінку в аварійній ситуації (у справах щодо керування транспортом чи механізмами та автоматизованими системами на виробництві тощо); чи перебувала підекспертна особа на момент вчинення протиправних дій в емоційному стані і в якому саме (сильний страх, пригніченість, розгубленість, відчай, емоційний стрес, фрустрація та ін.), що істотно вплинув на її свідомість і поведінку (або, згідно зі справою, на діяльність, виконання професійних обов'язків); чи перебувала підекспертна особа на момент вчинення протиправних дій у стані фізіологічного афекту як психологічної підстави сильного душевного хвилювання; в якому емоційному стані перебувала підекспертна особа у період, що передував її самогубству; чи виник емоційний стан підекспертної особи в період, що передував її самогубству, внаслідок дій обвинуваченого (зазначити: насильство, дії, які кваліфікуються як погрози, жорстоке ставлення чи систематичне приниження людської гідності тощо); чи здатна підекспертна особа, виходячи з рівня її розумового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей та емоційного стану, правильно розуміти характер і значення вчинюваних з нею дій та чинити опір (у справах про статеві злочини); чи здатна підекспертна особа з урахуванням рівня її розумового розвитку та індивідуально-психологічних особливостей розуміти характер і фактичний зміст власних дій, керувати ними та передбачати їх наслідки; чи має підекспертна особа відхилення у психічному розвитку, які не є виявами психічного захворювання; якщо має, то якими саме є їх ознаки; чи вплинули (і яким чином) індивідуальні властивості психічних процесів підекспертної особи (вказати залежно від того, що має значення у справі: пам'ять, увага, сприйняття, мислення, особливості емоційних реакцій) або функціонування сенсорних процесів (зір, слух, нюх тощо) на адекватність сприйняття нею особливостей та змісту ситуації (зазначити наявні ознаки ситуації, що досліджується у справі), їх відтворення у показаннях. Слід зазначити, що на вирішення судово-психологічної експертизи можуть бути поставлені й інші питання.

Організація провадження судово-психологічної експертизи передбачає створення нормальних умов виконання експертної діяльності, належних параметрів взаємодії з підекспертною особою під час її перебування у слідчому ізоляторі, захист безпеки судового експерта, усунення можливих «перешкод» при провадженні судової експертизи, протидії з боку заінтересованих осіб. Необхідні також певна «стандартизація» методик дослідження, які обираються, підвищення якості використання стимульного матеріалу при реалізації психодіагностичних методів.

Перебіг і результати судово-психологічної експертизи відображаються у висновку експерта. Цей процесуальний документ складається з трьох частин: вступної, дослідницької, заключної (ст. 200 КПК України).

У вступній частині вказуються: найменування експертизи; дата і місце складання висновку; дата постанови (ухвали) про призначення експертизи і хто її виніс; особа, яка підлягає експертному обстеженню, її процесуальний статус; запитання, поставлені перед експертом, відомості про нього; прізвища і процесуальне становище осіб, які брали участь в експертизі.

У дослідницькій частині висновку викладається весь процес експертного дослідження, описуються психодіагностичні методи і методики, що були використані.

У заключній частині містяться висновки експерта, тобто відповіді на поставлені запитання. Якщо однозначна відповідь неможлива, висновок може бути і ймовірнісним.

Запитання для самоконтролю

1. Які психологічні особливості особи слідчого Вам відомі?
2. Які психологічні закономірності притаманні обвинуваченому?
3. У чому полягає сутність захисної домінанти?
4. Яке значення має віктимність у поведінці потерпілого?
5. Які розумові завдання розв'язує слідчий під час огляду місця події?
6. Чи існує взаємозв'язок особи злочинця і відображень місця події?
7. З якою метою здійснюється діагностика особи допитуваного?
8. Які існують стадії формування показань?
9. Які чинники впливають на повноту і правильність сприйняття?
10. За допомогою яких прийомів встановлюють психологічний контакт?

11. Чи існують психологічні закономірності сприйняття зовнішності людини?
12. Що таке рефлексивне мислення і рефлексивне управління?
13. У чому полягає сутність прийому «словесна розвідка»?
14. Чи існують особливості призначення судово-психологічної експертизи?
15. Які методи застосовують під час судово-психологічних досліджень?
16. Які основні напрями судово-психологічної експертизи?

Рекомендована література

1. *Богинский В. Е.* Рефлексивное управление при допросе: Учеб. пособ. — Х., 1983. — 40 с.
2. *Васильев В. Л.* Юридическая психология: Учебник для вузов. — 5-е изд., перераб. и доп. — С.-Пб.: Питер, 2003. — 656 с.
3. *Закатов А. А.* Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних: Учеб. пособ. — Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1979. — 96 с.
4. *Зорин Г. А.* Психологический контакт при производстве допроса: Учеб. пособ. — Гродно: Гродн. ун-т, 1986. — 71 с.
5. *Комарков В. С.* Психологические основы очной ставки: Текст лекций. — Х., 1976. — 28 с.
6. *Коновалова В. Е.* Правовая психология: Учеб. пособ. — Х.: Основа, 1990. — 198 с.
7. *Коновалова В. Е.* Допрос: Тактика и психология: Учеб. пособ. — Х.: Консум, 1999. — 157 с.
8. *Костицький М. В.* Філософські та психологічні проблеми юриспруденції: Вибрані наукові праці. — Чернівці: Рута, 2008. — 560 с.
9. *Коченов М. М.* Судебно-психологическая экспертиза. — М., 1977. — 180 с.
10. *Ларин А. М.* Я — следователь. — М.: Юрид. лит., 1991. — 192 с.
11. *Лукьянчиков Е. Д., Кузьмичев В. С.* Тактические основы расследования преступлений: Учеб. пособ. — К.: КВШ МВД СССР, 1989. — 48 с.
12. *Митрохина З. И.* Использование данных психологии при производстве допроса: Учеб. пособ. — К.: УМК ВО, 1990. — 52 с.
13. *Нагаев В. В.* Основы судебно-психологической экспертизы: Учеб. пособ. для вузов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. — 333 с.

14. *Нор В. Т., Костицкий М. В.* Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. — К.: Вища шк., 1985. — 56 с.
15. *Порубов Н. И.* Научные основы допроса на предварительном следствии. — Мн.: Выш. шк., 1978. — 176 с.
16. *Рашинов А. Р., Ефимова Н. И.* Психология допроса обвиняемого: Метод. пособ. — М., 1988. — 114 с.
17. Юридична психологія: Підручник / За заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. — К.: КНТ, 2007. — 360 с.
18. *Шепітько В. Ю.* Допит: Наук.-практ. посіб. — Х.: КримАрт, 1998.
19. *Ямпольский А. Е.* Психология допроса подозреваемого: Учеб. пособ. — Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1978. — 55 с.

Частина V

Психологія судової діяльності

Розділ 11

Психологічні основи судової діяльності

§ 1. Психологія судді

Відповідно до Конституції України правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні (ч. 1 ст. 127). У ч. 2 цієї ж норми Основного Закону держави у зв'язку з особливим статусом судді, визначається, що професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

Суддя — посадова особа відповідного суду, носій судової влади. Це та особа, яка уповноважена виносити судові рішення від імені держави¹. З цим пов'язані її підкорення тільки закону, заборона впливу на неї в будь-який спосіб.

Професія судді є найбільш складною серед юридичних професій. Це пов'язано з необхідністю приймати важливі і відповідальні рішення, визначати долі інших людей, їхню винність чи невинність у вчи-

¹ І. Фойницький вказував, що всі судові рішення постановляються ім'ям верховної державної влади, за указом Його Імператорської Величності. Ця основа державного суду має силу як для кримінального, так і для цивільного суду. В обох випадках суд слугує не приватним інтересам окремих осіб, окремих громадських гуртків чи окремих відомств, а загальним державним інтересам правосуддя (див.: *Фойницький И. Я.* Курс уголовного судопроизводства. – С.-Пб.: Альфа, 1996. – Т. 1. – С. 8 (Отпечатано по третьему изданию, С.-Пб.: 1910).

ненні злочинів. Тому суддя повинен нести високу відповідальність за свої вчинки і дії.

Пізнавальна діяльність судді спирається на вже зібрані на досудовому слідстві матеріали (докази з кримінальної справи). Суд повинен перевірити пред'явлені докази, «зважити» їх і ухвалити відповідне рішення. Йдеться про професійні якості судді, наявність відповідного досвіду, вміння розбиратися у життєвих ситуаціях. Саме з цим пов'язано віковий ценз судді — не молодше двадцяти п'яти років. Необхідний також і стаж роботи у галузі права — не менше трьох років.

У процесі дослідження події суддя конструє уявні моделі, висуває судові версії. Наявність обвинувального висновку в матеріалах кримінальної справи не повинна справляти сугестивного впливу на суддю. Поряд з версією обвинувачення можуть висуватися і контрверсії. У цьому виявляється і роль захисту в змагальному кримінальному процесі. Л. Владимиров зазначав, що суд — не аудиторія, де читаються лекції, які складаються з узагальнень різноманітного матеріалу. Суд — розслідування індивідуальної події, і захисник повинен усі свої міркування будувати на основі певного випадку. Тут не може йтися про злочинність узагалі, а лише про злочинність саме тієї людини, яка сидить на лаві підсудних. Перебуваючи у межах того злочину, який засуджується і який він вивчає, захисник повинен тільки з нього черпати свої дані і доводи, ґрунтуючись тільки на клінічному вивченні окремого випадку. Йдеться про винність не класу, не групи, не професії, не партії, а саме цієї окремої людини, проти якої пред'явлено обвинувальний акт. Не слід змішувати двох трибуналів: наукового і судового. Перший не знає ніяких строків і умовностей, другий, за самим своїм завданням, пов'язаний строками та умовностями. Кримінальна справа — це «крапля води», в якій живе цілий світ істот, здебільшого невидимих для неозброєного ока¹.

Судді у змагальному процесі (обвинувачення — захист) належить регулююча роль, яка полягає у створенні ділової обстановки судового процесу, визначенні і регулюванні спілкувань, усуненні різко конфліктних стосунків, зниженні надмірного емоційного збудження учасників.

Діяльність судді пов'язана з розглядом різних за своїм характером справ (кримінальних, цивільних, адміністративних та ін.). Відсутність належної спеціалізації суддів, високий ступінь інтелектуальних та

¹ Див.: *Владимиров Л. Е. Advocatus miles (Пособие для уголовной защиты) (Извлечение) // Судебное красноречие русских юристов прошлого. — М.: МГП «Фемида», 1992. — С. 46.*

емоційних навантажень, перевищення нормативів кількості розгляду справ призводять до виникнення негативних емоцій, психологічних перевантажень, а зрештою, і до професійної деформації (використання схематичності і шаблону в діяльності, негативного ставлення до людей, спрощення процедури розгляду кримінальних чи цивільних справ та ін.)¹.

Суддя має характеризуватися високими моральними параметрами, прагненням до справедливості. Необхідний індивідуальний підхід до кожної людини, поважне ставлення до її особистості. Правосуддя зачіпає долі багатьох людей. Судити потрібно справедливо, з урахуванням усіх обставин справи. Суддя має бути об'єктивним.

Пізнання у суді передбачає зіткнення різних інтересів, виникнення суперечливої інтерпретації тих чи інших фактів. У цій ситуації суддя повинен уміти виокремити головне, усунути перекручування, відрізнити емоції від існуючих реалій. Судді доводиться взаємодіяти з широким колом осіб з різним процесуальним становищем, які по-різному ставляться до справи, відрізняються за своїм інтелектом, віком, професією, соціальним станом та ін. Ця взаємодія має бути суворо процесуальною. Суддя не повинен виконувати не притаманні йому функції у наданні «правової допомоги населенню». У цьому плані слушно звучать слова: «Суд довідок не дає».

Суддю вирізняє висока культура мови. За допомогою мови суддя здійснює комунікативну функцію, регулює спілкування різних осіб, справляє у допустимих формах психологічний вплив. Мова судді по-

¹ Вплив на особу судді різних негативних чинників, надто великі емоційні навантаження дійсно сприяють деформації її психологічної структури. Водночас незадоволення рішеннями суду, в певному ступені озлоблення діями суддів породжують гостро сатиричні характеристики їх процесуальної фігури. Так, прем'єр-міністр Італії Сільвіо Берлусконі продовжує дивувати світ своїми незвичними висловлюваннями на адресу суддів: «Лише розумово невірноважені люди, люди з психічними проблемами можуть робити цю роботу. Вони це роблять тому, що з антропологічного погляду відрізняються від інших представників людської раси» (див.: Велик і могуч італійський язык // Событие. – 2003. – 2–8 окт. – С. 5). А ось як описував Віктор Гюго психологічний стан суддів, які ухвалили смертний вирок: «Судді сиділи спереду із задоволеним виглядом – мабуть, раділи, що справа доходить кінця. На обличчі голови, м'яко освітленому відблиском віконного скла, був мирний, добрий вираз; а молодий член суду, смікаючи свої брижі, майже весело пятакав з гарненькою дамою у рожевому капелюшку, яка через знайомство сиділа позаду нього. Лише присяжні були бліді і похмурі – слід думати, втомилися від безсонної ночі, деякі позіхали. Так не поводяться люди, які тільки що ухвалили смертний вирок; на обличчях цих добродушних обивателів я читав лише бажання поспати» (Гюго В. Собрание сочинений: В 6 т. – М.: Правда, 1988. – Т. 1. – С. 89).

винна вирізнятися лаконічністю, чіткістю формулювань, юридичною грамотністю. У діяльності судді важливе значення мають письмова мова, вміння складати процесуальні документи.

Професійна діяльність судді передбачає чіткий добір осіб на ці посади, вироблення своєрідних критеріїв відповідності. У психологічній літературі пропонувалося розробити професіограму судді (необхідний набір якостей залежно від виконуваної діяльності). Стосовно діяльності судді виділяють такі сторони (В. Васильєв): соціальну (висока відповідальність за свою діяльність, неупередженість тощо); реконструктивну (загальний і спеціальний інтелекти, пам'ять, увага, аналітичне мислення, інтуїція судді та ін.); комунікативну (чуйність, емоційна стійкість, вміння слухати і розмовляти та ін.); організаційну (воля, зібраність, цілеспрямованість, наполегливість тощо); посвідчувальну (загальна і спеціальна культура письмової мови, навички в складанні письмових документів та ін.).

§ 2. Психологічні особливості судового процесу

Основна і виняткова функція суду — вирішення справи по суті. Суд здійснює правосуддя у формі розгляду і вирішення кримінальних, цивільних, господарських, адміністративних та деяких інших категорій справ у встановленому законом процесуальному порядку.

Психологічні особливості процесуальної діяльності суду пов'язані з такими обставинами: 1) чітким порядком розгляду справ у суді (точна правова регламентація процедури); 2) стадійністю здійснення діяльності (процес проходить декілька точно визначених етапів); 3) активністю різних учасників процесу (прокурора, захисника, цивільного позивача, цивільного відповідача та ін.); 4) зовнішніми умовами, в яких відправляється правосуддя (зал судового засідання, технічне оснащення процесу, наявність атрибутики тощо).

В юридичній літературі під правосуддям розуміється особливий вид державної діяльності, який полягає у розгляді і вирішенні певних категорій справ (розв'язанні різних соціальних конфліктів). Функція суду полягає в тому, аби розв'язати конфлікт, відновити справедливість. Судді при відправленні правосуддя незалежні і підкоряються тільки закону. Підкорення закону означає додержання законодавчих розпоряджень, здійснення діяльності відповідно до процедури, встановленої

чинним законодавством. Судовий процес передбачає виникнення процесуальних правовідносин.

Діяльність учасників судочинства докладно регламентується законом, що встановлює певну процесуальну форму (структуру судового процесу, його стадій, порядку проведення процесуальних дій). Процесуальна форма є гарантією захисту прав і законних інтересів особи.

Судова діяльність характеризується певною послідовністю, стадійністю. Судовий процес складається зі стадій, що змінюють одна одну. На кожній стадії виносяться процесуальні рішення. Стадійність процесу перебуває у повній відповідності з науковою організацією праці. Стадії процесу обмежені часовими інтервалами, розташовуються у логічній послідовності, дають змогу успішно здійснювати судову діяльність.

Так, центральною стадією кримінального процесу є стадія судового розгляду. У плані психології важливе значення має така частина судового розгляду, як судове слідство, в якій суд за участю підсудного, захисника, потерпілого та обвинувача безпосередньо досліджує докази, зібрані на стадії досудового слідства і пред'явлені суду учасниками судового розгляду або повідомлені самим судом. Під час судового слідства головуючий, обвинувач, захисник, суддя допитують підсудних, свідків, заслуховують висновок експерта, оглядають речові докази, оголошують протоколи та інші документи¹.

Виникає запитання: чи повинен суд збирати докази або тільки перевіряти наявні? За існуючою в Україні процедурою суд не тільки «зважає» наявні докази і ухвалює відповідне рішення, а й виконує деякі функції збирання доказів. Так, у ст. 315¹ КПК України передбачено, що з метою перевірки і уточнення фактичних даних, одержаних у ході судового слідства, суд мотивованою ухвалою, а суддя — постановою вправі доручити органу, який проводив розслідування, виконати певні слідчі дії. В ухвалі (постанові) зазначається, для з'ясування яких обставин і які саме слідчі дії необхідно провести, та встановлюється строк виконання доручення. Таке становище вимагає істотних змін.

Кримінально-процесуальна процедура впливає на тактику судового слідства, тактико-психологічні прийоми судових дій. Тактична доцільність не повинна суперечити закону.

¹ Слід зазначити, що чинний КПК України регламентує такі судові дії: допит підсудного (ст. 300), допит неповнолітнього свідка (ст. 307), допит потерпілого (ст. 308), пред'явлення для впізнання (ст. 309), проведення експертизи в суді (ст. 310), допит експерта в суді (ст. 311), огляд речових доказів (ст. 313), огляд місця події (ст. 315).

Психологія взаємостосунків учасників судового розгляду передбачає поділ процесуальних функцій, змагальність сторін. Змагальний процес будується на засадах процесуальної рівності сторін. При цьому обвинувач несе «тягар доказування» винності обвинуваченого. Активна діяльність суду полягає у забезпеченні рівних прав сторін (обвинувачення і захисту). В змагальному процесі можна говорити про психологічні особливості діяльності обвинувача, захисту, суду.

Функція підтримання державного обвинувачення у суді покладається на органи прокуратури. Прокурор, підтримуючи перед судом державне обвинувачення, подає докази, бере участь у дослідженні доказів (ст. 264 КПК України). Він повинен сприяти встановленню об'єктивної істини у кримінальній справі.

У змагальному процесі важливе значення має обвинувальна промова прокурора¹. Кожна промова складається з трьох частин: вступу, головної частини і висновку, для вироблення яких існують особливі правила, встановлені багаторічним досвідом. Необхідно, аби його доводи були не тільки цікаві, а й втілені в красиву форму і передавалися б слухачам у певній послідовності, інакше промова справить враження окремих уривків, що загороджують і затемнюють один одного. Аби усунути ці недоліки, оратор зобов'язаний попрацювати над планом, оскільки все вчення про красу і чіткість мови зводиться до вміння побудувати план, розподіливши в ньому вигідним чином усі докази та усі свої висновки².

Промова обвинувача повинна мати наступальний характер, справляти психологічний вплив і відповідати соціальним очікуванням. Прокурор має переконати суд у правильності запропонованої ним моделі

¹ Не можна забувати, що прокурор – це обвинувач з притаманною йому психологією. Мальовничу психологічну характеристику прокурора дав Віктор Гюго: «Не можна спокійно говорити про те, що таке королівський прокурор з кримінальних справ. Це людина, яка заробляє собі на життя тим, що відправляє інших людей на смерть. Це штатний постачальник ешафоту. І водночас це пан, який претендує на освіту і літературний стиль, а головне, на ораторське красномовство, який прагне справити враження і потішити своє жалюгідне самолюбство там, де для інших вирішується питання життя; у нього свої класичні зразки, свої недосягнені ідеали, для нього Белар і Маржанші те саме, що для іншого поета Расин або Буало. Він схиляє судові дебати в бік гільйотини, саме така його роль, його посада. Обвинувальна промова для нього – літературна вправа, він розцвічує її метафорами, прикрашає цитатами, турбуючись про те, аби причарувати публіку, а головне дам. У нього в запасі є набір непристойностей, які сприймаються недосвідченими провінціалами як новина, він хизується вишуканими прийомми, манірністю і кривлянням» (*Гюго В. Собрание сочинений*: В 6 т. – Т. 1. – С. 71–72).

² Див.: *Левенстим А.* Речь государственного обвинителя в уголовном суде (Извлечения) // Судебное красноречие русских юристов прошлого. – М.: МГП «Фемида», 1992. – С. 157.

події злочину та встановлення осіб, що його вчинили. Промова повинна містити раціональне та емоційне.

Існують різні підходи до структури промови прокурора. Найбільш типова форма промови прокурора складається з таких частин (за М. Єнікєєвим): 1) вступ; 2) виклад фактичних обставин і фабули справи; 3) аналіз і оцінка зібраних у справі доказів; 4) обґрунтування кваліфікації злочину; 5) характеристика особи підсудного і особи потерпілого; 6) пропозиції про міру покарання; 7) питання відшкодування заподіяних злочином збитків; 8) аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, пропозиції щодо їхнього усунення; 9) висновок.

Судова трибуна — засіб виховання громадян. Виховний вплив адресується не тільки підсудному, а й іншим особам (має загальну і часткову превенцію).

Природа захисної діяльності є належним чином дослідженою. Певні спроби у вивченні тактики захисту в кримінальному судочинстві було зроблено Т. Варфоломєєвою¹. Тактика захисту передбачає обрання оптимальної позиції (лінії поведінки) захисника, доцільних прийомів її реалізації під час судових та інших дій. І. Фойницький зазначав, що захист — це відповідь на обвинувачення і становить сукупність прав та заходів, спрямованих на захист невинуватості підсудного і його прав та інтересів перед кримінальним судом². За образним висловлюванням Р. Белкіна, захисники — «санітари» кримінального судочинства. Їхню роль неможливо переоцінити. Саме від них законодавець чекає своєчасного запобігання судовим помилкам, коли до відповідальності притягається невинуватий, коли покарання не відповідає ступеню суспільної небезпечності вчиненого, коли слідчий і суд ігнорують обставини, що виключають можливість кримінального переслідування чи пом'якшують покарання³.

Захисник повинен організувати захист так, як вважає за доцільне, використовуючи різні тактико-психологічні прийоми. При цьому він має діяти у межах закону, не допускати порушень норм адвокатської етики. Захисник може використовувати «слабкі місця» обвинувачення. Однак неприпустимим є «свавілля захисту» недобросовісних адвокатів, які використовують протиправні і аморальні засоби. Принцип «захистити клієнта будь-якими засобами» не можна підносити до рангу принципів діяльності адвоката.

¹ Див.: Варфоломєєва Т. В. Криминалистика и профессиональная деятельность защитника. — К.: Вища шк., 1987.

² Див.: Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства. — Т. 2. — С. 59.

³ Див.: Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистика. — М.: Норма, 2001. — С. 201.

Л. Владимиров писав, що кримінальний захисник повинен бути *vir bonus et aequus*¹, озброєний знанням і глибокою чесністю, поміркований у висновках, безкорисливий у матеріальному відношенні, незалежний у судженнях, стійкий у своїй солідарності з товаришами. Він має бути лише правозаступником обвинуваченого, а не його повіреним...² Запропоновані Л. Владимировим прийоми захисту є актуальними й донині: 1) демонстрація доказів (демонстраційний спосіб надання і розроблення доказів повинен незмінно додаватися захистом, що має докази; захисту ж, що зовсім не має доказів, залишається шукати порятунку поза сферою доказів, у сфері моральності чи права взагалі); 2) вагомий доказ (не нападайте на супротивника, якщо у вас немає у руці сильного знаряддя; неспроможні витівки проти обвинувачення підривають довіру до захисту; краще мовчати, ніж виявляти сердите безсилля); 3) найбільш зручний порядок надання доказів захистом³.

Важливе значення має промова адвоката у суді. Цицерон говорив: «*Erit eloquens, qui in foro causisque civilibus ita dicet, ut probat, ut delectet, ut flectat. Probare necessitatis est, delectare suavitudinis, flectere victoriae*»⁴. За рецептом риторики стародавніх промова адвоката поділялася на шість частин: 1) вступ (*exordium*); 2) розповідь (*narratio*); 3) визначення предмета промови (*propositio et divisio*); 4) доведення (*confirmatio*); 5) спростування (*refutatio*); 6) висновок (*conclusio sive peroratio*). Щось подібне ми знаходимо й у сучасних джерелах: 1) вступ; 2) аналіз фактичних обставин справи; 3) аналіз особистісних якостей; 4) аналіз мотивів учинення діяння підзахисним; 5) висновок (М. Єнікєєв). Ще Л. Владимиров слушно зазначав, що поділ промови на частини, як він викладається у стародавніх, на сьогодні втратив своє значення, оскільки промови виголошуються після судового слідства, на якому все злочинне діяння проходить перед судом у живій, драматичній формі⁵. Виокремлення певних частин у промові є надто умовним, ситуаційно визначеним наперед, залежним від конкретних обставин справи.

У психологічному аспекті важливе значення мають зовнішні умови, в яких відправляється правосуддя. До таких умов можуть належати

¹ Муж добрий і справедливий (лат.).

² Див.: *Владимиров Л. Е. Advocatus miles* (Пособие для уголовной защиты) (Извлечение). – С. 58.

³ Див.: Там само. – С. 67–70.

⁴ Кожний, хто хоче бути промовистим у цивільній справі, має бути і доказовим, і приємним, і захопленим. Доказовість – необхідна, приємність породжує задоволення, захопленість приводить до перемоги (лат.).

⁵ Див.: *Владимиров Л. Е. Advocatus miles* (Пособие для уголовной защиты) (Извлечение). – С. 81–82.

приміщення, в якому відправляється правосуддя, зал судового засідання, меблі, що знаходяться в залі, тощо. Ухвалення рішень суддею від імені держави передбачає наявність у залі засідання державної символіки (герба, прапора), а сам суддя повинен бути одягнений у мантию. Ці зовнішні умови сприяють виробленню поваги до суду, позитивно впливають на психіку осіб, які потрапили до сфери судочинства.

■ § 3. Психологія прийняття рішення судом

У психології прийняття рішення розглядається як вольовий акт формування дії, спрямованої на досягнення мети. Процес прийняття рішень засновано на переконаності діяти відповідним чином. Складність прийняття рішень може бути пов'язана зі ступенем невизначеності ситуації, що припускає настання неоднозначних наслідків — позитивних чи негативних¹.

Прийняття рішень судом має ґрунтуватися на внутрішньому переконанні. Зокрема, у кримінально-процесуальному законодавстві встановлено, що суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом (ст. 323 КПК України). Таке переконання становить усвідомлену потребу особи, використання нею власних думок, поглядів і знань. При прийнятті рішень на основі внутрішнього переконання не допускається жодних сумнівів. Існує правило, згідно з яким сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого (підсудного).

Внутрішнє переконання пов'язане з правосвідомістю судді. Правосвідомість розглядається як форма суспільної свідомості, що поєднує систему поглядів, ідей, уявлень, теорій, а також почуттів, емоцій і переживань, які визначають ставлення людей до правової системи. У структурі правосвідомості виділяються сторони: світоглядна, або інтелектуальна (погляди, ідеї, теорії); психологічна (почуття, емоції, переживання); по-

¹ У цьому разі йдеться про наявність ризику при прийнятті рішення. Терміну «ризик» в психології відповідають три основних взаємопов'язаних значення: 1) ризик як міра очікуваного неблагополуччя при неуспіху діяльності, яке визначається поєднанням неуспіху і ступеня несприятливих наслідків в певному випадку; 2) ризик як дія, яка в тому чи іншому значенні загрожує суб'єкту втратою (програшем, травмою, збитками); 3) ризик як ситуація обрання між двома можливими варіантами дії: менш привабливим, проте більш надійним, і більш привабливим, однак менш надійним (результат якого є проблематичним і пов'язаний з можливими несприятливими наслідками) (докладніше про це див.: Психологія: Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Политиздат, 1990. — С. 344–345).

ведінкова (правомірна поведінка, правова активність, правопорушення тощо, які характеризують фактичну реакцію людини на функціонування елементів правової системи)¹. Суддя є представником конкретного суспільства на певному етапі його розвитку. Правосвідомість судді багато у чому визначається устоями самого суспільства, умовами життя людей, традиціями. Саме з цим пов'язана заборона щодо можливої належності суддів до політичних партій і профспілок. Специфіка правосвідомості суддів полягає в такому: 1) правосвідомість суддів характеризується цілеспрямованістю, прагненням установити об'єктивну істину; 2) пов'язана з усвідомленням права та обов'язку ухвалювати і обґрунтовувати рішення у справі; 3) ґрунтується на впевненості у своїй незалежності і самостійності; 4) виходить з необхідності брати на себе всю повноту відповідальності за законність, обґрунтованість і справедливість кожного зі складових вироків і усього вироку в цілому².

При прийнятті рішення суддею повинні бути виключені сторонні, сугестивні впливи. Тому суддям законодавчо забороняється вступати в будь-які стосунки на цій стадії. Так, вирок постановляється в окремому приміщенні — нарадчій кімнаті. Існує таємниця наради суддів. Під час наради і постановлення вироку в нарадчій кімнаті можуть бути лише судді, які входять до складу суду в певній справі. Присутність у нарадчій кімнаті запасних суддів або секретаря судового засідання та інших осіб не допускається (ст. 322 КПК України).

Існують певні психологічні особливості при прийнятті рішень складом суду під час колегіального обговорення. Тут слід пам'ятати про такі психологічні явища, як конформізм і сугестія. У будь-якому разі судді піддаються груповій поведінці, впливу лідера. Тому необхідні процесуальні гарантії при прийнятті рішень. Кримінально-процесуальний закон містить перелік питань, що вирішуються судом при постановленні вироку (ст. 324 КПК України). При цьому головуючий повинен ставити кожне питання в такій формі, аби на нього можна було дати тільки позитивну або негативну відповідь. При вирішенні кожного окремого питання ніхто з суддів не має права утримуватися від голосування. Головуючий голосує останнім. Усі питання вирішуються простою більшістю голосів (ст. 325 КПК України). Йдеться про формування власної думки суддів та усунення будь-яких сторонніх впливів.

¹ Докладніше про це див.: Словарь терминов по теории государства и права: Учеб. пособ. / Под общ. ред. Н. И. Панова. – Х., 1997. – С. 119–120.

² Див.: *Надь Л.* Приговор в уголовном процессе / Под ред. В. М. Савицкого. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 9.

Кожен член суддівської колегії може мати свою позицію, висловити особливу думку. Так, суддя, який залишився в меншості, має право викласти свою окрему думку, яка приєднується до справи, але оголошенню не підлягає (ст. 339 КПК України). Окрема думка — це позиція судді або народного засідателя (викладена письмово), не згідного з рішенням чи вироком суду. Така думка може бути зі справи в цілому або з окремих питань, що вирішуються судом при винесенні рішення, вироку, ухвали.

§ 4. Психологія особи підсудного

Підсудний — важливий учасник судового розгляду; особа, яку судять. Вчинення підсудним злочину — це версія обвинувачення. Тут доцільно нагадати про презумпцію невинуватості. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ст. 62 Конституції України). Під час судового розгляду не можна ставити знак рівності між підсудним і злочинцем. У суді може і повинна перевірятися версія невинуватості підсудного.

Поведінка підсудного у суді зумовлена його індивідуально-психологічними особливостями, ставленням до пред'явленого обвинувачення, оцінкою власних дій (протиправних, аморальних, правомірних). Важливе значення у плані поведінки мають минулий соціальний досвід, перебування у слідчому ізоляторі, наявність судимостей тощо. Поведінка підсудного на суді пов'язана з позицією, що обирається ним. Обрання позиції зумовлене безліччю чинників, серед яких важливе значення мають: 1) правосвідомість підсудного; 2) вплив умов життя і виховання; 3) ступінь доведеності вини; 4) реальність покарання за вчинене діяння. Психічна діяльність підсудного залежить від його процесуальної ролі у суді, заінтересованості у результатах справи. Тому поведінка підсудного і обрання ним відповідних позицій зумовлені пануванням оборонної (захисної) домінанти (осередок збудження, що надає поведінці тієї чи іншої спрямованості). Поведінка підсудного у суді є мінливою. З боку підсудного може виявлятися як активність, так і пасивність. У процесі судового слідства типовими позиціями підсудного є:

- 1) відмова від спілкувань (відмова від давання показань);
- 2) зміна позиції, якої підсудний додержувався раніше на досудовому слідстві (заяви про те, що до нього застосовувалися методи недозволеного впливу, показання одержано під примусом);

3) стабільне заперечення вини¹;

4) визнання вини і каяття у вчиненому злочині (визнання вини може характеризуватися і самообмовою з різних мотивів).

Інтереси підсудного диктують необхідність активно здійснювати своє право на захист. У разі відмови підсудного від спілкування (по-

¹ Цікавий випадок описано у статті «Убив дружину двічі і вийшов на волю»: «У застійні часи на околиці одного далекосхідного міста жили чоловік і жінка. Нічим особливим вони від своїх сусідів не відрізнялися, за винятком одного: дружина мала звичку зраджувати, за що чоловік регулярно її бив. Сусіди спокійно вичікували, чим це все закінчиться. І ось одного дня пролунав дзвінок у міліції. Сусід «солодкої парочки» переляканим голосом повідомив, що, здається, чоловік таки «замочив» свою дружину, щось давно її не видно. Сам же хазяїн копався сьогодні на городі, хоча надворі вже сніг. Міліція діяла швидко. Група оперативників негайно виїхала на місце і «перекопала» город, де були знайдені закривавлений ніж і закривавлена жіноча комбінація. Чоловіка забрали у відділок і почали допит:

– Ніж твій?

– Мій.

– Комбінація дружини?

– Так.

– А кров?

– Не знаю, я тут ні при чому.

Опери швидко, за медичною картою зниклої, звірили групу крові – вона! За чоловіка взялися серйозно, а він на одне і те саме запитання:

– Мужик, куди труп подів?

– Не знаю, я не вбивав.

Обурені настійною «несознанкою» при таких доказах оперативники довго намагалися переконати підозрюваного і домогтися від нього показань. Але той повністю замкнувся у собі і на всіх допитах мовчав як партизан. Тоді вирішили будувати обвинувачення на показаннях сусідів. Ті підтвердили, що були лайки і погрози вбивством... Зрештою нещасний чоловік одержав сім років суворого режиму, які добросовісно відбув від дзвінка до дзвінка.

Повернувшись після ув'язнення, колишній зек продає будинок і виїздить до сусіднього міста, де знаходить житло, роботу, жінку і намагається почати нове життя. Але одного разу, проходячи повз місцеву ресторацію, він бачить, як виходить звідти парочка наїдпитку – його колишня дружина і колишній сусід. Як з'ясувалося пізніше, саме цей сусід і придумав комбінацію з комбінацією, він же дав і «потрібні» показання. Помилилися коханці лише в одному: вони за волею випадку приїхали в те саме місто, куди переїхав і колишній чоловік.

Відчуття чоловіка, який побачив живою ту саму жінку, за вбивство якої він відсидів сім років, зрозуміти можна. З криком: «Раз я вже своє одержав, так одержуй і ти!» – чоловік схопив водопровідну трубу, що валялася поруч, і двома ударами по голові убив екс-дружину вже насправді.

Далекосхідна Феміда обвинувачує його вже у другому вбивстві і ухвалює вирок – вища міра! Проте щось у цій справі адвокату здалося підозрілим. Він не полінувався з'їздити на місце першого вбивства, після чого написав до Верховного Суду СРСР проникливого листа. Сутність його зводилася до такого: громадяни судді, якщо ми вже розстрілюємо людину за друге вбивство однієї і тієї самої дружини, то давайте заради справедливості реабілітуємо хоча б за перше. І колегія Верховного Суду ухвалила рішення: підсудному зарахували сім років за перше вбивство у рахунок другого і розпорядилася звільнити його з-під варті (див.: *Сеславинский И. Убил жену дважды и вышел на свободу // Аргументы и факты. – 1998. – № 48*).

відомлення будь-якої інформації) суду необхідно з'ясувати причину такої відмови (психологічний стан особи, змова зі співучасниками, усвідомлення доведеності вини).

Суду слід ураховувати те, що підсудний перебуває у певному психічному стані. Найчастіше йдеться про такі стани:

1) фрустрація, коли підсудний не бачить виходу із ситуації, що склалася, у нього наявні труднощі, перешкоди, що виникли на шляху до досягнення мети (об'єктивні чи такі, що сприймаються суб'єктивно). У психології розрізняють: фрустратор-причину, яка викликає такий стан; фрустраційну ситуацію, фрустраційну реакцію. Стан фрустрації може зовнішньо проявлятися у відмові від спілкування, розпачі, демонстрації безвихідності. Невід'ємне право підсудного — останнє слово. Суд не вправі обмежувати тривалість останнього слова підсудного певним часом (ст. 319 КПК України). Водночас у деяких випадках підсудний не може вимовити своєї промови. Це пов'язано з його психічним станом;

2) страх як емоція, що виникає у підсудного при загрозі його існуванню, зміні життєдіяльності, покаранню (джерело небезпеки може бути дійсним чи уявним). У підсудного можуть виявлятися різні види страху (тривога, страх, переляк, фобії, жах тощо);

3) стрес у підсудного виникає у відповідь на різні екстремальні впливи. Стрес охоплює широке коло психологічних станів людини. У психології розрізняють фізіологічний та психологічний (останній поділяється на інформаційний і емоційний) стреси. Виникненню стану стресу в підсудного можуть сприяти різні причини: повідомлення нової інформації на судовому засіданні тими або іншими учасниками; неадекватна поведінка інших учасників, реакція присутніх у залі, звернення до підсудного та ін.¹

Виникнення у підсудного психічних станів пов'язане зі ступенем впливу на нього у суді, рівнем його толерантності (стійкістю до реагування на який-небудь несприятливий чинник). Психологічний вплив на підсудного справляють сама процедура судового засідання, реагування присутніх на його слова, відповіді, дії, поведінку. Видатний юрист А. Коні писав, що підсудний майже ніколи не перебуває у спокійному стані. Природне хвилювання після довгих, важких тижнів і місяців чекання... Страх перед вироком, сором за себе і близьких і драгітвливое почуття виставлення «напоказ» перед холодно-цікавими поглядами публіки — все це гнітючим чи болісно збуджуючим чином діє на того, хто сидить на лаві підсудних².

¹ Сутність психологічних станів розглянуто в § 4 розділу 4 частини II цього підручника.

² Див.: Коні А. Ф. Избранные произведения. – М., 1956. – С. 34–35.

Психологія судових дій

§ 1. Психологічні основи судового допиту. Перехресний допит

Найбільш поширеною процесуальною дією під час судового слідства є допит. *Допит у суді* — це складний процес спілкування між особами, які беруть у ньому участь. Таке спілкування здійснюється гласно, відкрито. У психологічному плані допит є інформаційно-психологічним спілкуванням осіб — це процес обміну інформацією, процес взаємодії, взаємосприйняття учасників.

Допит у суді має певні особливості. Як такі можуть бути названі: 1) розширене коло учасників судового допиту; 2) ускладнений інформаційний обмін між учасниками допиту; 3) особлива роль судді як регулятора інформаційного обміну; 4) повторюваність показань, що повідомляються (повторне відтворення); 5) змагальний характер судового допиту; 6) складність рефлексивного управління учасниками судового допиту; 7) гласність, відкритість; допит веде не одна особа, а декілька учасників процесу; 8) ті, що допитують, як правило, попередньо ознайомилися з раніше даними на досудовому слідстві показаннями.

Допит у суді складається з двох основних частин: 1) вільної розповіді допитуваного; 2) відповідей допитуваного на запитання суддів (судді), обвинувача, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача та їхніх представників, захисника, підсудного. Такий порядок є оптимальним, оскільки вільна розповідь сприяє повному відтворенню обставин, дає змогу послідовно викладати певні відомості. Коли допитуваний не може вільно повідомити про обставини справи, допит проходить лише у формі постановки запитань.

Під час судового допиту постановки навідних (таких, що містять елементи сугестії) запитань є неприпустимим. Такі запитання повинні бути усунуті суддею. Усуваються також запитання, що не стосуються справи; ті, що викривають свідка або потерпілого в учиненні злочину та їх компрометують; ті, що стосуються інтимного боку життя допитуваного (якщо це безпосередньо не стосується з'ясування обставин злочину).

Запитання допитуваному мають бути короткими і конкретними. Завдання судді — аналізувати всі запитання учасників судового розгляду,

виявляти та усувати певні типи запитань (заборонені запитання). У цьому виявляється регулятивна функція судді у тактиці судового допиту. Саме суддя виступає регулятором інформаційної взаємодії учасників процесу.

Під час допиту підсудного, свідка, потерпілого учасниками судового розгляду судді мають право ставити їм запитання лише для уточнення і доповнення відповідей (ст. ст. 300, 303, 308 КПК України). Такі умови постановки допитуваним запитань суддями спрямовані на охорону процесуальних прав допитуваних, яких у цьому разі є декілька, і переслідують вони різні цілі.

Складним видом судового допиту є перехресний допит, який невідомий досудовому слідству. *Перехресний допит* — це специфічний вид судового допиту.

У судовому засіданні правом ставити запитання допитуваним наділені судді, прокурор, захисники, експерти, цивільний позивач, цивільний відповідач та їхні представники, а також підсудний і потерпілі. Допит є перехресним тільки тоді, коли до нього включаються рівноправні учасники кримінально-процесуальної діяльності. Кожен учасник судового розгляду має право ставити допитуваному додаткові запитання для з'ясування чи доповнення відповідей, даних на запитання інших осіб. Кожного свідка можна додатково допитати або передопитати в присутності інших уже допитаних свідків або на очній ставці (ст. 304 КПК України).

Перехресному допиту можуть бути піддані всі учасники процесу (підсудні, свідки, потерпілі, цивільні позивачі і цивільні відповідачі, а також експерти), що допитуються у судовому засіданні. Такий допит справляє сильний вплив на психіку допитуваного. Він передбачає одночасний допит кількома учасниками процесу однієї особи відносно одних і тих самих обставин. Особлива роль у перехресному допиті належить суду, який повинен виконувати регулятивну функцію.

Слід зазначити, що перехресному допиту притаманні деякі негативні риси: 1) спостерігається різне процесуальне становище учасників судового розгляду, існує складне переплетення інтересів, відбувається різна оцінка доказів; 2) зростає небезпечність добросовісної помилки допитуваного (фантастичні нашарування, сугестивні впливи, конформність та ін.); 3) учасники допиту ставлять заборонені запитання допитуваному (навідні, провокуючі), які суду важко миттєво вичленувати в процесі спілкування; 4) здійснюється постановка однотипних запитань, повторюються однакові запитання декілька разів; 5) особи, що допитують, застосовують різну тактику (переслідування різних цілей, прагнення до протилежних результатів).

Відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства можливе проведення такого виду допиту, як допит експерта у суді. Згідно із ст. 311 КПК України після оголошення висновку експертові можуть задаватися питання для роз'яснення і доповнення його висновку. Питання експертові спочатку задає прокурор, потім потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, їх представники, захисник, підсудний, суддя та народні засідателі. Здається, що таке становище принижує роль експерта як процесуальної фігури¹. Експерт подає розгорнутий висновок. Однак у деяких випадках чомусь виникає необхідність у постановці йому запитань і вимог до давання показань в усній формі. З психологічного погляду може йтися про те, що у процесі демонструється «головний винуватець» майбутнього обвинувального вироку.

В юридичній літературі достатня увага приділяється проблемам забезпечення безпеки суб'єктів кримінального процесу. Серед пропонованих заходів безпеки у певних випадках є і дискусійні або такі, що викликають заперечення. Так, неправомірною видається пропозиція про використання як заходу забезпечення безпеки проведення допиту свідків і потерпілих за відсутності підсудних. Такий підхід при всій його «простоті» та «ефективності» повертає вітчизняне кримінальне судочинство до практики «заочного правосуддя». Захист інтересів одних учасників процесу не повинен здійснюватися шляхом порушення законних прав і інтересів інших його учасників, у цьому разі підсудних (В. Трухачев).

На нашу думку, з обережністю слід підходити і до пропозицій про внесення змін до кримінально-процесуального законодавства з питань «угод із правосуддям», «судових компромісів». У цих випадках йдеться про «модернізацію» судового слідства, можливість «домовитися» з підсудним. Треба зазначити, що спрощення психологічних спілкувань не веде до досягнення істини. Така процедура може межувати зі свавіллям, порушенням демократичних принципів кримінального судочинства, притягненням до кримінальної відповідальності невинуватих осіб.

§ 2. Психологічні основи очної ставки у суді

Відповідно до ч. 2 ст. 304 КПК України кожного свідка можна додатково допитати або передопитати в присутності інших уже допита-

¹ У судовій практиці трапляються випадки виклику на судове засідання і допиту слідчих, які розглядали певну кримінальну справу. На нашу думку, така практика є неприпустимою.

них свідків або на очній ставці. Однак процесуальний порядок очної ставки у суді фактично не регламентовано.

Психологічна сутність очної ставки в суді полягає у тому, що тут наявний поперединний допит (спілкування) раніше допитаних осіб з метою усунення істотних суперечностей в їхніх показаннях під час судового засідання. Істотні суперечності усуваються в присутності багатьох осіб, у ході відкритого судового засідання.

Є відмінності між очною ставкою в суді і очною ставкою на досудовому слідстві. Так, кількість учасників на досудовому слідстві — дві особи. У суді очна ставка може проводитися і між більшою кількістю учасників (раніше допитаних осіб).

Спілкування під час очної ставки в суді має складний характер. Це пов'язано з особливостями змагального процесу, різними інтересами обвинувачення і захисту. Ускладнюється також інформаційний обмін між особами, які спілкуються, суду (судді) стає важче виконувати регулюючу функцію у процесі одержання інформації, підвищується ступінь тактичного ризику, загострюються конфліктні стосунки. Все це вимагає певних психологічних правил проведення очної ставки в суді, упорядкування спілкування з метою усунення суперечностей.

В юридичній літературі містяться пропозиції щодо проведення «кругових» і «комбінованих» очних ставок. Кругова очна ставка передбачає таке спілкування, коли з тієї самої обставини послідовно ставиться запитання декільком особам. Така очна ставка здійснюється нібито за колом. Позитивним у цьому є те, що виникає певна послідовність дій. Причому важливим у психологічному аспекті є визначення черговості допитуваних.

У деяких випадках доцільним є провадження комбінованої очної ставки, коли в судовому засіданні проводиться декілька очних ставок одна за другою (декілька парних очних ставок). У цьому разі психологічні відносини ускладнюються. Суду потрібна відповідна попередня підготовка (планування судової діяльності).

Необхідність проведення очної ставки в суді може виникати у разі зміни показань тих чи інших осіб, повідомлення інформації, що відрізняється від тієї, яка була надана на досудовому слідстві. Слід завжди визначати доцільність проведення очної ставки, пам'ятати, що існують також інші способи усунення суперечностей. Наявність суперечностей у показаннях, раніше даних тими чи іншими особами, передбачає існування конфліктних стосунків (деякі особи можуть умисно повідомляти неправдиві відомості). Очна ставка таких осіб може не тільки зашко-

дити усуненню істотних суперечностей, а й загострювати конфліктну ситуацію. Суд уже має різні докази у справі. Він повинен перевіряти наявні, а не збирати нові докази. Існування ж взаємовиключних показань свідчить про те, що вони можуть суперечити й іншим даним.

Очна ставка у суді — це емоційне спілкування. Під час очної ставки здійснюється взаємодія осіб, які беруть у ній участь. Тут важливу роль відіграють не тільки вербальне повідомлення відповідей на поставлені запитання, а й манери поведінки, інтонація, жести, міміка та ін. Треба погодитися з О. Ратіновим у тому, що очна ставка належить до найбільш гострих критичних ситуацій, в яких яскраво виявляються почуття і переживання людей, тому емоційна атмосфера при її проведенні набуває винятково важливого значення¹.

§ 3. Психологічні основи судового огляду

Кримінально-процесуальний закон називає такі види судового огляду: огляд речових доказів, огляд документів та огляд місця події. Причому огляд речових доказів і огляд документів — це судові дії, які трапляються часто. Значно рідше проводиться огляд місця події. Таке становище пов'язане з об'єктивними обставинами.

У ст. 315 КПК України зазначено, що суд, визнавши необхідним оглянути місце події, проводить огляд з участю прокурора, підсудного, його захисника, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача та їх представників, а коли цього вимагають обставини справи, — то й з участю свідків і експертів.

Судовий огляд місця події характеризується такими ознаками: 1) проводиться через значний проміжок часу після вчинення злочину; 2) виконує перевірочну функцію; 3) в його проведенні бере участь розширений склад учасників (увесь склад суду).

Психологічна сутність огляду місця події полягає в безпосередньому сприйнятті складом суду результатів події злочину. Таке сприйняття дає змогу уявити характер і обсяг змін, викликаних злочином; зіставити показання підсудного, потерпілого і свідків; усунути суперечності, пов'язані з обстановкою злочину.

Психологія судового огляду місця події полягає у специфічному моделюванні події злочину. В цьому разі фактично наявна «потрійна»

¹ Див.: Ратінов А. Р. Судебная психология для следователей: Учеб. пособ. — М.: МООН СССР, 1967. — С. 225.

розумова модель: а) розумова модель досудового слідства, матеріалізована у протоколі огляду місця події (слідчої дії), обвинувальному висновку та ін.; б) розумова модель, створена суддею у процесі судового слідства (за результатами різних судових дій); в) розумова модель, що формується після прибуття складу суду на місце події.

Віезд суду для проведення огляду місця події є складовою судового слідства. Тому кримінально-процесуальний закон установлює, що, прибувши на місце огляду, головуючий оголошує судове засідання продовженим, і суд приступає до огляду. При цьому підсудному, свідкам, потерпілому та експертам можуть бути поставлені у зв'язку з оглядом запитання (ст. 315 КПК України). Йдеться про те, що суд одержує інформацію не тільки від речових джерел, а й від людей у процесі взаємодії. Причому запитання підсудному, потерпілому, свідкам, експерту можуть бути поставлені протягом всього огляду.

Важливою судовою дією є огляд речових доказів. Сутність цієї дії полягає в тому, що речові докази повинні бути оглянуті судом і пред'явлені учасникам судового розгляду, а коли це необхідно, — свідкам і експертам (ст. 313 КПК України). З психологічного погляду учасники судового огляду повинні безпосередньо сприйняти певні докази, їх зовнішній вигляд, індивідуальні особливості, специфіку застосування тощо. У цьому разі ті чи інші особи можуть звертати увагу суду на особливості, що мають значення для справи. Іншими словами, в процесі огляду речових доказів здійснюється пізнавальна діяльність.

Запитання для самоконтролю

1. Які психологічні риси притаманні особі судді?
2. Чи існують психологічні особливості судового процесу?
3. Які психологічні закономірності виявляються у підсудного?
4. Які психологічні особливості притаманні перехресному допиту?
5. Які психологічні ознаки притаманні судовому огляду?

Рекомендована література

1. *Васильев В. Л.* Юридическая психология: Учебник для вузов. — 5-е изд., перераб. и доп. — С.-Пб.: Питер, 2003. — 656 с.
2. *Грошевой Ю. М.* Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — Х.: Вища шк., 1975.
3. *Дулов А. В.* Судебная психология. — Мн.: Выш. шк., 1975. — 462 с.

Частина VI

Кримінальна психологія

Розділ 13

Психологія злочинної діяльності

§ 1. Психологічна структура злочину

Злочин — це акт, у якому виявляється складна взаємодія соціальних, економічних, психологічних та інших чинників. Серед соціальних чинників учинення злочину важливе місце посідають причини, що формують антисупільну спрямованість особи, її соціальні дефекти. Соціалізація особистості як процес пристосування свідомості людини до соціальних умов передбачає сприйняття світогляду, засвоєння знань, досвіду, моральних критеріїв, що характеризують суспільство. Міра цього сприйняття і засвоєння виражає ступінь соціалізації особистості, тобто свідоме виконання нею усіх вимог суспільства. У соціалізації особистості переважають соціальний контроль, сприйняття соціального досвіду, структура спілкування, виконання соціальних функцій. Однак у процесі цієї соціалізації можуть спостерігатись різні дефекти, зумовлені перекрученим сприйняттям соціального досвіду, впливом антисупільних установок, особистісною соціальною спрямованістю. Такого роду відхилення впливають і на психологічну структуру особистості, що виражається у вчиненні кримінально караних діянь. Психологічні чинники вчинення злочину діють не ізольовано, а разом із соціальними, в процесі утворення дефектів у соціалізації особистості.

Негативні особистісні якості є насамперед наслідком дефектів соціалізації, які виявляються в умовах виховання, адаптації до середовища, видозміни структури потреб, розуміння і виконання обраної індивідом соціальної ролі. Таким чином, дослідження протиправної по-

ведінки пов'язане з вивченням тих дефектів соціалізації особистості, які спричинили їхню реалізацію.

Кожне суспільство контролює встановлені ним правові та етичні норми поведінки щодо своїх членів. Особа, усвідомлюючи вимоги, що ставляться до неї, виробляє в собі такі якості, які солідарні з вимогами соціального контролю і забезпечують соціалізацію особистості у повному обсязі. Але соціальний контроль не завжди є досить ефективним, оскільки його дія нерідко спричиняє негативне ставлення окремих індивідів до загальноприйнятих форм і систем заборони. Це зумовлено як об'єктивними причинами (особа перебуває поза межами соціального контролю), так і суб'єктивними якостями особистості (постійним проявом негативних якостей). Соціальний контроль впливає і на інші напрями соціалізації особистості, наприклад, соціальний досвід, спілкування.

У соціалізації особистості велике значення має соціальний досвід як здатність існувати і діяти у суспільстві, виконувати певні соціальні функції. Соціальний досвід людина здобуває протягом усього життя за допомогою тих ситуацій, які зумовлюють її діяльність і поведінку. Цей досвід складається з декількох компонентів, що визначають його характеристику: а) виховання в сім'ї та навчальних закладах; б) спілкування в мікроколективах; в) досвід власної діяльності; г) сприйняття стороннього досвіду шляхом одержання інформації через радіо, телебачення, кіно та інші засоби інформації (канали). Існуючі тут дефекти, що суб'єктивно сприймаються особою як негативно значущі для неї, спричиняють створення передумов для формування антисуспільної установки як реальної основи вчинення протиправних дій.

У соціалізації особистості важливе значення надається спілкуванню як засобу передання соціальних і особистісних цінностей. Спілкування активізує такі якості особи, які необхідні для її повноцінного функціонування у суспільстві. Різноманіття спілкування, його позитивна спрямованість сприяють високій соціалізації індивіда, стимулюють його духовне збагачення. Спілкування здійснюється через безліч каналів і має різні прояви. Найбільш інтенсивно воно відбувається в мікроколективах, у яких живе і діє певна особа і де формуються її інтереси та потреби. Мікроколективи впливають на ступінь і спрямованість соціалізації особистості, сприяючи тим самим виробленню у неї того чи іншого світогляду і набуттю соціального досвіду. Тому соціальна характеристика мікроколективу визначає становлення позитивних або негативних властивостей особистості. Дефекти соціалі-

зації спостерігаються у багатьох випадках. Серед них можна виділити найбільш типові: а) мікроколектив має антисоціальну спрямованість; б) мікроколектив не має позитивної структури через відсутність керівника; в) мікроколектив сформовано з осіб з антисуспільною установкою; г) вплив мікроколективу на своїх членів такий значний, що пригнічує їхні особистісні тенденції та спрямування (залякування). В останньому випадку особливо важливо враховувати роль так званих неформальних груп, які виникають стихійно, на основі спільності антисоціальних інтересів. Перебування у таких групах може призвести до появи в особистості соціально-психологічних дефектів як наслідку негативного впливу на її психіку установок того мікроколективу, в якому вона перебуває.

Розвиток дефектів у спілкуванні сприяє і негативна спрямованість самої особи, зумовлена її потребами і способами їхнього задоволення, що породжують загальне негативне ставлення до системи спілкувань. Розпад цієї системи веде до десоціалізації особистості, посилює її негативні якості і нахили, що, як правило, спричиняє вчинення протиправних дій.

Поряд з переліченими елементами у структурі соціалізації особистості особливе місце належить виконанню нею соціальних функцій і, як наслідок, дефектам, що виникають у зв'язку з цим. Різні соціальні функції, що обираються особою чи зумовлені для неї суспільством, примушують її виконувати низку дій, які вимагають спеціальних знань, навичок, форм спілкування з людьми, вироблення певних психічних якостей (керівника, підлеглого, активіста, скептика тощо). Активне виконання індивідом тієї чи іншої функції можливе лише у тому разі, якщо він усвідомлює її соціальну та особистісну значущість.

Виконання індивідом тієї чи іншої соціальної функції визначається його психічними властивостями, що можуть бути як позитивними, так і негативними. Вплив останніх на поведінку особи спричиняє дефекти, пов'язані з різноманітними порушеннями, які нерідко переростають у протиправні дії.

Зазначимо, що виконання тієї чи іншої соціальної функції (ступінь відповідальності, розуміння наслідків прийнятих рішень та ін.) може впливати на формування психічних якостей особистості, у тому числі негативних, коли для цього існують певні умови. До них у першу чергу належать відсутність в індивіда достатніх знань про сутність і значущість виконуваної ним функції, іншими словами — невідповідність рівня його компетенції цій функції, а також психофізичні властивості

(поганий зір чи слух, уповільнена реакція на подразник), що не дозволяють виконувати її належним чином. Поява дефектів може бути викликана і негативним ставленням особи до соціальної функції та наслідків її здійснення (функція виконується формально, немає інтересу до її завдань і методів реалізації, індивід помилково уявляє її значущість). Негативне ставлення до виконуваної функції впливає на психологічну структуру особистості, викликаючи певні наслідки, наприклад, відсутність ініціативи чи належної організованості, недбалість, неухважність тощо. Це створює передумови для виникнення конфліктних стосунків, що у свою чергу спричиняє формування таких властивостей особистості, як дратівливість, грубість, прагнення панувати та ін., які нерідко сприяють протиправним діям.

Зазначені дефекти соціалізації особистості у певних умовах можуть спричинити її *соціальну деградацію*, при якій спостерігаються порушення структури потреб, викривлене уявлення про їхній обсяг, відсутність суспільно значущих інтересів, небажання виконувати соціальні функції. Деградація індивіда або притаманні йому окремі соціально-психологічні дефекти можуть призвести до протиправної спрямованості, що виражається в тому, що особа: а) негативно проявляє себе в конфліктних ситуаціях і створює їх там, де вони, як правило, не виникають самі собою; б) сприяє формуванню антисоціальної установки в інших індивідів; в) учиняє протиправні дії, злочини; г) активізує і розширює діапазон своєї злочинної діяльності. Дефекти соціалізації особистості, які створюють передумови для протиправної спрямованості, нерідко виражаються у вчиненні різного роду злочинів, характер яких залежить від середовища, де індивід виконує свої соціальні функції, його інтересів, психологічних нахилів і властивостей, а також від ситуації, яка сприяє вчиненню антисуспільних діянь.

Психологічна структура злочину формується з компонентів, що передують злочинному прояву. Це при аналізі злочинної діяльності дає змогу простежити і виявити джерела її становлення, а також причини, що породжують подібні явища. Водночас до структури злочину входять й інші елементи, які за своєю характеристикою належать до власне злочинної поведінки. Серед них найбільше значення у психологічному плані мають мотив і мета вчинення злочину.

Мотив як елемент психологічного механізму злочинного діяння, як і дії взагалі, виражає ставлення особи до предмета чи об'єкта, який є метою дії. При здійсненні будь-яких дій особа керується певними спонуканнями, мотивами, що є відображенням у психіці потреб та

інтересів індивіда. Значущість мотиву впливає на зміст дії та її змістовну сторону. В динаміці злочинної поведінки мотиву належить одне з важливих місць.

Відомі різні підходи до визначення мотиву злочинної поведінки. Заслугує на увагу визначення такого мотиву як актуальної потреби, яка задовольняється способом, забороненим кримінальним законом (А. Зелінський).

Мотив — досить складна психологічна структура (ідеально-розумова модель), що конструюється у певній взаємозумовленій послідовності, яка передбачає декілька стадій: усвідомлення мети і мотиву дії, боротьба мотивів, прийняття рішення, визначення форм і засобів його реалізації. На стадії підготовки злочинного діяння починається формування мотиву як спонукання, яке має перетворитися на волюву енергію людини, необхідну для реалізації поставленої мети. Як такий мотив є розумовою моделлю спонукання, котра переслідує досягнення певної мети. Мотив формується неоднозначно, спонукання визначається безліччю дій — моральних, корисливих, захисних, агресивних та ін. Тому під час обговорення мотивів будь-якої дії, в тому числі злочину, різні «за» і «проти» зважуються з усіх особистісних і суспільних позицій, і таке обговорення становить боротьбу мотивів, у якій перемагають мотиви, найбільш значущі для тієї чи іншої особи. В обговоренні мотивів, яке у психології називається мотивацією, велике значення мають волюві прояви, які впливають на швидкість прийняття рішення з вибору мотиву. Обрання мотиву, що суперечить праву і моральним принципам, є підставою для прийняття рішення про вчинення злочину, в якому відобразилися мотиви, що конкурують з доводами обов'язку і розуму. Тут найбільш примітним є те, що рішення приймається в різних ситуаціях, які визначають психічний стан особи і проміжок часу, необхідний для його остаточного формулювання. У цьому аспекті за типовими структурами прояви злочинної поведінки ситуації можуть бути звичайними та екстремальними. Залежно від них, а також від психічного стану особи рішення приймається в різні проміжки часу, а також з різним ступенем мотивації, а в окремих випадках — і безмотивно. Так, злочини такого характеру, як привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, звичайно виключають екстремальні ситуації, які потребують високого психічного напруження. Вони, як правило, вчиняються у стані достатньо обґрунтованого розрахунку, в тривалі проміжки часу, необхідні для обмірковування та прийняття рішення. Злочини,

вчинені в екстремальних ситуаціях, де спонукання забарвлене емоційно-стресовими станами, зумовлені рішеннями, що приймаються в короткий час, у стані сильного збудження, де формування мотиву ґрунтується на імпульсивних проявах. Такі рішення характерні для вбивств у стані сильного душевного хвилювання, хуліганських проявів, зґвалтування, нанесення тяжких тілесних ушкоджень. Від названих чинників залежить і остання стадія формування мотиву — визначення форм і засобів його реалізації, які виявляються в обранні способів учинення злочину або пошуку засобів (знарядь), що сприяють його вчиненню.

Якщо мотиваційний етап злочинної поведінки закінчується прийняттям рішення, то етап практичного здійснення є перетворенням рішення на дію. Тут психічна енергія індивіда спрямована на активну діяльність з виконання прийнятого рішення, досягнення поставленої мети. У процесі досягнення мети психічна активність може бути різною: досить високою і цілеспрямованою; характеризуватися нерішучістю, що викликається сумнівами у необхідності прийнятих дій; цілком угасати під впливом різного роду дій — зовнішніх і внутрішніх (усвідомлення непотрібності, протиправності вчинюваних дій). Психічний стан у процесі реалізації злочинного наміру включає елемент прогнозування його наслідків.

§ 2. Психологічні наслідки злочину

Здійснення будь-якої дії пов'язане зі змінами психічного стану особи, який певною мірою впливає на її психологічну структуру. Найбільш значущими у цьому аспекті є зміни, зумовлені вчиненням протиправних діянь. Незвичність вчинюваного призводить до сильного перенапруження психіки індивіда, яке може бути короткочасним або досить тривалим і в цьому разі переростає у стійкі зміни психологічної структури особистості.

Психічні стани, викликані виконанням будь-якого виду діяльності, мають свої особливості, але загальним для всіх наслідків діяльності людини є спад психічного напруження, пов'язаний із задоволенням тих потреб, що є спонукальними причинами при виконанні певних дій. Однак при вчиненні протиправних дій звичайний стан зняття напруження і психічне задоволення не набувають загальноприйнятого характеру. Якщо задоволення заздалегідь планованої чи ситуаційної потреби пов'язане з протиправною діяльністю, психічне напруження

різко підсилюється, що зумовлено не тільки самою протиправністю дій, а й тими психічними перевантаженнями, що ними викликані (небезпечністю їхнього виконання, страхом викриття, стресовими станами, які спричиняють вчинення дій, не притаманних людині в звичайній обстановці, та ін.). Отже, психічні перевантаження пов'язані з двома взаємовизначальними чинниками: оцінкою емоційного впливу вчиненого і встановленням протиправності вчинюваних дій, тобто соціальною значущістю злочину.

Ці чинники впливають на усвідомлення індивідом вчинених ним дій у плані їхньої невідповідності існуючим у суспільстві моральним і правовим установам і формують в особи почуття винності або інші почуття, викликані викривленим уявленням про значущість вчиненого. Викривлене уявлення, що виявляється в браваді або у впевненості щодо правильності і правомірності вчиненого, має своїм джерелом дефекти у соціалізації особистості, а в окремих випадках — і правову непоінформованість індивіда. Однак у всіх ситуаціях наслідком злочину є конфлікт із суспільством, його моральними і правовими установами, який спричиняє психічний стан розгубленості, страху, розпачу, ізоляції. Почуття вини посилюється можливістю викриття і пов'язаною з ним утратою колишніх суспільних і особистих зв'язків. Сильний емоційний вплив цих почуттів та їхня тривалість створюють передумови для появи стійкого психічного стану (домінанти), в якому саме ці почуття переважають. Під їхнім впливом індивід позбавляється колишніх психічних якостей і здобуває нові, негативна спрямованість яких призводить до зниження активної психічної діяльності, втрати інтересів, депресивного стану. Іноді прагнення вийти з такого стану індивід компенсує діями, що виправдовують вчинене ним, протиставляє себе як виняткову у власній інтерпретації персону іншим особам. Психічне напруження в особи, яка вчинила злочин, посилюється у період, що передує його виявленню і викриттю. Це пов'язано насамперед з усвідомленням вини, страхом викриття і тією невизначеністю, в якій якийсь час перебуває злочинець. Постійна спрямованість мислення індивіда стосовно злочинної події, що поступово домінує в його психіці, виражається і в зовнішніх проявах: прагненні говорити про подію, цікавитися будь-якою інформацією про цей злочин, оцінювати вчинене ним з позиції інших осіб, у тому числі тієї референтної групи, до якої злочинець тяжіє, тощо. Водночас подібні прояви помітні також в інших діях злочинця, зокрема в його намірі побувати на місці події, взяти наявні там і поки що не виявлені слідством предмети чи докумен-

ти, вжити всіх заходів, аби уникнути викриття, тощо. У деяких випадках поява індивіда на місці вчинення злочину викликана бажанням відновити в пам'яті минулі події, перевірити емоційний вплив на нього обстановки, а також ступінь своєї адаптації до вчиненого як подразника, що порушує нормальний психологічний режим суб'єкта. Це «тяжіння» до місця злочину пояснюється необхідністю зняти емоційне напруження і пов'язані з ним прояви психічної активності.

Коли злочин тривалий час залишається нерозкритим, у злочинця поступово формується установка на безкарність, а відтак, створюються умови для вчинення подібних дій у майбутньому. Зовнішні прояви такого стану можуть наростати, виражаючись у формі відвертого цинізму, хвастощів, жорстокості, нехтування нормами моралі і правовими заборонами (при вчиненні вбивства, розбійного нападу, хуліганських дій, зґвалтування). Усвідомлення злочинцем своєї безкарності спричиняє негативне ставлення до правових розпоряджень, формує відверто антисоціальну установку. Остання є передумовою, що підсилює мотиви злочинної діяльності і стимулює спроби індивіда задовольняти власні потреби способами, які суперечать нормам моралі. У психіці суб'єкта наростають процеси, що штовхають його на вчинення нових злочинів, притуплюється почуття відповідальності і страху перед покаранням, створюється враження ординарності вчинюваних ним злочинних дій, що різко змінює його психологічний статус. Зовнішні прояви антисоціальної установки, яка сформувалася в індивіда, виявляються в зневажливому ставленні до власних дій, необережності, нерозбірливості у засобах досягнення злочинних цілей, відсутності дій, спрямованих на приховування злочину. Зовнішня байдужість до наслідків учиненого відповідає внутрішній структурі особистості, що втрачає свою цілісність, вольові якості та інші характерологічні риси. Так, у разі такої поведінки при огляді місця події можна знайти численні сліди і речові докази, що свідчать про непродуманість дій злочинця, ігнорування ним можливостей, що у цей момент створюються для його виявлення. Сказане однаковою мірою стосується всіх злочинів, незалежно від їхнього характеру. Наприклад, при вчиненні вбивства злочинець залишає на місці ніж, пістолет; крадіжки — знаряддя злому; при заволодінні майном шляхом зловживання службовим становищем — документи, що відображають злочинний характер дії. Такі наслідки злочину на відміну від допущених промахів у підготовчих діях підтверджують відверту зневагу злочинця до тих обставин, що свідчать про його винуватість і характер злочинної діяльності.

Розділ 14

Психологія особи злочинця

§ 1. Поняття особи злочинця

Вчинення злочинного діяння передбачає наявність суб'єкта діяльності (суб'єкта його вчинення)¹. Для позначення його поняття в юридичній літературі вживаються різні терміни: «особа злочинця», «злочинна (чи криміногенна) особа», «особа винного», «особа, яка вчинила злочин». Незважаючи на певні відмінності, ці терміни використовуються як тотожні. Існує також думка, яка взагалі заперечує поняття особи злочинця і те, що вона має певні специфічні особливості та властивості.

Особа злочинця не лише існує, вона потребує дослідження. Слід погодитися з А. Зелінським у тому, що особа злочинця — альфа і омега кримінальної психології, її наріжний камінь. Людина, яка порушила кримінальний закон, є автором злочину, а її «справа» перетворює громадянина на злочинця, який відхиляється суспільною свідомістю². У злочинців під час зайняття злочинною діяльністю виробляються своєрідні вміння і навички, звички і нахили, тобто «злочинний» почерк. Вчинення злочинів певним способом — передумова злочинної професіоналізації. Знання специфіки способів професійної злочинної діяльності — ключ до виявлення винних.

Про особу злочинця треба говорити у тому випадку, коли йдеться про певну систему злочинних дій. Це зумовлено тим, що особистість формується в процесі діяльності (у тому числі злочинної). Вчинення злочинних дій позначається на психологічній структурі особистості, виникненні у неї антисуспільної спрямованості (установки).

Особа злочинця — це соціально-психологічне поняття, яке охоплює сукупність типових психологічних і моральних якостей індивіда, що формуються в результаті вчинення злочинів. Особа злочинця охоплює цілу систему психологічних властивостей: спонукання, установки, переконання, емоційні та вольові особливості тощо. Дослідження осо-

¹ Злочинець — це людина, яка перейшла межу закону, порушник закону, винуватець перед законом.

² Див.: Зелінский А. Ф. Криминальная психология: Науч.-практ. изд. — К.: Юриком Интер, 1999. — С. 9.

би злочинця передбачає вивчення психологічних механізмів проти-правної поведінки, мотивацій різних видів злочинів, індивідуально-психологічних і соціальних чинників, ситуативних реакцій людини.

Заслужують на увагу пропозиції деяких авторів (А. Сахаров) виділяти такі категорії ознак щодо структури особи злочинця: 1) соціально-демографічні: а) загальногромадянська сфера (соціальне походження, соціальний стан, освіта, участь у суспільно-політичних подіях та ін.); б) сімейна сфера (сімейний стан, склад сім'ї, взаємини членів сім'ї тощо); в) побутова сфера (місце проживання, житлові умови, матеріальне становище, найближче побутове оточення, знайомства та ін.); г) виробнича сфера (фах, спеціальність, рід занять, трудовий стаж, характеристика у колективі та ін.); 2) соціально-психологічні: а) моральна сфера (світоглядні і моральні риси людини); б) інтелектуальна сфера (рівень розумового розвитку, обсяг знань, життєвий досвід та ін.); в) емоційна сфера (сила і швидкість реакцій на подразники, ступінь емоційного збудження тощо); г) вольова сфера (цілеспрямованість особи, самовитримка, рішучість та ін.).

Особа злочинця характеризується виникненням певних змін (по-років) в її психологічній структурі. Змінам піддаються ціннісні орієнтації, потреби, нахили, переконання. Виникають негативні риси характеру: жорстокість, озлобленість, жадібність, боягузтво та ін. Водночас слід говорити про формування особи злочинця стосовно типу злочинної діяльності (насильницький тип злочинця, корисливий тип чи «білокомірцевий» тип особи злочинця тощо). У цьому плані можна говорити про особу вбивці-маніяка, хулігана, шахрая, хабарника, кишенькового злодія та ін.

У психології особи злочинця розрізняють певного роду дефекти: 1) дефекти індивідуальної правосвідомості (соціально-правовий інфантилізм, правова непоінформованість, соціально-правова дезінформованість, правовий нігілізм (негативізм), соціально-правовий цинізм, соціально-правове безкультур'я); 2) патологія сфери потреб особи; 3) дефекти в особистісних установках; 4) дефекти психічного розвитку (помічаються майже у 50 % засуджених)¹.

У сучасній кримінальній психології (В. Пирожков) розглядають також певний причинний комплекс особи злочинця, до якого належать: 1) соціальні чинники (нестабільність суспільства, несприятлива соціально-психологічна атмосфера у ньому, соціальна незахищеність

¹ Докладніше про це див.: Пирожков В. Ф. Кримінальная психология. – М.: Ось-89, 2001. – С. 17–18.

тощо); 2) політичні чинники (відсутність розвинутої демократії, тоталітаризм, коруптованість тощо); 3) ідеологічні чинники (відсутність ідейності, бездуховність та ін.); 4) моральні чинники (аморальність, поширеність алкоголізму, наркоманії, люмпенізація суспільства тощо); 5) економічні чинники (спад економіки, зростання тінізації в економічній сфері та ін.); 6) соціально-побутові чинники (незадоволеність побутовим обслуговуванням, відсутність житла та ін.); 7) соціально-технічні чинники (виникнення нових професій, технізація виробництва, необхідність освоєння передової техніки та ін.); 8) соціально-культурні чинники (криза вітчизняної культури, засилля культури насильства, пропаганда антигуманних ідей за допомогою засобів масової інформації тощо); 9) національні чинники (ідеї націоналізму, міжнаціональні конфлікти тощо); 10) соціально-демографічні чинники (проблеми в сім'ях, «вимирання» сіл та ін.); 11) організаційно-управлінські чинники (помилкові владні рішення, відсутність зв'язку органів влади і управління з населенням та ін.); 12) соціально-правові чинники (правові прогалини, відсутність урегульованості суспільних відносин); 13) генетичні чинники (погіршення генетичного потенціалу); 14) соціально-медичні чинники (руйнування системи медичного обслуговування, несвоєчасне виявлення психічних аномалій та ін.); 15) інформаційні чинники (інформаційна перенасиченість, негативний вплив реклами та ін.); 16) соціально-виховні чинники (відсутність виховної роботи, належної діяльності громадських організацій та ін.); 17) кримінальні чинники (існування кримінальних інститутів, кримінальної ідеології, кримінальної субкультури та ін.); 18) кримінологічні чинники (недостатність системи профілактичної роботи, відсутність прогностичної діяльності щодо правопорушень, недоліки попереджувальної діяльності правоохоронних органів та ін.); 19) військові чинники (синдром розвалу армії, «дідовщина», торгівля зброєю і боєприпасами тощо); 20) соціально-психологічні чинники (особливості соціальних спілкувань, виникнення негативних рис особистості тощо).

§ 2. Класифікація злочинних типів

У психології відомі різні підходи до типізації особи злочинців. Дослідження особи злочинця передбачає виявлення типового, визначення критеріїв градації кримінальних типів, установлення особливостей у кримінальних відносинах.

Спробу дослідити злочинні типи (соціально-психологічні типи) зробив італійський лікар-психіатр Чезаре Ломброзо, який вивчав представників місць позбавлення волі і своєрідність татуювань на їхньому тілі. Ч. Ломброзо і його послідовник Е. Феррі розрізняли такі типи злочинців: 1) природжених; 2) «злочинців унаслідок божевілья», психопатів та інших, які страждають на психічні аномалії; 3) злочинців із пристрасті; 4) випадкових; 5) звичних¹. Патріарх антропологічної школи кримінального права Ч. Ломброзо стверджував, що злочинний тип особистості можна розпізнати (діагностувати) за специфічними фізичними і психічними ознаками (ця школа виникла у 70–80-х роках XIX ст.).

Заслуговує на увагу класифікація особистостей, запропонована психологом О. Лазурським. При визначенні типів він виходив з: 1) природних психологічних можливостей; 2) особливостей соціального пристосування особистості до дійсності, причому відповідно до цих ознак встановив три рівні особистостей: нижчий, середній та вищий. На кожному рівні визначаються так звані чисті типи, змішані і спотворені.

Для кримінальної психології важливе значення мають спотворені типи особистості нижчого рівня (з цих типів виходять злочинні особистості)². О. Лазурський до спотворених типів відносив: 1) пасивний тип, який виступає у вигляді двох різновидів: а) апатичного, що характеризується байдуже-млявим ставленням до всього оточуючого, відсутністю яскраво виражених інтересів та потреб; б) безвільно-боязкого, який легко піддається навіюванню, з переважанням пригніченого настрою. На його думку, хоча люди такого типу і не належать до кримінального типу, однак можуть бути джерелом поповнення злочинного світу; 2) тип розважливого егоїста. Люди цього типу розважливі і хитрі, черстві і злопам'ятні; на першому плані у них турбота про свої вигоди та інтереси, переважно матеріальні; цей тип дуже близький до кримінального; 3) афективно-спотворений тип. Його представники — безладно-веселі, легковажні люди. За своїми соціальними проявами — це п'яниці, забіяки, скандалісти, дрібні злодюжки; 4) активно-спотворений (гвалтівник) тип. Сюди входять два підтипи: а) безладний гвалтівник, що характеризується рішучістю, енергією. Працювати не любить, схильний до бійок; б) зосереджено-жорстокий, який не зупиняється і перед вбивством³.

¹ Див.: *Феррі Э.* Уголовная антропология и социализм // Проблемы преступности. — Х., 1924. — Сб. 2-й. — С. 31–32.

² Див.: *Ковалев А. Г.* Психологические основы исправления правонарушителя. — М.: Юрид. лит., 1968. — С. 46–52.

³ Див.: *Лазурский А. Ф.* Классификация личностей. — Пг., 1921.

У 20-ті роки ХХ ст. різні типи злочинців досліджував С. Познишев. Усіх правопорушників він поділив на дві категорії — октогенних та екзогенних (залежно від співвідношення об'єктивних обставин і внутрішньої особистісної готовності до злочину). Перші — «моральні психоастеніки», яким чужі норми моралі і здатність до співпереживання. Другі вчиняють діяння під впливом зовнішніх умов. До цієї категорії належать особи: 1) з недостатньо розвинутими правовими почуттями; 2) недостатньо самостійні в обранні вчинків, тобто такі, що піддаються навіюванню, легковажні, слабохарактерні¹.

Класифікацію особистостей на матеріалах вивчення злочинців запропонувала психіатр А. Петрова (1927 р.). Основна ідея полягала у тому, що поняття особистості розглядалося як тип реакції, зумовленої психологічною конституцією (будовою) людини. З огляду на це авторка розрізняла «примітиви» (нормальна людина, але внаслідок несприятливих умов нерозвинута, людина низького культурного рівня) і «непримітиви» (характеризується високою культурою). У межах кожної з груп було виділено основні типи (конкретно-емоційний, ефективно-абстрактний, інтелектуально-вольовий) та проміжні².

Цікавою є пропозиція О. Ковальова розрізняти основні типи особи злочинців залежно від ступеня кримінальної «зараженості» особистості. За цим критерієм автор виділяє: 1) глобальний злочинний тип (тип з повною злочинною «зараженістю»). Цей тип антисоціальний. Він негативно ставиться до праці і людей. Представники цього типу не мислять життя поза злочинами, що їм обіцяють основні радощі. Усі їхні помисли, почуття пов'язані з задумами вчинення злочинів, їхня воля тверда і непохитна у кримінальних діяннях. Цей тип охоплює різні підтипи хтивого розбещувача і гвалтівника, казнокрада, який, незважаючи на покарання, краде і краде, і, нарешті, бандита³; 2) парціальний тип, тобто з частковою

¹ Див.: Познишев С. В. Основы пенитенциарной науки. — М., 1923. — С. 107–112.

² Див.: Петрова А. С. Психологическая классификация личностей. — М., 1927.

³ Як приклад глобального злочинного типу О. Ковальов наводить соціально-психологічну характеристику засудженої К.: «Неодноразово засуджена, розпусниця. Мріє: «Вийду з ув'язнення, обкраду батьків, погуляю як слід, а там знову можна повернутися до колонії». Цинічна, у неї немає нічого святого. Дуже ледача, трудитися не хоче. Розмірковує: «Робота любить дурнів». Неохайна, ходить брудною, за собою не стежить. Вважає себе найрозумнішою і найосвіченішою, інших — «шавками». Дещо інша характеристика дається парціальному типу особи: «У за крадіжку покараний четверте. Одружений. Стосунки у сім'ї були дружні і турботливі. Працював на заводі, увечері — вчився. До роботи ставився добросовісно. Мав подяки, одержував премії. Перший злочин вчинив у 14 років (кишенькова крадіжка). У колонії поводить добре, як і раніше, при перших засудженнях. Перебуває в активі. Обіцяє покінчити з крадіжками. В усьому звинувачує алкоголь» (Ковалев А. Г. Психологические основы исправления правонарушителя. — С. 50).

кримінальною «зараженістю». Особистість цих людей нібито роздвоєна, у ній уживаються риси нормального соціального типу і риси злочинця; 3) передкримінальний тип. Ці люди мають такі морально-психологічні властивості, які у певній ситуації, якщо вони опиняються в ній, неминуче вчиняють злочин. Тут два види особистостей: а) люди з надзвичайно емоційною збудливістю і нестачею самовладання; б) легковажний ледар, який любить добре пожити не утруднюючи себе¹.

Відомі й інші критерії класифікації злочинних типів. Зокрема, М. Єнікеєв за ступенем соціальної дезадаптації розрізняє два типи особи злочинця: антисоціальний тип (особи, що неодноразово вчиняли злочини на основі стійкої антисоціальної спрямованості, — тип «злісного» злочинця); асоціальний тип (особи, що вперше вчинили злочин на основі загальної асоціальної спрямованості, — несоціалізований, «менш злісний» тип злочинця). За психорегуляційною підставою автор виділяє тип особи злочинця, який характеризується дефектами психічної саморегуляції (особи, що вчинили злочин уперше і внаслідок випадкового збігу обставин. Вчинений злочин суперечить загальному типу поведінки певної особи, є випадковим для неї, пов'язаний з окремими дефектами саморегуляції. Це особи, які не зуміли протистояти криміногенній ситуації; їхньою особистісною особливістю є низький рівень самоконтролю, ситуативна зумовленість поведінки). За змістом ціннісно-орієнтаційної спрямованості особистості розрізняються такі групи злочинців: 1) злочинці з антисоціальною корисливою спрямованістю (корисливо-господарська підгрупа злочинців; злодії, шахраї); 2) злочинці з антисоціальною корисливо-насильницькою спрямованістю (особи з корисливими посяганнями, поєднаними з насильством над особою); 3) злочинці з антигуманною, агресивною спрямованістю (особи з дуже зневажливим ставленням до життя, здоров'я та особистої гідності інших людей)².

■ § 3. Психологія окремих категорій злочинців

При вивченні окремих категорій злочинців велику увагу приділяють насильницькому типу злочинця (хуліган, гвалтівник, вбивця). У літературних джерелах робилися спроби встановити найбільш загальні

¹ Див.: Ковалев А. Г. Психологические основы исправления правонарушителя. — С. 50–51.

² Див.: Єнікеєв М. И. Юридическая психология: Учебник. — М.: Изд. группа «Норма—ИНФРА-М», 1999. — С. 53–55.

риси насильницьких злочинців: 1) егоїзм, що нерідко переходить в егоцентризм, при якому вся поведінка особи підкоряється лише її інтересам, бажанням і потягам; примітивно-анархічна позиція: «що хочу, те і роблю»; 2) тісно пов'язана з егоїзмом (а нерідко і прямо ним обумовлена) зневага до інтересів і думок окремих членів суспільства, у тому числі навіть найближчих цій людині; 3) відсутність здатності, а часто і бажання поставити себе на місце потерпілого, звідси — відсутність почуття жалю до потерпілого, високий чи низький ступінь жорстокості; 4) переважно афективний характер поведінки, при якій бажання, що виникають в особи, потреби і спонукання відразу ж реалізуються, у тому числі злочинним шляхом¹. Деякі вчені (М. Єнікєєв) до основних характерних рис насильницького типу злочинця відносять: дефектність соціальної ідентифікації, емоційну тупість, імпульсивну агресивність.

Вчинення насильницьких злочинів пов'язане з агресією. У психології агресія розглядається як поведінка або дія, спрямована на заподіяння фізичної чи психічної шкоди або знищення іншої людини. Готовність окремої особистості до агресії виявляється як негативна риса — агресивність.

Слід зазначити, що термін «агресія» означає напад. Агресивні злочини мають злісний, деструктивний характер, а їх метою є заподіяння потерпілому шкоди. В основі кримінальної агресії — ворожнеча і прагнення руйнування. Вона посягає на найважливіші людські блага — життя, здоров'я, честь, гідність, права людини. Агресія спрямовується на заподіяння людині страждань і перешкоджає здійсненню її намірів. Об'єктами агресивних дій бувають також речі і природа — середовище життя людей².

Насильницький тип злочинця пов'язаний з тим, що розв'язання конфлікту визначається наявністю агресивності особистості, зумовленої такими якостями індивіда, як соціальне відчуження, знижена толерантність, озлобленість, егоцентризм та ін. Для насильницьких злочинців характерний низький рівень загальної культури та освіченості.

Розрізняють випадкових злочинців і стійкий («злісний») тип насильницького злочинця. Для злісного типу характерна агресивна спрямованість особистості, прагнення розв'язати конфлікт шляхом застосування фізичної сили, жорстокості.

¹ Докладніше про це див.: Личность преступника. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 183–184.

² Див.: Зелинский А. Ф. Криминальная психология. – С. 170–171.

Особливий тип насильницького злочинця — вбивця. Існують різні типи вбивць: «випадкові» вбивці, сексуальні вбивці, вбивці-хулігани, вбивці-терористи, вбивці-найманці (кілери) та ін.

Позбавлення життя іншої людини має серйозні психологічні наслідки для особи, яка його вчинила. «Не убий» твердить шоста заповідь Закону Божого. І це пов'язано не тільки із захистом життя людини, а й з прагненням захистити від страждань (певних психічних станів) особу, яка вчинила вбивство, адже вчинення вбивств призводить до деформації всієї структури особистості.

Специфіка сексуальних вбивств полягає у необхідності враховувати сексопатологічні дані. Так, насильство серійних сексуальних садистів детерміноване психолого-психіатричними закономірностями (такий садизм є аномальною формою розв'язання різноманітних індивідуально значущих інтра- та інтерперсональних конфліктів і подолання хронічних фрустрацій, підвищення самооцінки, підтвердження своєї маскулітності)¹. Таку категорію вбивств (сексуальних) вчиняють чоловіки. Явища садизму в жінок трапляються вкрай рідко, а садистські вбивства і некрофілія не трапляються взагалі. Віковий склад злочинців такий: неповнолітні — 9 %, від 18 до 30 років — 56 %, від 30 до 50 років — 30 %, більше 50 років — 5 %. Картина сексуальних вбивств уражає своєю зовнішньою протиприродністю, «психічною ненормальністю», патологічністю. Тут можна виділити злочинця, що «маскується», і «раптового» злочинця, «душителя» (який вчиняє вбивство шляхом удушення чи удавлення) та «потрошителя» (який вбиває шляхом нанесення колото-ріжучих поранень).

Соціально-психологічна характеристика сексуального вбивці (маніяка) Н. Джумагалієва: «Смуга невдач і поневірянь. У перерві — армія, служив у десанті, на другому році запив, часто “до повного забуття”. Тривалий час у стосунках з жінками був стриманий, соромливий, а з 1974 по 1977 р. роз'їжджав по країні, зовсім не спілкувався з жінками. У цей час, десь у віці 23 років, стали мимоволі виникати зорові уявлення окремих розчленованих частин оголеного жіночого тіла і внутрішніх органів, при цьому відчував статеве збудження. Повернувшись додому, “загуляв” і навіть “познайомився” з венеричними хворобами. Звичайна близькість з жінкою вже не влаштувала. Наприкінці 1978 р.

¹ Див.: Бухановская О. А. Серийные сексуальные садисты: подходы к лечению и его принципы // Серийные убийства и социальная агрессия: что ожидает нас в XXI веке? Медицинские аспекты социальной агрессии. – Матер. III междунар. науч. конф. – Ростов н/Д.: Феникс, 2001. – С. 76–80.

став розробляти план, як “добути жінку, роздягнути її та вивчити будову внутрішніх органів”, нібито вирішивши, що можна стати про роком, напившись крові, і зменшити статевий потяг, наївшись м’яса... 6 січня 1979 р. Джумагалієв убив А. У протоколі огляду місця події читаємо: “...На смітнику Карилінського сукняного комбінату виявлено частини людського тіла жіночої статі, дві ноги, за 15 м від них — чоботи, розпороті гострим предметом до гомілки. Під купою каменів, землі і дроту виявлені грудна клітка, руки... обидві груди вирізані. Оглядом ніг встановлено, що надрізи починаються на 15 см вище п’яти, йдуть далі до суглоба, тобто литки відсутні. Голова відпиляна на рівні першого шийного хребця...” Після цього вбивства потягнулися нескінченною низкою: 21 квітня, 21 червня (подвійне вбивство матері і дочки), 27 червня...»¹

Ще один приклад — особа Г. Михасевича, який народився в 1947 р. Перше вбивство вчинив у 1971 р. і з кожним роком вбивав усе більше і більше (жертвами були тільки жінки). Усього в 1971–1984 рр. він вбив 36 жінок, причому в 1984 р. — 12 жінок. Михасевич вчиняв убивства, як правило, біля доріг; усі його жертви були задушені в один спосіб — різко стягнутою косинкою, шарфом чи пучком трави. Місце вбивств теж було визначеним — у районі між Вітебськом і Полоцьком, тому справу Михасевича і назвали вітебською. Зовні Михасевич вів цілком благоприсойне життя: працював завідувачем ремонтними майстернями, мав дружину і двох дітей і навіть був... дружинником, позаштатним помічником міліції... Коли кільце слідства стало наближатися до місця проживання Михасевича, він захвилювався, написав зміненим почерком анонімного листа до обласної газети, де стверджувалося, що жінок вбивають місцеві чоловіки, які помщаються своїм коханим за невірність... Для більшої переконливості після відправлення листа поїхав до Вітебська, вбив ще одну жінку і біля тіла залишив записку, підписану «патріоти Вітебська»².

У спеціальній літературі зазначається, що для серійних сексуальних злочинів характерне садистське оформлення епізодів — демонстрація, у першу чергу самому собі, свого панування над жертвою — її особистістю, тілом, нерідко — можливість розпоряджатися її речами, життям, здоров’ям, статевою незалежністю і недоторканістю, жорсто-

¹ Раззаков Ф. И. Бандиты времен социализма (Хроника российской преступности 1917–1991 гг.). – М.: ЭКСМО, 1996. – С. 510–511.

² Див.: Белоусов В. Кто убил Влада Листьева? Факты, версии, аргументы. – Мн.: Сввр. лит., 1995. – С. 399–400.

ке її придушення і підпорядкування, катування, болісне заподіяння ушкоджень, знущання, приниження¹.

Серйозну соціальну небезпечність становлять вбивства на замовлення. Психологія вбивства на замовлення характеризується складним ланцюгом взаємодій: замовник — виконавець, або замовник — посередник — виконавець, або замовник — декілька посередників — виконавець. Є різні типи виконавців убивства на замовлення (кілерів). Вони можуть бути поділені на виконавців-дилетантів і виконавців-професіоналів. Наймані вбивці-професіонали у свою чергу поділяються на вбивць-одиначок, які виконують замовлення час від часу, та вбивць, які перебувають на постійному утриманні того чи іншого злочинного угруповання. Вони вчиняють вбивство групою по два-три чоловіки.

Психологічні особливості має особа виконавця вбивства на замовлення, для якої основний мотив діяльності — не тільки користь, а й досягнення професійного результату. Професійних виконавців убивств на замовлення пропонувалося умовно позначити як: 1) «соціопатичних», до яких належать особи з явними дефектами психічної діяльності, у суміжних станах; 2) «категорія інфернального досвіду» — ветерани бойових дій, колишні засуджені з низьким соціальним статусом (Д. Донської).

Вбивця-професіонал йде на справу, якщо почуває 99-відсоткову гарантію власної безпеки. Він має досить високі навички в «мистецтві» вбивати людей, використовує найсучаснішу техніку спостереження і радіозв'язку, вживає заходів щодо підготовки вбивства. Ніхто і ніколи не повинен запідозрити у ньому ліквідатора. Він має бути неяскравим, непомітним, таким, що розчиняється у натовпі. Так, О. Солоник «був у 1995 р., мабуть, найбільш розшукуваним злочинцем у Росії. Він уже двічі вчиняв втечу з в'язниць, де відбував покарання за вбивство шести ватажків російських мафіозних угруповань і чотирьох міліціонерів, які намагалися його заарештувати. Після зробленої в Аргентині пластичної операції він приїхав в Афіни і оселився в районі Мініді як грек під ім'ям В. Кесов...»²

Соціально-психологічна характеристика О. Солоника: «Він народився в 1960 р. у провінційному Кургані. Захоплювався спортом, досяг успі-

¹ Див.: Бухановский А. О., Гайков В. Т., Байбаков Ю. Г. Серийные сексуальные преступления: психолого-психиатрические сопоставления // Серийные убийства и социальная агрессия: что ожидает нас в XXI веке? Медицинские аспекты социальной агрессии. – Матер. III междунар. науч. конф. – Ростов н/Д.: Феникс, 2001. – С. 94.

² Малинов Ю. Наемный убийца или Робин Гуд? // Моск. новости. – 1997. – № 21. – 25 мая – 1 июня. – С. 23.

хів у класичній боротьбі, був честолюбний, як і усі чоловіки невеликого росту (його зріст — 165 см), міг зчепитися з кожним, хто його зачепив чи скривдив. Після закінчення середньої школи пішов в армію. Службу проходив у Німеччині, де в спортивних змаганнях посідав призові місця і мав авторитет у солдатів та офіцерів. Одержавши відмінну характеристику, демобілізувався, повернувся до рідного Кургану і був зарахований у міліцію співробітником патрульно-постової служби. Оженився, народилася дочка, потім розлучився. Другий шлюб, народження сина, вступ до Горьківської вищої школи МВС СРСР. З цього моменту починаються події, що не вкладаються в стандартну схему... Відраховали з міліцейської школи, залишив службу в міліції. Пізніше влаштувався на цвинтар копати могили і далі стався несподіваний арешт...»¹

Сьогодні злочинці роблять спроби змінити типовий образ кілера. Останнім часом у вчиненні вбивств на замовлення намітилися нові тенденції: до таких вбивств стали залучати жінок. Зокрема, у Києві була затримана Л., 22 років, киянка, яка проживала з коханцем. За нею — два невдалі замаху на вбивства (від замовника одержала за перший злочин — 2 000 доларів, за другий — 450 доларів)².

Специфічною є особа хулігана. Відомі різні версії походження одного з найпоширеніших у світі позначень порушення громадського порядку (хуліганства). Звичайно його пов'язують із прізвиськом однієї ірландської сім'ї, що проживала в Лондоні наприкінці XVIII ст. і відрізнялася особливим буйством. Але корені явища, позначеного ним, — у глибині століть, в агресивній природі людини³.

Хуліган прагне продемонструвати свою владу, відчуває насолоду від безкарності, прояву самоствердження. При вчиненні хуліганства спостерігається явна невідповідність приводу і реакції на нього. Майже всі прояви хуліганства відбуваються у стані алкогольного сп'яніння чи наркотичного збудження. Серед вуличних дебоширів переважають молоді люди, які діють, як правило, групами⁴. Дії хулігана часто супроводжуються руйнуванням або знищенням майнових цінностей. Йдеться про вандалізм — безглуздо жорстоке руйнування історичних пам'яток, культурних цінностей, будинків, споруджень, майна. За своєю психологічною сутністю вандалізм агресивний.

¹ *Модестов Н.* Москва бандитская. Документальная хроника криминального беспредела 80–90-х годов. – М.: Центрполиграф, 1996. – С. 344–345.

² Див.: *Корчинский А.* «Леди-киллер» стреляет неважно, но часто // Киев. ведомости. – 1997. – 19 сент. – С. 21.

³ Див.: *Зелинский А. Ф.* Криминальная психология. – С. 186.

⁴ Див.: Там само. – С. 188–189.

Широке коло осіб охоплює корисливий тип злочинця: злодії, розкрадачі, шахраї та ін. Злодій — це злочинець, який займається крадіжками. Саме зі злодіями пов'язане виникнення злочинних традицій, злодійських «законів» і «правил поведінки» у кримінальному світі. Розрізняють злодіїв: «домушників», «квартирників», «кишенькових злодіїв» та ін. У злодіїв порушується система моральної орієнтації, з'являються негативні якості особистості: жадібність, прагнення до наживи, нечесність та ін. Від злодійства слід відрізнити kleptomaniю — імпульсивно виникаюче (нездолаване) прагнення взяти ту чи іншу річ без корисливої мети.

До корисливого типу особи злочинців належать шахраї. Процес економічних перетворень, розвиток ринкових відносин пов'язані з проникненням шахрайства в усі сфери суспільства. З погляду психології більшість шахраїв мають добру уяву, їм притаманні сугестивний вплив і вміння переконувати. До особистих якостей і властивостей шахрая належать його хитрість, облудність, вміння привертати до себе оточуючих, знання способів підроблення документів. За своїм зовнішнім виглядом це звичайно солідні люди, які «вміють себе подати», мають певні знання у галузі психології, досить добру спостережливість і швидко реагують на обстановку, що змінюється. Шахраї використовують можливості перевілення, встановлюють контакт із людьми різних типів, обирають відповідну манеру поведінки. Шахраїв поділяють на групи: 1) «нові» шахраї, які використовують механізми ринкових відносин, можливості кредитно-банківських операцій, фіктивних фірм, страхової, інвестиційної та довірчої діяльності; 2) шахрай-гастролери, які постійно роз'їжджають і негайно ховаються з місць вчинення злочинних діянь; 3) шахрай-гравці, які використовують азартні ігри (карткові шулери, «катали», «червові валети» та ін.); 4) шахраї, що не мають постійного місця роботи чи проживання, неодноразово засуджені за шахрайство та інші злочини; 5) шахраї, що вчиняють злочини вперше, з легкомудства, під впливом інших осіб чи ситуації; 6) шахрай-одиначки і шахраї, що вчиняють злочин групою, в тому числі з розподілом ролей.

Шахраї можуть заволодіти майном за допомогою сугестії або інших видів впливу. Так, у період з 2001 по липень 2002 р. керівники і члени громадського благодійного фонду «Д.» шляхом шахрайських дій заволоділи грошовими коштами громадян. Допитані у кримінальній справі особи, визнані потерпілими, показали, що в перебігу проведення зборів з прийому нових учасників до громадського благодійного

фонду «Д.» на осіб, які претендували на вступ у члени фонду, справлявся вплив з метою примусити їх внести вступний внесок до фонду в сумі 2 300 доларів США, а саме: голосна музика у приміщенні, в якому проводилися збори; постійні овації присутніх на зборах; вигуки, свист та голосні промови з залу присутніх на зборах і менеджерів; велика кількість осіб, які перебували у приміщенні; тривалий час зборів (від 6 до 8 годин) тощо.

Запитання для самоконтролю

1. Яку структуру має злочин з погляду психології?
2. У чому полягають психологічні наслідки злочину?
3. Чи можна говорити про особу злочинця?
4. Як класифікуються злочинні типи?
5. Які існують категорії злочинців?

Рекомендована література

1. *Дубягин Ю. П.* Следующая жертва — ты! Непридуманные криминальные сюжеты и азбука безопасности. — М.: Печат. дело, 1995. — 416 с.
2. *Еникеев М. И.* Юридическая психология: Учебник для вузов. — М.: Изд. группа «Норма—ИНФРА-М», 1999. — 517 с.
3. *Коновалова В. Е.* Правовая психология: Учеб. пособ. — Х.: Основа, 1990. — 198 с.
4. *Личность преступника: Монография / Авт. кол.: Н. И. Кондрашков, В. Н. Кудрявцев, Н. С. Лейкина и др.* — М.: Юрид. лит., 1971. — 356 с.
5. *Пирожков В. Ф.* Криминальная психология. — М.: Ось-89, 2001. — 704 с.

Частина VII

Пенітенціарна психологія

Розділ 15

Основи пенітенціарної психології

§ 1. Сутність пенітенціарної психології

У процесі розвитку юридичної психології з неї виокремилася така галузь, як пенітенціарна психологія¹. Специфіка об'єкта пізнання, зумовлена складним характером питань, пов'язаних із процесами корекції засуджених, своєрідність методів вивчення їхньої особи і психічних процесів, що відбуваються в період відбування покарання, розгляд інструментів вивчення особи засудженого і методів виховного впливу стали підставою для виділення окремої галузі юридичної психології — пенітенціарної психології.

Сьогодні в структурі Державного департаменту України з питань виконання покарань 180 установ, у тому числі 131 виправна колонія, з яких 12 — для утримання жінок, 11 виховних колоній для неповнолітніх і 33 слідчих ізолятори. На 1 січня 2003 р. у виправних колоніях перебували 192,3 тис. осіб, з яких 147,5 тис. — у виправних установах, 41,1 тис. — у слідчих ізоляторах².

Найбільший інтерес для дослідників у сучасних умовах становлять ті проблеми пенітенціарної психології, що стосуються особи засудженого, його психологічних і кримінологічних характеристик, станів,

¹ Цю галузь ще називають виправно-трудовою або кримінально-виконавчою психологією. Пенітенціарний означає такий, що стосується покарання, виправний, тюремний.

² Докладніше про це див.: Суліцький В. В. Психологічні аспекти підготовки засуджених до життя на волі // Теорія та досвід застосування тренінгових технологій у практичній психології: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. — К.: КІВС, 2003. — С. 230–236.

пов'язаних з ізоляцією від суспільства, його ставлення до вчиненого, своєї вини, вироку (справедливий, несправедливий). Важливе значення має також вивчення питань формування формальних і неформальних колективів засуджених, так званих мікрогруп, з різною соціальною і криміногенною спрямованістю, закономірностей їх утворення, позитивного або негативного впливу на осіб, які входять до їх складу. Особливе місце у пенітенціарній психології посідають питання розроблення методів психологічного впливу на засуджених і його різних форм стосовно окремих осіб чи мікрогруп, їх ефективності.

З огляду на це не можна не зазначити зрослої актуальності проблеми навчання кадрів педагогів, юристів, психологів, які відповідно до специфіки своєї діяльності виконують трудові функції в установах виконання покарань. Нині ці установи відчувають гостру потребу в фахівцях, які мають професійні знання у галузі педагогіки, етики, психології, що вкрай негативно позначається на рівні і методах виховної роботи з засудженими. Це виражається в обранні традиційних, малоефективних форм впливу на них, зокрема залучення до праці, навчання, виконання деяких громадських функцій. Йдеться не про заперечення цих форм, а про обрання в них таких варіантів впливу на засуджених, які можуть привести до оптимальних результатів. Навіть обрання форми праці за ступенем ваги, характером виконуваних дій (праця чоловіча і жіноча), результатами виконання завдань (необхідних заохочень) дає можливість варіювати методи трудово-го впливу, обираючи з них найбільш результативні.

Форми роботи передбачають і врахування спрямованості особистості. Так, виконання роботи, що не становить жодного інтересу для засуджених, справляє негативний психологічний вплив на них і, як наслідок, призводить до слабого трудового і виховного ефекту. Обрання об'єкта виробничого випуску також може справляти різний виховний вплив. Жінки, які відбувають покарання, віддають перевагу «жіночій» праці. Зокрема, як свідчить практика, продуктивність їхньої праці підвищується, якщо вони шиють шкільну форму для хлопчиків і дівчаток, і різко знижується, коли виробниче замовлення своїм об'єктом має виготовлення робочих рукавиць, брезентових фартухів тощо.

Різні форми впливу на засуджених становлять систему методів, що сприяють їх підготовленню до майбутнього життя на волі. Є необхідність створення у засуджених позитивної структури потреб і основи для подальшого розвитку в них позитивної структури зв'язків, формування підстав для сприйняття позитивного соціального досвіду¹.

¹ Див.: Дулов А. В. Судебная психология: Учебник. – Мн.: Выш. шк., 1975. – С. 487.

Соціально-психологічна адаптація засудженого відбувається внаслідок впливу на нього комплексу психолого-педагогічних методів, що стимулюють сприйняття особою високих соціальних цінностей, розгляд їх як власних установок, що дають змогу в майбутньому здійснювати свою діяльність у вільному суспільстві. Йдеться про формування соціально адаптованої поведінки особи засудженого. Найбільш важливими у цьому аспекті є відхід від шаблонів, індивідуалізація в обранні і застосуванні методів виховного впливу.

Без розроблення таких методів і активного їх впровадження процеси виховання втрачають будь-яке значення. Цю обставину відмітили як психологи і педагоги, так і вчені, що досліджують специфічні методи впливу на засуджених у процесі відбування ними покарання¹. Отже, методи виховного впливу належать до змісту пенітенціарної психології поряд із психічними закономірностями особи засудженого. Виходячи з викладеного, *пенітенціарну психологію* можна визначити як галузь юридичної психології, що досліджує закономірності психічної діяльності особи, яка відбуває покарання, а також можливості її ресоціалізації (відновлення раніше порушених соціальних якостей).

Пенітенціарна психологія використовує досягнення інших галузей психології. Найтісніше вона пов'язана з психологією праці, дані якої використовуються для дослідження психологічних чинників, що впливають на виховання у засуджених працьовитості, підвищення продуктивності праці, обрання виду і характеру виробництва, становлять виховний вплив. Зв'язок пенітенціарної психології з інженерною психологією дає змогу визначати шляхи реконструкції виробництва, у яких працюють засуджені, і обирати оптимальні з них. Психологія мистецтва дає можливість використовувати у процесі виховного впливу дані про вплив естетичних цінностей на розвиток і становлення особи, зокрема таких її потреб, які визначають ресоціалізацію особистості, пробуджуючи її моральні, гуманні риси. Пенітенціарна психологія також пов'язана з загальною і соціальною психологією. Із загальної психології використовуються дані про емоції, стреси, фрустрації, психологічні показники темпераменту і характеру, вольові прояви, реакції на подразник як основи формування методів індивідуального впливу на засуджених. Дані ж соціальної психології, що стосуються формування настроїв і почуттів різних соціальних груп (формальних і неформальних), застосовуються для дослідження закономірностей формування настроїв і почуттів колективів засуджених, у тому числі окремих мікроколективів, у праці і побуті, психологічних основ групових злочинів,

¹ Див.: Гернет М. Н. В тюрьме: Очерки тюремной психологии. – М., 1925.

масових конфліктів, що дезорганізують діяльність установ виконання покарань.

До основних напрямів досліджень у галузі пенітенціарної психології належать: а) вивчення закономірностей зміни психіки засудженого, розвитку його особистісних якостей і мотивів поведінки з метою визначення впливу на його свідомість чинників, пов'язаних з ізоляцією від суспільства; б) дослідження морального впливу на засудженого кримінального покарання як чинника, що ганьбить людину, вивчення психічних станів засудженого, викликаних усвідомленням вини або невинуватості, з метою створення необхідних умов для його адаптації; в) дослідження психологічних особливостей засуджених, обумовлених їхнім віком, життєвим досвідом, національною належністю, видом злочинної діяльності і покаранням, з метою розроблення методів формування колективів засуджених і видів виховного впливу; г) розроблення групових та індивідуальних методів психолого-педагогічного впливу з метою найбільш ефективної корекції засуджених.

Розв'язання названих завдань не є чимось раз і назавжди даним, застиглим, воно набуває нових напрямів і форм, обумовлених специфікою установ виконання покарань, а також результативністю теоретичних положень і методик, впроваджених у практику їхньої діяльності.

Комплекс проблем, що належать до предмета пенітенціарної психології, вивчають за допомогою традиційних, прийнятих у психології методів, які специфічно відображаються в об'єктах дослідження. У пенітенціарній психології найбільш поширені методи вивчення особи засуджених, що мають на меті одержання інформації щодо виховного впливу на них. До таких належать методи спостереження, експерименту, бесіди, незалежних характеристик, анкетування, аналізу результатів діяльності, причому сутність кожного методу визначається виконуваними функціями.

Метод спостереження полягає у планомірному, систематичному, цілеспрямованому сприйнятті фактів у діяльності установи виконання покарань (засуджених і вихователів) з метою вивчення природи і розвитку виховної діяльності. Спостереження охоплює діяльність засуджених і осіб, які здійснюють у різних формах виховні функції. Наукове спостереження передбачає не тільки обрання відповідного об'єкта, а й чітке розроблення його методики, що поєднує планування, техніку спостереження, способи фіксації результатів. Спостереження пов'язане з вивченням різних форм виховного впливу — праці, навчання, лекцій тощо, причому впливу на поведінку осіб, які включаються у сферу спостереження (вихователів і засуджених). Результати спостереження аналізуються та узагальнюються.

Метод експерименту застосовується для вивчення чинників, що впливають на характер кримінально-виправної діяльності. Мета наукового експерименту в пенітенціарній психології — перевірка ефективності психолого-педагогічних методів виховання, визначення оптимальності форм праці, що обираються, організації навчання, з'ясування причин утворення неформальних груп засуджених, найбільш ефективних (можливих) форм організації їхніх колективів. За своїм характером експеримент є науково поставленим дослідом, що має конкретну мету і проводиться у певних умовах за спеціально розробленою методикою. Він може бути обмеженим (у межах бригади) чи широким (у межах загону, колонії), а за часом здійснення — коротким або тривалим. Найбільш прийнятними формами експериментів можуть бути такі, що пов'язані з перебудовою роботи установ виконання покарань і переведенням їх на загонуву систему, запровадженням нових видів виробництва, найбільш ефективних методів виховного впливу на засуджених тощо. Проведення експерименту потребує ретельної підготовки, визначення основних параметрів, а також методів фіксації. Звичайно експеримент вимагає повторного відтворення з метою одержання матеріалів для порівняння.

Метод бесіди спрямовано на одержання необхідної інформації шляхом проведення співбесіди за певною програмою. Бесіди можуть бути груповими або індивідуальними і своїм об'єктом мають засуджених, вихователів, педагогів, інструкторів виробничого навчання — залежно від характеру відомостей, що з'ясовуються. Звичайно бесіда поєднується з методом спостереження, в єдності вони дають більш достовірні результати. Бесіда може проводитися також з метою одержання індивідуальних даних про ставлення засуджених до режиму, видів робіт, справедливості призначеного покарання тощо.

Метод незалежних характеристик, як правило, використовується для всебічного вивчення особи засудженого, його трудових, соціальних, психологічних показників. Характеристики виходять від різних осіб, що дає можливість скласти досить повне і об'єктивне уявлення про ту чи іншу особу. Найбільш широко цей метод використовується при аналізі ступеня виховного впливу на засудженого, його готовності до життя на волі, виконання соціальних функцій.

Метод анкетування передбачає опитування тієї чи іншої категорії осіб з метою одержання кількісних і якісних даних. Анкети звичайно містять перелік запитань, а нерідко і можливих відповідей на них типу «так», «ні» тощо. Варіантність запитань може бути дуже широкою і, як правило, зумовленою групою проблем, аспектів, з'ясування яких є важливим з метою одержання відомостей про ставлення до них груп засуджених. Анкетуван-

ня не повинно використовуватися для з'ясування даних, які можуть бути одержані шляхом бесіди або спостереження. Цей метод спрямовано на більш глибоке ознайомлення зі ставленням засуджених до тих чи інших сторін діяльності установ виконання покарань. Анонімність анкети є необхідною умовою, що забезпечує щирість засудженого, його прагнення висловити свої думки. Результати анкетування використовуються з метою вдосконалення діяльності установ виконання покарань.

Метод аналізу результатів діяльності стосовно цілей пенітенціарної психології може співвідноситися з декількома галузями, зокрема з результатами виробничої діяльності в установах виконання покарань, виховної діяльності на рівні засуджених або осіб, які здійснюють організаційні і виховні функції. Систематичний, у певних часових межах, такий аналіз може не тільки сприяти з'ясуванню негативних і позитивних сторін кримінально-виконавчої діяльності, а й формувати методи найефективнішого впливу на засуджених з урахуванням ситуацій, що виникають у певний період. Аналіз результатів діяльності як метод науки у практичному застосуванні повинен бути підпорядкований конкретній програмі, містити значну кількість показників, що виключають дані випадкові і такі, що не відповідають справжньому становищу.

■ § 2. Методи впливу на особу засудженого в установах виконання покарань

В установу виконання покарань потрапляє особа з досить усталеними поглядами, навичками, звичками, манерою спілкування з людьми. Методи психолого-педагогічного впливу, застосовувані у звичайній обстановці, тут повинні бути трансформовані з урахуванням характеристик, притаманних особам, які відбувають покарання за вчинений ними злочин. Соціально-психологічні відхилення (дефекти) у поведінці і способі життя індивіда, що вкоренилися у процесі злочинної діяльності, вимагають соціального контролю, який спрямовано на руйнування злочинних потреб, ліквідацію негативного соціального досвіду, що нагромадився у нього, створення основи для подальшого розвитку позитивної структури зв'язків¹.

Необхідною передумовою для обрання методів психолого-педагогічного впливу є вивчення особи засудженого, його поведінки в генезисі (до надходження до установи виконання покарань і під час перебування у ній), ставлення до праці, навчання, режиму, комплексу заходів соціального впливу.

¹ Див.: Дулов А. В. Судебная психология. – С. 437.

Особа засудженого являє собою складну структуру, що поєднує комплекс соціально-психологічних поглядів, потреб, відносин, в яких домінують негативні тенденції. В основі поведінки і діяльності кожної людини лежать потреби. Життя передбачає задоволення потреб, у тому числі матеріальних і духовних. Потреби людини спонукають її до активності, створення і розвитку суспільного виробництва. Водночас рівень і характеристика потреб у нормі і при кримінальних відхиленнях можуть бути принципово різними. Аналіз і узагальнення рівнів потреб та інтересів у правопорушників дають змогу виявити: 1) порушення рівноваги між різними видами потреб та інтересів; 2) перекоханий характер окремих потреб; 3) примітивність потреб та інтересів; 4) аморальність, злочинні прояви у способах задоволення потреб. У злочинців матеріальні потреби домінують над духовними, коло останніх дуже вузьке і передбачає лише спілкування з людьми або одержання тих чи інших відомостей, потрібних для «злочинного престижу». Такі поняття, як дружба, прихильність, злочинці у більшості своїй розуміють викривлено: будуть гроші — будуть і друзі. Як правило, злочинці деяких категорій уникають праці, бажують жити «легко і красиво», не ускладнюючи себе фізичною роботою.

Методи психолого-педагогічного впливу, використовувані в установах виконання покарань, відповідають за своєю принциповою схемою загальним педагогічним заходам виховання, однак мають певну специфіку, зумовлену контингентом, щодо якого вони застосовуються. До цих методів поряд з високою і послідовною вимогливістю щодо режиму праці і відпочинку належить *метод переконання*, основною рисою якого є такий вплив на психіку засудженого, за якого досягається розуміння завдань і формується згода з необхідністю їх виконання. Реалістичність, доказовість суджень і міркувань, що повинні мати силу переконання, — головні сторони методу переконання. При цьому слід добирати достовірні та яскраві факти, що аргументують доводи переконання. Основною формою переконання є бесіда. Багаторазово повторювана, така, що має певну варіантність, вона в усіх випадках дає позитивний ефект.

До найбільш важливих методів кримінально-виконавчого впливу належить *метод навіювання*, який передбачає вплив на психіку людини без критичного його сприйняття останньою. Навіювання має на меті змінити ставлення засудженого до його негативних установок, прищепити йому нові прагнення. Навіювання, як правило, пов'язане з авторитетом людини, яка його здійснює. У загальній психології під навіюванням розуміють різні способи вербального і невербального

емоційно забарвленого впливу на людину з метою створення в неї певного стану або спонукання до певних дій. В основі навіювання лежить послаблення дії свідомого контролю, здійснюваного щодо сприйманої інформації¹. Виділяють два способи навіювання: словесне — шляхом прямого мовного впливу на засудженого і непряме — опосередковане яким-небудь предметом чи дією². Навіювання може викликати не тільки ті чи інші емоційні стани, а й вольові спонукання, що є дуже істотним для практики діяльності установ виконання покарань. Навіювання може бути як прямим, безпосередньо зверненим до засудженого, так і непрямим, що має своєю метою повідомлення позитивної інформації про інших осіб, причому в такій формі, що не вимагає безпосередньої відповідної реакції. Методи непрямого навіювання включають демонстрацію фільмів, вплив музикою, читанням художньої літератури тощо. При здійсненні методів впливу важливо зазначити, що домінантні вогнища, які виникають у засудженого і підтримують позитивні прагнення, мають тенденцію до згасання. Тому такі домінанти необхідно стимулювати повторенням впливу. Доцільно також керувати самонавіюванням засудженого.

Важливим методом впливу на особу засудженого у пенітенціарній психології називають *метод передавання інформації*. На думку А. Дулова, інформація, яка спеціально і цілеспрямовано відбирається з тієї, що надходить до засудженого, повинна сприяти доповненню його соціального досвіду, одержанню і засвоєнню ним відомостей, яких він раніше не одержував (чи ігнорував), — про життя суспільства, інтереси і діяльність людей, трудові процеси, культуру та ін.³

Специфічним методом впливу на особу засудженого є *метод регулювання психічних спілкувань*. Тут є певні можливості регулювати психічні спілкування, впливати на взаємодію з іншими засудженими, рідними та близькими. Такий метод також передбачає контроль за входженням засудженого до мікроколективів (у тому числі з негативною спрямованістю).

Особливі умови перебування засудженого в місцях позбавлення волі передбачають застосування *методу примушування*. Вчені, які досліджують пенітенціарну психологію (О. Ковальов), вважають, що покарання діє в одних випадках залякуюче, в інших — примушує думати про те, який спосіб поведінки виявляється не тільки більш зручним у певний час, а й перспективним у справі самовиправлення.

¹ Див.: Психологический словарь. – М., 1983. – С. 51.

² Див.: Васильев В. Л. Юридическая психология: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 454.

³ Див.: Дулов А. В. Судебная психология. – С. 453.

Розділ 16

Психологія особи засудженого

§ 1. Колективи засуджених та їх психологічна характеристика

Вивчення колективів засуджених, їх формування, розвитку, розпаду (розформування) становить значний інтерес, оскільки дає змогу визначити закономірності потягу людей один до одного, основи їхньої психологічної сумісності в процесі діяльності.

Відомі безліч класифікацій колективів, в основу яких покладено різні ознаки: вікові, професійні, виробничі, кількісні, організаційні та ін. Ці класифікації стосуються колективів вільних людей, під якими розуміють групи людей, що спілкуються між собою, розв'язують певні завдання, пов'язані спільністю цілей, волі, дисципліни і взаємної відповідальності.

Загальне поняття колективу притаманне і колективу засуджених, який має певну специфіку, що відрізняє його від колективу вільних людей. *Для колективу засуджених характерні такі особливості:* а) це колектив закритого типу; б) колектив формується з правопорушників, позбавлених волі; в) перебування засуджених у колективі є примусовим; г) діяльність колективу докладно регламентується нормами кримінально-виконавчого законодавства; ґ) колектив характеризується істотними відмінностями (віковими, професійними, моральними); д) формування і специфіка колективу визначаються видом кримінально-виконавчої установи; е) особливості колективу зумовлюються видом і характером виробничої діяльності¹.

Формування психології колективу засуджених визначено відповідними чинниками, найбільш важливими з яких є: кримінально-виконавча політика держави; економіка суспільства, що зумовлює характер виробничої діяльності в установі виконання покарань; характер виконуваних засудженими виробничих завдань; соціальні, національні, вікові, кримінологічні особливості засуджених; організація культурних заходів і побуту; організація педагогічного процесу, його форми і методи, рівень результативності, особливості відносин, що склалися

¹ Докладніше про це див.: *Пирожков В. Ф., Щерба С. П.* Формирование коллектива осужденных в ИТК. – М., 1983. – С. 7–9.

в середовищі засуджених, а також між співробітниками установи і засудженими¹. Наведені чинники не вичерпують усього різноманіття обставин, що впливають на засуджених, до яких входять як об'єктивні причини, так і суб'єктивні характеристики засуджених. Значною мірою вплив окремих чинників, що визначають психологічну структуру колективу, зумовлений періодом перебування засуджених в установі виконання покарань, ступенем їх ресоціалізації.

За *структурою* колективи засуджених поділяються на формальні і неформальні. Формальні колективи поділяються на види: первинні, проміжні, загальні. Первинні колективи мають такі підрозділи, як ланка, бригада, відділення; проміжні поєднують декілька бригад. Усі формальні підрозділи функціонують у загальному колективі засуджених. Неформальні колективи, мікрогрупи утворюються у результаті тяжіння осіб, заснованого на різних характеристиках, наприклад національній належності, подібності доль, вікових особливостях, виді вчиненого злочину, потребах і прагненнях тощо.

Комплексні дослідження соціологічних характеристик колективів засуджених, проведені філософами, педагогами, психологами і юристами, свідчать про те, що до складу цих колективів входять окремі невеликі неофіційні групи. Типи таких груп традиційно визначаються за певними характеристиками: 1) групи з позитивною спрямованістю; 2) групи з невизначеною спрямованістю; 3) групи з негативною спрямованістю. Основою формування кожного типу мікрогруп є найбільш привабливі для їх учасників особливості засуджених.

У *групах з позитивною спрямованістю* їх члени пов'язані духовними інтересами, спільністю смаків і особистою симпатією. Більш глибокими підставами формування мікрогрупи тут є працьовитість і ретельність. Члени груп з позитивною спрямованістю пов'язані також прагненням до навчання, що може виявлятися як бажання одержати загальну освіту, набути певну професію або суміжну спеціальність. Ініціатива у цьому виходить не від адміністрації установи, а від самих засуджених. Такі групи справляють величезний виховний вплив не тільки на своє середовище, а й на колектив, у якому вони визначили своє позитивне прагнення.

Підставами для формування *груп з невизначеною спрямованістю*, що при відповідних умовах може стати як позитивною, так і негативною, можуть бути: а) національні ознаки; б) матеріальні інтереси (разом харчуються, діляться посилками); в) професійні інтереси (особи однієї або подібних професій); г) схожі долі (невдачі у сімейному житті); г) вік (літ-

¹ Див.: Пирожков В. Ф., Щерба С. П. Формирование коллектива осужденных в ИТК. – С. 8.

ні або молодь одного віку, пов'язана прагненням до розваг і зухвалих випадів). Такі групи характеризуються низькою стійкістю, становлять значну складність для виховного впливу на їх членів. Нестійкість прагнень, відсутність твердої установки на перевиховання, недостатня спаяність, відсутність референтів, що комплексом своїх характеристик можуть впливати на них, вимагають індивідуального підходу до таких формувань і обрання нетрадиційних методик виховного впливу на засуджених.

Підставами для формування *груп з негативною спрямованістю* є: а) негативне ставлення їх членів до будь-яких форм виховного впливу; б) гіперболізація уявлень про власну значущість, почуття «власної гідності»; в) прагнення до типових порушень режиму і підвищена у зв'язку з цим конфліктність; г) однотипність вчинених ними злочинів або співучасть в одному злочині. Перелічені підстави не мають вищого характеру, можуть виникнути й інші приводи для створення таких формувань. У названих групах є ватажки, однак немає ні підпорядкування, ні рівності, переважають «мої інтереси».

Виявлення і вивчення неформальних мікрогруп (мікроколективів) сприяє прогнозуванню поведінки окремих їх членів, визначенню можливого позитивного або негативного впливу групи на формальне формування, до складу якого вона входить, обранню найефективніших прийомів виховного впливу. Виявлення, вивчення та правильна оцінка спрямованості такого мікроколективу створюють передумови для мобільного використання засобів виховного впливу на його членів, визначення їх ефективності і поширення в діяльності установ виконання покарань. Більше того, знання про характер і принципи (основи) формування неформальних груп дають можливість розробляти диференційовані форми психолого-педагогічного впливу на засуджених.

Практика кримінально-виконавчих установ підтверджує тенденцію, що підсилюється, до формування різних мікрогруп і свідчить про правильність наведеної класифікації. Подальші дослідження мають бути спрямовані на визначення тих параметрів, що сприяють утворенню неформальних об'єднань і розробленню ефективних заходів щодо стимулювання їх позитивної спрямованості.

■ § 2. Вплив соціальної ізоляції на особу

Пенітенціарна психологія вивчає динаміку особи засудженого у процесі відбування покарання. Покарання має на меті не тільки кару,

а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами (ч. 2 ст. 50 КК України). Позбавлення волі має каральну функцію — заподіяння засудженому фізичних і моральних страждань. Заподіяння страждань пов'язане з додержанням вимог режиму, жорстким контролем за поведінкою засудженого, обмеженням особистісних проявів, зміною діяльності.

Соціальна ізоляція впливає на психіку засудженого. Слід зазначити, що перебування у місцях позбавлення волі по-різному впливає на засуджених. Так, М. Гернет писав: «Ми далекі від думки, що особливості того чи іншого режиму у тій або іншій в'язниці проходять через психіку кожного ув'язненого завжди і скрізь однаково. Навпаки, ми визнаємо, що сліди у психіці від такого проходження через неї тюремного режиму дуже різні: в одних вони такі ж глибокі, як глибокі колії від важко навантаженого воза на брудному путівці. В інших ці сліди — лише брижі на річці після пароплава, що пройшов, які швидко зовсім зникають»¹. Існують і такі кримінальні типи, для яких «тюрма — дім рідний».

Соціальна ізоляція покликана змінити особу засудженого, зробити певну корекцію, усунути певні особистісні дефекти. Засуджені з укоріненими соціально-психологічними дефектами мають потребу в жорсткому соціальному контролі, що здійснюється в установах виконання покарань і спрямований на зміну та викорінювання у них соціально-психологічних дефектів. Метою такого контролю є руйнування злочинних потреб, розрив соціально шкідливих зв'язків, ліквідація негативного соціального досвіду, навичок і звичок. У цьому плані позитивний вплив на засудженого справляє режим (точно встановлений порядок життєдіяльності), залучення до праці, виховний вплив, медична і психологічна допомога. Водночас відбування покарання може бути пов'язане з виникненням негативних якостей: відлюдності, жорстокості, негативізму, конформності тощо. Може також виявлятися девіантна (така, що відхиляється від загальноприйнятих норм) поведінка, а засуджені можуть включатися до мікрогруп з негативною спрямованістю.

Позбавлення волі змінює звичний уклад життя засудженого, його поведінку, особистісні прояви. Спостерігається включення такої особи до нового колективу закритого типу, відбуваються взаємодія, контактування з іншими засудженими, прийняття чи неприйняття до «когорти». Позбавлення волі передбачає руйнування сталих соціальних зв'язків, виникають нові взаємодії з особами, що відбувають покарання. Соціальна ізоляція пов'язана зі стихійним принципом «виживає найсильніший», «закон — тайга, ведмідь — хазяїн».

¹ Гернет М. Н. В тюрьме. Очерки тюремной психологии. – С. 7–8.

У динаміці особи засудженого деякі автори (В. Васильєв) слушно називають такі найважливіші періоди: арешт, набрання вироком законної сили, прибуття до колонії, перші 6–8 місяців перебування в спецзакладі, за 3–8 місяців до звільнення, звільнення з колонії. Такі періоди називають «критичними» точками.

Особливо важкими є періоди чекання, коли відбувається переосмислення цінностей, людина зазнає нестатків, відчуває невизначеність. В особливих станах перебуває особа, яка чекає на виконання смертного вироку. В такій ситуації кожен день є випробуванням. Віктор Гюго писав: «... Чого варта шеститижнева агонія і цілий день передсмертної муки? Чого варте томління цього безповоротного дня, що тягнеться так повільно і проходить так швидко? Чого варті ці сходи катувань, які східець за східцем ведуть до ешафоту? Очевидно, це не вважається стражданням. А невідомо, що болісніше — щоб кров йшла крапля за краплею або щоб свідомість угасала думка за думкою»¹. Багаторічні спостереження працівника Іркутської обласної прокуратури, який постійно був присутній на процедурі виконання страти (декілька сотень розстрілів) свідчать про виникнення специфічних психологічних страждань приречених: «Як правило, на слимаків перетворюються вбивці, які розчленовували трупи. Вони — боягузи, що майже вмирають від страху в камері смертника. Нерідко вони страждають у чеканні виконання вироку так сильно, що покриваються струпами, коростою повністю...»²

Складним періодом для засудженого є період адаптації до умов позбавлення волі (перші 6–8 місяців перебування в установі). У цей період виникають негативні емоційні стани, викликані тяжкими умовами життя, недостатністю харчування, обмеженням соціальних і психічних спілкувань, обмеженістю інтимного життя, ворожим ставленням інших засуджених, криміналізованими мікроколективами та ін. У період адаптації виникають бар'єри між засудженим та іншими особами (вихователями, іншими засудженими). Це насамперед психологічні бар'єри (сміслові та емоційні). Саме в перебігу адаптації особа намагається пристосуватися до нових умов і нового колективу.

Перебування у місцях позбавлення волі може бути пов'язане також з такими негативними явищами, як: 1) дезадаптація — неможливість звикнути до ізоляції від суспільства, нових умов життя; 2) десоціалізація — трансформування позитивних якостей особи засудженого в негативні (прийняття вимог кримінального світу, співвіднесення своєї поведінки зі злочинськими традиціями та ін.).

¹ Гюго В. Собрание сочинений: В 6 т. – Т. 1. – С. 137.

² Кутаев Н. Н., Тельцов А. П. Проблемы расследования отдельных видов умышленных убийств. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1992. – 168 с.

§ 3. Психологія тюремного побуту

Відбування покарання у місцях позбавлення волі пов'язане зі зміною людської поведінки. Соціальна ізоляція негативно впливає на психіку засудженого: загострюються міжособистісні конфлікти, виявляються агресивність і ворожість у відносинах, виникають фрустраційні стани. Суворий побут закладу, система заборон і обмежень, екстремальні умови існування, свавілля міжособистісних спілкувань сприяли формуванню своєрідних регуляторів відносин — звичаїв і традицій злочинної сфери.

Система злочинних поглядів та ідей називається кримінальною ідеологією. Така ідеологія проявляється у субкультурі злочинного світу (сукупності духовних і матеріальних цінностей злочинного елемента) і реалізується через злочинні інститути («злочинський закон», «обшак», «злочинська сходка», «коронування», «стигматизація» та ін.). Зазначені інститути являють собою стійкі традиції, суспільні встановлення, ритуали, обряди, правила поведінки.

Позбавлення волі пов'язане з новими умовами мікросередовища, де проявляються жорстокі відносини між засудженими, насильство, прагнення до самоствердження¹. Так, за час ув'язнення відомий «злодій у законі» Іваньков (Япончик) 58 разів порушував режим, 35 разів

¹ Щодо цього цікавою може бути стаття «Про те, як російський зек у німецькій тюрмі сидів». Ось деякі уривки: «Прізвище у нього німецьке. Це дозволило йому ще у 1990 р. емігрувати... Він вирішив, що працювати йому все одно не дадуть, до того ж не дуже й хотілося... Результат – чотири роки тюрми. Слід віддати належне його співкамерникам... Вони одразу зрозуміли, що їм краще мовчати... Тому що перше, що зробив І., – роздягнувся. І всі побачили філію Третьяковської галереї. Один із співкамерників виявився поляком. Він таки примудрився перекласти значення його наколок. Значення перекладу зводилося до того, що І. сидів у якомусь страшному радянському таборі під назвою Івдельлаг. У в'язниці вирішили, що він ватажок російської мафії у Гамбурзі. Скориставшись такими чутками, І. конфіскував у наляканих відчайдушних німецьких злочинців «енну» кількість марок... У цій тюрмі були тенісний корт, більярд і пристойний спортзал. І багато хто займався спортом. Адміністрація їх навіть заохочувала. У нас по-іншому: зайнявся спортом, отже, готується до втечі, на твою особову справу тут же наклеюють червону смугу. І ось один з глadiatorів-спортсменів спробував «розкачати права»... Та куди йому, товстоброшому бургерові, проти російського зєка з Івдельлагу. Як говорять, «і слонам ламають бивні». І. взяв глadiatorа «на понт». Тикнув пальцями в очі. І. прокусив шию, адже фікси у нього були зроблені з спецкладу – такими фіксами у нас у зонах дріт перекушують. Потім популярно пообіцяв випити у глadiatorа всю кров. І хоча все це говорилося виключно російською «фенею», «глadiator» та всі інші чудово зрозуміли і повірили» (Іванов А. О том, как российский зек в немецкой тюрьме сидел // Криминальная хроника. – 1997. – № 6 (81). – С. 12).

поміщувався до штрафного ізолятора і карцеру, на два місяці переводився до приміщення камерного типу¹.

Саме у тюремному житті виникла «зłodійська ідея». На перший погляд, «зłodійська ідея» — це погано сконструйована ідеологема. Її важко висловити в декількох словах. Злочинний світ сприймає її інтуїтивно, як ідею зłodійського братерства, як проголошення справедливості «для своїх» і вираження своєї «правди». При більш докладному дослідженні виявляється, що «зłodійська ідея» у певному ступені є послідовною і системною. Вона відображає інтереси і світогляд касти професійних злочинців — зłodіїв — і становить «коктейль» декількох принципів, життєвих орієнтирів, етичних норм і відчужень².

У злочинному світі важливу регулюючу роль відіграють «зłodійський закон» і «поняття». Зокрема, до заборонних норм «закону» належать такі: зłodій не має права на обман своїх товаришів по касті, утаювання грошей і речей, що належать братству, розголошення таємниці, видання співучасників злочинів чи заподіяння будь-якої іншої шкоди своїм братам по касті; зłodій не повинен працювати або служити, джерелом його існування є злочинний промисел. Він ні за яких умов не має права погоджуватися на роботу в місцях позбавлення волі або посідати які-небудь посади, що займають ув'язнені; зłodій не повинен виконувати жодних суспільних функцій, перебувати в офіційних організаціях, цікавитися політикою, читати газети; зłodій не повинен служити в армії або брати зброю з рук влади; зłodію заборонено будь-які контакти з представниками правоохоронних органів; зłodій не повинен мати контактів з «опущеними», представниками нижчої «касти» ув'язнених чи зі зрадниками, відступниками, вигнаними зі зłodійського співтовариства («йоржками»); зłodій не має права мати офіційну дружину і бути зв'язаним сімейними узами; зłodій — це вічний бурлака, блукач, готовий до будь-яких мінливостей долі; зłodій не повинен носити на собі нічого червоного кольору; зłodій не повинен боятися тюрми та інших місць позбавлення волі: вони для нього «рідний дім»; відбуваючи покарання, зłodій не повинен втрачати своєї честі і гідності, не повинен порушувати свого слова, уподібнюватися «нижчим кастам», без потреби лягати, вчиняти «безпредел», відби-

¹ Див.: *Модестов Н.* Москва бандитская. Документальная хроника криминального беспредела 80–90-х годов. — С. 265.

² Докладніше про це див.: *Организованные преступные группы в Украине: традиционное и типичное (социологический очерк) / Под общ. ред. А. Н. Ярьмша.* — Х.: Изд-во Нац. ун-т внутр. дел, 2002. — С. 23–24.

рати пайку в будь-якого зека, без потреби конфліктувати з адміністрацією, грати у карти без можливості розплатитися¹.

Нині «зłodийський закон» зазнав істотних змін. Спостерігається тенденція до послаблення «закону» (наприклад, боротьба між «зłodіями» і «тими, що відійшли»). Лібералізація «закону» пов'язана з виникненням «понять», що є досить розпливчастими (їх виникнення припадає на 90-ті роки ХХ ст.).

Слід зазначити, що є певний порядок випробування новачків у місцях позбавлення волі, їх прийому до злочинного середовища. Це свого роду прописка, що проводиться за допомогою різноманітних «приколів» (впіймати кого-небудь на незнанні «законів» злочинного світу). Найбільш поширені «приколи» — загадки (25,1 % від усіх випадків) — перевіряються кмітливість і спритність новачка, знання ним норм кримінальної субкультури; спеціальні забави (24,8 %) — з метою принизити новачка, пожартувати над ним, є також засобом розважання групи; випробування (20 %); шантаж (15 %); єдиноборство (до 10 %)².

Кримінальна субкультура відображається у соціальній стигматизації або стигмі (встановлення певних відмінностей). Стигматизація — це своєрідне таврування представників місць позбавлення волі: нанесення татуювань, присвоєння кличок, наділення речовими атрибутами (відображається в особистих речах, одязі та ін.).

Різновидом стигми є татуювання, наколоті особливою фарбою візерунки на тілі. Слово «татуювання» походить від полінезійського «тату», що означає малюнок, або «тікі» — імені бога полінезійців, який встановив, за переказами, татуювання.

Татуювання поширені переважно серед злочинців. У злочинному середовищі татуювання називають «картинкою», «наколкою», «прошивкою» або «регалкою». Існують різні способи нанесення татуювань. Найбільш поширеним способом, використовуваним у місцях позбавлення волі, є застосування двох-трьох голок, спеціальних штампів, пресів із зображеннями. Як барвну речовину використовують туш, графіт, ультрамарин, чорнило. Поширені також татуювання з зображеннями хрестів і пернів на пальцях рук, могил і церковних куполів, морського якоря, жінок, карт. Трапляються татуювання у вигляді цифр

¹ Див.: Организованные преступные группы в Украине: традиционное и типичное (социологический очерк). — С. 33–34.

² Про функції, форми і види прописки більш докладно див.: Пирожков В. Ф. Кримінальна психологія. — С. 146–149.

(«1981», № 43), окремих букв і абревіатур («зло», «туз», «клен»), слів («люблю», «пам'ятаю»), виразів («жена поругает и простит, любовница ж — отомстит»). Деякі татуювання наносяться у примусовому порядку. Татуювання у вигляді малюнків (або інших зображень) можуть мати певний прихований зміст, указувати на становище у злочинному середовищі, ставлення до злочинної діяльності, судимість і строки покарання, злочинний досвід і ступінь кваліфікації, належність до певної категорії злочинців, спосіб вчинення злочину, знаряддя злочину.

Абревіатури у татуюванні іноді складаються з перших літер інших слів, речень (російською мовою): БАРС — бий актив, ріж сук; БЕС — бий, якщо зможеш; БОСС — був засуджений радянським судом; ВОЛК — волю дуже любить колоніст; ЗЛО — за все лягавим помщуся; КОТ — корінний мешканець тюрми; ПОСТ — прости, батько, доля така; СЛОН — смерть лягавим від ножа, або серце любить одну навіки; СОС — врятуйте від суду; ТУЗ — тюремний в'язень, або тюрма вчить законам, або тут вчать зеки.

Татуюються і тексти: «Байдики бити, горілки не пити», «Будеш уночі багато спати, перестанеш красти», «Йду туди, де немає закону», «Люблю тебе, як мати рідну» (на середній третині плеча), «Не поспішай на роботу» (на стопах ніг), «Совість — добре, а червінець — краще» (на ділянці грудей), «В'язниця не школа, прокурор не вчитель» (на середній третині стегна), «Знову я у хазяїна» (мається на увазі у в'язниці) та ін.

Розрізняють татуювання-малюнки, що мають характер прикрашання, і татуювання-малюнки із прихованим змістом (знаки, символи)¹.

Роль стигми виконують клички. Функціональне призначення клички полягає у заміні прізвища особи, закріплює статус особи у групі. Так, у кличках відображаються деякі об'єктивні дані про особу: 1) характерологічні особливості і звички (Шнирь — пролазливий, Прищ — зловредний, Верголіт — базака тощо); 2) фізичні особливості і недоліки (Рудий — за колір волосся, Косий — за дефекти зору, Горбань — за каліцтво та ін.); 3) трансформовані прізвища та імена (Цар — від Царьова, Тхір — від Хорькова та ін.); 4) статус у соціумі (угрупованні) (Король, Князь, Директор — лідери, Клоп, Бацила, Аскарида — низи); 5) іронія (Інтелігент, Доцент — дурний, Похмурий — веселий, Хокеїст — кульгавий та ін.); 6) специфіка злочинної діяльності (Вогник — квартирний злодій, Кат — вбивця та ін.); 7) колишня дозлочинна діяльність (Духарь — музикант, Клістир — медик, Фінансист — бухгалтер та ін.)².

¹ Про систематизований аналіз татуювань докладніше див.: Бурик В. И., Пилипчук В. Ф. Признаки внешности человека и их использование в розыскной деятельности: Справ. пособ. — К.: РИО МВД СССР, 1982. — С. 62—112.

² Див.: Пирожков В. Ф. Криминальная психология. — С. 144—145.

§ 4. Психологічні основи ресоціалізації засуджених

Ресоціалізація особи засудженого полягає у формуванні законослухняної поведінки для життя на волі, зміні особистісної спрямованості, відновленні раніше порушених соціальних якостей особи, здійсненні необхідної психокорекції. Важливим завданням пенітенціарних установ є підготовка засуджених до повернення на волю, включення їх у нормальне життя суспільства.

Ресоціалізуюча функція установ виконання покарань передбачає перебудову насамперед принципів діяльності самих установ. Необхідно усунути умови, що сприяють криміналізації особи, її асоціальній поведінці. Існує проблема негативного «впливу в'язниці» на особу засудженого. У цьому плані може відбуватися негативна ресоціалізація особи (залучення її до тюремних звичаїв і традицій, бажання стати блатним, криміналізуватися). М. Єнікеєв слушно зазначає, що ієрархія тюремного співтовариства, його «закони», звичайно, добре відомі тюремній адміністрації. Нерідко механізми кримінального середовища використовуються нею для «ефективності» тюремного управління. Звідси негативне ставлення тюремної адміністрації до диференційованого утримання ув'язнених. Про моральну ресоціалізацію, як і про інші тонкощі людської психіки, воєнізована адміністрація здебільшого просто не замислюється¹.

Важливим елементом ресоціалізації засуджених є комплексна програма їх підготовки до життя на волі. Складовими такої програми виступають: 1) правовий аспект (полягає у правовій регламентації процесу підготовки до звільнення з місць позбавлення волі); 2) психологічний аспект (урахування психологічних особливостей особи засуджених); 3) соціальний аспект (побудова позитивних модулів розв'язання соціальних проблем після звільнення); 4) професійний аспект (можливість одержати спеціальність за допомогою навчання в умовах відбування покарання); 5) освітній аспект (можливість підвищувати свій освітній рівень); 6) медичний аспект (передбачає збереження здоров'я шляхом певних профілактичних заходів); 7) фізкультурно-оздоровчий аспект (можливість займатися фізкультурою і спортом)².

¹ Див.: *Єнікеєв М. І.* Юридическая психология. – С. 342.

² Докладніше про це див.: *Суліцький В. В.* Психологічні аспекти підготовки засуджених до життя на волі. – С. 233–234.

Слід зазначити, що у виправних колоніях діють школи з підготовки засуджених до життя на волі, в яких передбачається проведення занять і соціально-психологічних тренінгів (підвищення впевненості у собі, вироблення навичок раціонального розв'язання конфліктних ситуацій, аутогенні тренування, прогресивна релаксація тощо)¹. Фактично йдеться про формування психологічної готовності у засудженого до життя на волі.

Підготовка до життя на волі сприяє успішній соціалізації особи після її звільнення з місць позбавлення волі. Слід зазначити, що фактично кожна третя особа, яка звільнилася з колонії, потребує спеціальної психологічної допомоги. Суспільство здебільшого не бажає «приймати» осіб, які відбули покарання. В осіб, які звільнилися, виникають проблеми соціально-побутового характеру: відсутність житла, роботи, медичного обслуговування та ін.²

Опитування засуджених свідчить про таке. На запитання: «З якими труднощами Ви побоюєтеся зіштовхнутися після звільнення?» 12,5 % опитаних відповіли: «З упередженим ставленням за місцем роботи»; 11,3 % зазначили те саме, але за місцем проживання; 19,6 % указали на труднощі входження в нормальне життя.

Опитування також показало, що населення обстежених регіонів з упередженням ставиться до колишніх злочинців. Близько 50 % респондентів не бажає бачити осіб, які відбули покарання, як своїх сусідів, друзів, родичів, колег по роботі. Незначна кількість законослужняних громадян (5 %) припускає можливість спілкування з колишніми злочинцями як друзями. Дуже мало людей (лише 3 % опитаних) згодні підтримувати відносини з такими особами у колі сім'ї³.

Запитання для самоконтролю

1. Що вивчає пенітенціарна психологія?
2. Які використовуються методи впливу на особу засудженого в установах виконання покарань?
3. Як поділяється колектив засуджених? Що таке мікроколективи?
4. Чи справляє соціальна ізоляція негативний вплив на особу засудженого?

¹ Див.: Суліцький В. В. Психологічні аспекти підготовки засуджених до життя на волі. – С. 234–235.

² Так, з 88 тисяч осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі в 2001 р., працевлаштувалося лише 34 % (за В. Суліцьким).

³ Див.: Васильєв В. Л. Юридическая психология. – С. 456.

5. У чому виявляється психологія тюремного побуту?
6. Які психологічні чинники впливають на ресоціалізацію засуджених?

Рекомендована література

1. *Коновалова В. Е.* Правовая психология: Учеб. пособ. — Х.: Основа, 1990. — 198 с.
2. *Пирожков В. Ф.* Криминальная психология. — М.: Ось-89, 2001. — 704 с.
3. *Сундуров Ф. Р.* Социально-психологические и правовые аспекты исправления и перевоспитания правонарушителей. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1976. — 144 с.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Баев О. Я. Конфликты в деятельности следователя (вопросы теории). – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1981. – 160 с.
2. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология: Учебник. – Х.: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. – 640 с.
3. Бедь В. В. Юридична психологія: Навч. посіб. – Л.: Новий світ, 2000; – К.: Каравела, 2002. – 376 с.
4. Белый Б. И. Тест Роршаха. Практика и теория / Под ред. Л. Н. Собчик. – С.-Пб.: Дорваль, 1992. – 200 с.
5. Бодалев А. А. Формирование понятия о другом человеке как личности. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1970. – 136 с.
6. Бодалев А. А. Психология о личности. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 188 с.
7. Васильев В. Л. Психология труда следователя: Метод. рекомендации. – Л., 1988. – 72 с.
8. Васильев В. Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. – М.: Юрид. лит., 1991. – 464 с.
9. Васильев В. Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. – 5-е изд., перераб. и доп. – С. Пб.: Питер, 2003. – 656 с.
10. Возрастная и педагогическая психология: Учеб. пособ. / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1973. – 288 с.
11. Головаха Е. И., Панина Н. В. Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Політвидав України, 1989. – 189 с.
12. Гончаренко В. Г., Сокиран Ф. М. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: Навч. посіб. – К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. – 48 с.
13. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. – Х.: Вища шк., 1975.
14. Донченко Е. А., Титаренко Т. М. Личность: конфликт, гармония. – 2-е изд., доп. – К.: Політвидав України, 1989. – 175 с.
15. Дубягин Ю. П. Следующая жертва – ты! Непридуманные криминальные сюжеты и азбука безопасности. – М.: Печат. дело, 1995. – 416 с.
16. Дулов А. В. Судебная психология. – Мн.: Выш. шк., 1975. – 462 с.
17. Еникеев М. И. Юридическая психология: Учеб. для вузов. – М.: Изд. группа «Норма—ИНФРА-М», 1999. – 517 с.
18. Закатов А. А. Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних: Учеб. пособ. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1979. – 96 с.
19. Зейгарник Б. В. Теории личности в зарубежной психологии. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 128 с.
20. Зорин Г. А. Психологический контакт при производстве допроса: Учеб. пособ. – Гродно: Изд-во Гродн. ун-та, 1986. – 71 с.
21. Ильин Е. П. Психология воли. – С.-Пб.: Питер; М.; Х.; Мн., 2000. – 280 с.
22. Карнеги Д. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. Как перестать беспокоиться и начать жить: Пер. с англ. – М.: Тониал; Цитадель, 1995. – 832 с.
23. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса. – М.: Наука, 1983. – 368 с.
24. Ковалев А. Г. Психологические основы исправления правонарушителя. – М.: Юрид. лит., 1968. – 136 с.
25. Ковалев А. Г. Психология личности. – М.: Просвещение, 1970. – 392 с.

26. Комарков В. С. Психологические основы очной ставки: Текст лекций. – Х., 1976. – 28 с.
27. Кон И. С. Психология ранней юности: Книга для учителей. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
28. Кондаш О. Хвилювання: страх перед випробуванням: Пер. із словац. – К.: Рад. шк., 1981. – 170 с.
29. Коновалова В. Е. Правовая психология: Учеб. пособ. – Х.: Основа, 1990. – 198 с.
30. Коновалова В. Е. Допрос: Тактика и психология: Учеб. пособ. – Х.: Консум, 1999. – 157 с.
31. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. – К.: Вища шк., 1990. – 259 с.
32. Костицкий М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції: Вибрані наукові праці. – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с.
33. Коченов М. М. Судебно-психологическая экспертиза. – М., 1977. – 180 с.
34. Краткий психологический словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.
35. Ларин А. М. Я – следователь. – М.: Юрид. лит., 1991. – 192 с.
36. Левитов Н. Д. Фрустрация – один из видов психических состояний // Вопр. психологии. – 1967. – № 6. – С. 118–129.
37. Леонова А. Б. Психодиагностика функциональных состояний человека. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
38. Леонтьев А. А., Шахнарович А. М., Батов В. И. Речь в криминалистике и судебной психологии. – М.: Наука, 1977. – 62 с.
39. Личко А. Е. Психопатия и акцентуации у подростков. – Л.: Медицина, 1983. – 256 с.
40. Личность преступника / Авт. кол.: Н. И. Кондрашков, В. Н. Кудрявцев, Н. С. Лейкина и др. – М.: Юрид. лит., 1971. – 356 с.
41. Ломов Б. Ф. Системность в психологии: Избр. психол. тр. – Воронеж: Модэк, 1996. – 383 с.
42. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования. – К.: Укр. акад. внутр. дел, 1993. – 194 с.
43. Лурия А. Р. Маленькая книжка о большой памяти (Ум мнемониста). – М.: Изд-во МГУ, 1968. – 88 с.
44. Методичні поради та завдання для самостійної роботи студентів з навчальної дисципліни «Психологія (загальна та юридична)» / Укладачі: В. А. Журавель, В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2003. – 39 с.
45. Митрохина З. И. Использование данных психологии при производстве допроса: Учеб. пособ. – К.: УМК ВО, 1990. – 52 с.
46. Муздыбаев К. Психология ответственности. – Л.: Наука, 1983. – 240 с.
47. Нагаев В. В. Основы судебно-психологической экспертизы: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 333 с.
48. Нор В. Т., Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. – К.: Вища шк., 1985. – 56 с.
49. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений. – К.: Либідь, 1990. – 192 с.
50. Общая психология: Учеб. пособ. / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1970. – 432 с.
51. Общая психология: Учебник / Под ред. А. В. Петровского. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1977. – 479 с.
52. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. – М.: Мысль, 1971. – 348 с.

53. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. – М.: Ось-89, 2001. – 704 с.
54. Платонов К. К., Голубев Г. Г. Психология: Учебник. – М.: Высш. шк., 1973. – 256 с.
55. Популярная психология: Хрестоматия / Сост. В. В. Мироненко. – М.: Просвещение, 1990. – 399 с.
56. Психология / Под ред. П. А. Рудика. – М.: Физкультура и спорт, 1974. – 512 с.
57. Психология индивидуальных различий. Тексты / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 320 с.
58. Психология: Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, И. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
59. Ратинов А. Р., Ефимова Н. И. Психология допроса обвиняемого: Метод. пособ. – М., 1988. – 114 с.
60. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. – М.: НИ и РИО ВШ МООП СССР, 1967. – 290 с.
61. Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе: Науч.-практ. пособ. – М.: Гардарики, 1998. – 192 с.
62. Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение (социально-психологические и правовые исследования). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – 160 с.
63. Ситковская О. Д. Психология уголовной ответственности. – М.: Норма, 1998. – 285 с.
64. Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – 240 с.
65. Словарь-справочник по психологической диагностике / Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М.; Отв. ред. С. Б. Крымский. – К.: Наук. думка, 1989. – 200 с.
66. Социальная психология: Учеб. пособ. / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1987. – 224 с.
67. Сундуров Ф. Р. Социально-психологические и правовые аспекты исправления и перевоспитания правонарушителей. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1976. – 144 с.
68. Тихомиров О. К. Психология мышления: Учеб. пособ. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 272 с.
69. Филановский И. Г. Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1970. – 174 с.
70. Чуфаровский Ю. В. Психология оперативно-розыскной деятельности: Учебно-практ. пособ. – М.: МЗ-Пресс, Изд. Воробьев А. В., 2001. – 208 с.
71. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология: Учеб. пособ. – М.: Право и Закон, 1997. – 320 с.
72. Шепітько В. Ю. Допит: Наук.-практ. посіб. – Х.: КримАрт, 1998. – С. 40.
73. Экман П. Психология лжи. – С.-Пб.: Питер; М.; Х.; Минск, 2001. – 267 с.
74. Юридическая психология: Хрестоматия / Сост. и общ. ред. Т. Н. Курбатовой. – С.-Пб.: Питер, 2001. – 480 с.
75. Юридична психологія: Підручник / За заг. ред. Л. І. Казміренко, С. М. Моїсеєва. – К.: КНТ, 2007. – 360 с.
76. Юсупов И. М. Психология взаимопонимания. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1991. – 192 с.

АЛФАВІТНО-ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Агресія 204
- Агресія кримінальна 204
- Акт
 - вольовий 34, 35
 - простий вольовий 34
 - складний вольовий 34
- Амнезія (ретроградна і антероградна) 110
- Антропологічна школа кримінального права 28
- Аперцепція 105
- Асоціативні зв'язки (асоціації) 109
- Афект
 - патологічний 159
 - фізіологічний 159

Б

- Бажання 34
- Бар'єри психологічні 78, 79
- «Боротьба мотивів» 34

В

- Валідність тесту 164
- Версія розшукова 151, 154, 155
- Види
 - емоцій і почуттів 35, 36
 - слідчої (судової) діяльності 74-80
- Випробування
 - «водою» 26
 - «розпеченим залізом» 26
 - «там-тамом» 26
- Виявлення неправди в показаннях 102, 103
- Відтворення 110, 111
- Віктимність 85
- Віктимологія 85
- Властивості
 - типів темпераменту 44, 45
 - характеру 46
- Вольові якості людини 35
- Воля 33-35
- Вплив
 - на засуджених 216-219
 - негативних емоцій 61, 65
 - соціальної ізоляції на особу 225
- Встановлення мотивації показань 101

Г

- Галузі юридичної психології 11, 12
- Геніальність 49
- Гіперболізація сприйнятого 105

Д

- Деградація соціальна 193
- Дефекти у спілкуванні 191, 192
- Дефіцит часу 55-57
- Деформація професійна 66
- Діагноз психологічний 164

- Діагностика особи допитуваного 96-99
- Дії вольові 34, 35
- Діяльність

- комунікативна 77-79
- конструктивна 76, 77
- пізнавальна 74-76
- посвідчувальна 79, 80
- прогностична 76, 77

- Домінанта оборонна (захисна) 83, 84
- Допит
 - «з тортурами» 26, 27
 - перехресний 185

Е

- Експеримент
 - асоціативний 30
 - емоційний 19
 - природний і лабораторний 18, 19
 - формуючий 19
- Експертиза
 - злочинного угруповання судово-психологічна 162
 - комплексна психолого-психіатрична 159, 162
 - судово-психологічна 157-168
- Екстраверсія — інтроверсія 44
- Емоції 35, 36
- Етапи складного вольового акту 34

З

- Забування 110
- Завдання розумові 59-61
- Завдання юридичної психології 8, 9
- Загальна частина юридичної психології 10
- Загальний метод юридичної психології 16, 17
- Задатки 48
- Запам'ятовування 108-110
- Здатність протистояти негативним емоціям 65
- Здібності 48, 49
- Знання психологічні 8, 157

І

- Ілюзії сприйняття 105, 106
- Індивідуум суспільний 39
- Інтуїція 69, 70
- «Іспанський чобіт» 27
- Історія юридичної психології 26-30

К

- Квазімаскування 145, 146
- Класифікація злочинних типів 200-203
- Клептоманія 209
- Колектив засуджених 219-221
- Компетенція судово-психологічної експертизи 158
- Комунікбельність 57-59, 63, 64
- Конформізм 113, 180
- Конформність 113
- Криміналістика 15
- Кримінальне право 15
- Кримінальний процес 15

- Л**
Лабораторія експериментальної психології 30
- М**
Макетування 134
Меланхолік
Метод
анкетування 21, 216
бесіди 20, 97, 98, 163, 164, 215
біографічний 20, 163
брейнштормінгу (мозкова атака) 77
відшукування чисел за допомогою таблиць Шульце 23
заучування десяти слів 23
заучування десяти чисел 23
зіставлення і перебору альтернатив 77
інтерв'ювання 21, 22
навіювання 218
незалежних характеристик 20, 21, 98, 163, 215, 216
передання інформації 218
переконання 217, 218
пояснення сюжетних картин 23
примушування 218
проб і помилок 77
психоаналізу 17
регулювання психічних спілкувань 218
спостереження 17, 18, 97, 214, 215
тестування 19, 20, 22-25, 164
- Методи
психологічного впливу 17
психолого-педагогічного впливу 216-218
судово-психологічної експертизи 162-164
юридичної психології 16-25
- Мислення
рефлексивне 149-151
творче 63
- Мікрогрупи (мікроколективи) неформальні 220, 221
Мнемоніка 49
- Моделі
ідеальні (уявні) 68
матеріальні 68
- Моделювання 67, 68
Мотив 34
- Н**
Навичка 33
Навіювання 111, 218
Напруженість 37
Настрій 36
Наявність
владних повноважень 54, 55
негативних емоцій 61
- Негативізм 113
Неповнолітній 112, 113
Неправда 102-104
- О**
Обдарованість 48
Образ слідовий 124-128
Окремі категорії злочинців 203-210
- Опитувальник
К. Леонгарда характерологічний 25
Лічка патохарактеролопічний діагностичний 25
міні-мулт 25
PEN (Ганс і Сибілла Айзенки) 25
- Особа
засудженого 217
злочинця 198-200
- Особистість 39, 40
Особлива частина юридичної психології 10
- П**
Пам'ять людини 108-110
Переживання емоційні 35
Переконання внутрішнє 70, 71
Період адаптації до умов позбавлення волі 223
Підготовка до життя на волі 228, 229
Пізнавальна діяльність судді 172
- Поведінка
жертви провокуюча 85
посткримінальна 12
суїцидальна 38, 160
- Помилки сприйняття 105-108
Почуття 35, 36
Правова регламентація 53, 54
Прагнення 34
Предмет юридичної психології 5-8
Призначення судово-психологічної експертизи 164-167
Прийняття рішення 34, 77
Прийоми тактико-психологічні 99-104
Природа темпераменту 40, 41
Причинний комплекс особи злочинця 199, 200
- Промова
адвоката у суді 178
прокурора обвинувальна 176, 177
- Професіограма 61-63, 174
Процес формування показань 104-111
- Психологічна
структура злочину 190-195
характеристика процесуальної діяльності 51-73
- Психологічний аналіз
злочину 17
матеріалів кримінальної справи 17
ситуації 17
- Психологічний контакт 57, 58, 99, 100
Психологічні наслідки злочину 195-197
- Психологічні основи
виявлення 151-156
доказування 66-71
очної ставки у суді 116, 117
перевірки показань на місці 138-143
планування слідчої діяльності 71-73
ресоціалізації засуджених 228-229
слідчого експерименту 131-138
судового огляду 188, 189
- Психологічні особливості судового процесу 174-179

Психологія

вбивства 205-208
відтворення обстановки і обставин події 131-143
допиту 96-115
засудженого 211, 217, 219
злочинця 198-200
кримінальна 11
неповнолітніх 112-114
обвинуваченого 83,84
обшуку 143-156
огляду місця події 87-95
очної ставки 116, 117
пенітенціарна 10-12
підсудного 181-183
потерпілого 84-86
правова 11
пред'явлення для впізнання 118-131
прийняття рішення судом 179-181
приховування 143-151
свідка 86
слідчого 81, 82
слідчої діяльності 81
судова 11
судових дій 184-189
судової діяльності 171-181
тюремного побуту 224-227
учасників розслідування злочинів 81-86
юридична 5-9

Р

Реакції

емоційні 37
на подразники 13, 147-149, 156
Реконструкція 110, 137, 138
Ремінісценція 125
Ресоціалізація 229, 230
Ризик 77
Риси характеру 45-47
Рішення
без достатньої підстави 35
усвідомлені 35

С

Самогубство (суїцид) 38, 160
Сангвінік 42, 44
Система юридичної психології 9-12
Ситуації
екстремальні 37
конфліктні емоційні 37
Ситуація проблемна 77
Скорочений варіант мінесотського особистісного переліку MMPI 25
Соціалізація особистості 190
Сприйняття
симультанне 118
сукцесивне 118
Стани
емоційні 37, 38
психічні особистості 37, 38
Страх 38, 183
Стрес 37, 183
Структура характеру 46

Суб'єкт суспільної поведінки 39
Субкультура злочинного світу 224
Сугестія 111
Схильність до фантазування 112

Т

Тактика захисту 177, 178
Тактико-психологічні прийоми судових дій 184-189
Талант 49
Тагування 227, 228
Темперамент
меланхолічний 43, 45
сангвінічний 42,44
флегматичний 42, 43, 45
холеричний 42, 45
Теорії темпераменту 40, 41
Теорія
Гіппократа 40
темпераменту гуморальна 40

Тест

«форм Бендера» 23
Кеттела (16PF-опитувальник) 25
Роршаха 24, 25, 164
руки 25

Тести

досягнень 22
інтелекту 22
креативні 22
особистісні 22
проективні 22, 23

Тип злочинця

корисливий 209, 210
насильницький 203-208

Толерантність 82

Тренінг соціально-психологічний 229

У

Уміння 33

Управління рефлексивне 104, 149-151
Установлення психологічного контакту 64, 99, 100, 104, 115

Ф

Фізіологічні основи темпераменту 40, 41
Фізіологія вищої нервової діяльності 40, 41
Флегматик 42, 43, 45
Фобія 38
Фрустрація (розгубленість) 37, 38, 183

Х

Характер 45
Холерик 42, 45

Ш

Школа підготовки засуджених до життя на волі 228, 229

Я

Якості
вольові 35, 46, 64
слідчого психологічні 81, 82

Зміст

Вступ.....	3
------------	---

Частина I

Вступ до юридичної психології

Розділ 1. Юридична психологія як наука	5
§ 1. Предмет юридичної психології.....	5
§ 2. Система юридичної психології.....	9
§ 3. Зв'язок юридичної психології з іншими науками.....	12
Розділ 2. Методи юридичної психології	16
§ 1. Пізнавальна функція методів юридичної психології.....	16
§ 2. Система методів юридичної психології.....	17
§ 3. Використання методу тестування в юридичній практиці.....	22
Розділ 3. Історія юридичної психології	26
§ 1. Передумови застосування психологічних знань у судочинстві.....	26
§ 2. Розвиток і становлення юридичної психології.....	28
Запитання для самоконтролю.....	31
Рекомендована література.....	31

Частина II

Природничо-наукові основи юридичної психології

Розділ 4. Психологічний аналіз діяльності людини.	
Емоційно-вольові процеси і стани	32
§ 1. Поняття і структура діяльності. Вміння і навички.....	32
§ 2. Поняття волі і вольової дії. Етапи формування складного вольового акту.....	33
§ 3. Емоції і почуття.....	35
§ 4. Поведінка людини в конфліктних емоційних ситуаціях. Психічні стани особистості у процесі вчинення злочину.....	37
Розділ 5. Особистість і структура її психічних властивостей	39
§ 1. Поняття особистості. Співвідношення соціального і біологічного в особистості.....	39
§ 2. Фізіологічні основи темпераменту і його поняття.....	40
§ 3. Типи темпераменту та його властивості.....	42
§ 4. Поняття і структура характеру.....	45
§ 5. Закономірності формування здібностей.....	47
Запитання для самоконтролю.....	50
Рекомендована література.....	50

Частина III

Психологічні основи процесуальної діяльності

Розділ 6. Психологічна характеристика процесуальної діяльності	51
§ 1. Особливі умови процесуальної діяльності як професії.....	51
§ 2. Професійні якості і психологія осіб, які здійснюють провадження у справі. Поняття професіограми.....	61

§ 3. Психологічні основи доказування.....	66
§ 4. Психологія планування та організації процесуальної діяльності.....	71
Розділ 7. Види слідчої (судової) діяльності	74
§ 1. Пізнавальна діяльність	74
§ 2. Конструктивна діяльність	76
§ 3. Комунікативна діяльність.....	77
§ 4. Посвідчувальна діяльність.....	79
Запитання для самоконтролю	80
Рекомендована література	80

Частина IV Психологія слідчої діяльності

Розділ 8. Психологія учасників розслідування злочинів	81
§ 1. Психологічні особливості особи слідчого.....	81
§ 2. Психологія обвинуваченого. Поняття захисної домінанти.....	83
§ 3. Психологія потерпілого і свідка. Провокуюча поведінка, види віктимності.....	84
Розділ 9. Психологічні основи проведення окремих слідчих дій	87
§ 1. Психологія огляду місця події	87
§ 2. Психологія допиту	96
§ 3. Психологія очної ставки.....	116
§ 4. Психологія пред'явлення для впізнання.....	118
§ 5. Психологія відтворення обстановки та обставин події.....	131
§ 6. Психологія обшуку	143
Розділ 10. Судово-психологічна експертиза.....	157
§ 1. Поняття і компетенція судово-психологічної експертизи	157
§ 2. Методи судово-психологічної експертизи.....	162
§ 3. Призначення судово-психологічної експертизи та організація її провадження.....	164
Запитання для самоконтролю	168
Рекомендована література	169

Частина V Психологія судової діяльності

Розділ 11. Психологічні основи судової діяльності.....	171
§ 1. Психологія судді.....	171
§ 2. Психологічні особливості судового процесу	174
§ 3. Психологія прийняття рішення судом.....	179
§ 4. Психологія особи підсудного.....	181
Розділ 12. Психологія судових дій.....	184
§ 1. Психологічні основи судового допиту. Перехресний допит	184
§ 2. Психологічні основи очної ставки у суді.....	186
§ 3. Психологічні основи судового огляду.....	188
Запитання для самоконтролю	189
Рекомендована література	189

Частина VI
Кримінальна психологія

Розділ 13. Психологія злочинної діяльності	190
§ 1. Психологічна структура злочину.....	190
§ 2. Психологічні наслідки злочину.....	195
Розділ 14. Психологія особи злочинця	198
§ 1. Поняття особи злочинця.....	198
§ 2. Класифікація злочинних типів.....	200
§ 3. Психологія окремих категорій злочинців.....	203
Запитання для самоконтролю.....	210
Рекомендована література.....	210

Частина VII
Пенітенціарна психологія

Розділ 15. Основи пенітенціарної психології	211
§ 1. Сутність пенітенціарної психології.....	211
§ 2. Методи впливу на особу засудженого в установах виконання покарань.....	216
Розділ 16. Психологія особи засудженого	219
§ 1. Колективи засуджених та їх психологічна характеристика.....	219
§ 2. Вплив соціальної ізоляції на особу.....	221
§ 3. Психологія тюремного побуту.....	224
§ 4. Психологічні основи ресоціалізації засуджених.....	228
Запитання для самоконтролю.....	229
Рекомендована література.....	230
БІБЛІОГРАФІЯ	231
АЛФАВІТНО-ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	234

Навчальне видання

**Коновалова Віолетта Омелянівна
Шепітько Валерій Юрійович**

Юридична психологія

Підручник

2-ге видання, перероблене
і доповнене

Редактор *К. К. Гулий*
Коректор *Т. Ф. Зуб*
Комп'ютерна верстка
і дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 04.07.2008.
Формат 60×90 $\frac{1}{16}$, Папір офсетний. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 12,9. Ум. друк. арк. 14,4. Вид. № 347.
Тираж 3000 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.